

A média valósága: a valóság médiuma

Az értelemképzés és a valóságkonstrukció mediatizációja

(munkacím)

Készítette:

Tóth Benedek

tanársegéd

SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

2011.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	4
I/1. Megfigyelni a megfigyelést: Heinz von Foerster ismerelméletének alapvonalai: rekurzivitás, önreferencia, dialogicitás.....	17
1. Heinz von Foerster episztemológiai nyelve, vagyis az episztemológia kibernetikája.....	17
2. Heinz von Foerster episztemológiájának vázlata.....	20
3. A valóság konstruálásáról (és a realitásról).....	25
5. Kommunikáció- és médiaelméleti irányú következtetések.....	31
5.1. (a)ki beszél: identitás, én.....	31
5.2. A nyelvről és a kommunikációról.....	33
5.3. Hova tovább: kitekintés a médiaelmélet irányába.....	36
I/2. Megfigyelni a megfigyelést: exkurzus a tárca 19. századi reflexióiról.....	38
1. Dialógusok a vonal alatt: a „heti csevegés” (Wochenplauderei).....	38
2. Tárcairól és vezércikkiről, mint különböző hivatásszerepek: a megfigyelés eltérő stratégiái.....	42
3. Összefoglalás.....	48
II/1. A valóság valósága: a szocialitás mint értelem-konstrukció Niklas Luhmann rendszerelméletében.....	51
1. A rendszer formája.....	51
1.1. A rendszer fogalmáról.....	51
1.2. A forma fogalmáról.....	59
1.2.1. Az önreferencia, mint a rendszerképződés formája.....	62
2. Az értelem.....	63
2.1. Bevezető megjegyzések.....	64
2.2. Az értelem helye(i).....	65
2.3. Az értelem mint médium és forma.....	68
3. A kommunikáció és médiumai.....	74
3.1. A kommunikáció fogalmáról.....	74
3.2. A kommunikáció médiumai: terjesztőműködések és sikerműködések.....	76
3.2.1. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok.....	78
3.2.1.1. Bevezető megjegyzések.....	78
3.2.1.2. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok és a nyelv.....	80
3.2.1.3. Médiumtípusok.....	83
3.2.1.3. Szimbiotikus szimbólumok.....	88
4. A kultúra fogalmáról.....	90
4.1. Bevezető megjegyzések: a „kultúraelméletek” kultúrafogalma és a luhmanni teória, azaz: Hol van a kultúra?.....	90
4.2. Mi a kultúra?.....	92
4.3. A kultúra-fogalom szinonimái a luhmanni teóriában.....	93
II/2. A média valóságai: a tömegmédia és az objektivitás-szemantika.....	100

5. A tömegműmumok alrendszere és a (társadalmi) valóság.....	100
5.1. Bevezető megjegyzések: a tömegműmumok alrendszere és annak valóságai	101
5.2. Exkurzus: a luhmanni elmélet a német médiatudomány kontextusában.....	103
5.3. A tömegműmum valósága a luhmanni elméletben.....	112
5.3.1. A tömegműmum funkciója.....	112
5.3.2. Az objektivitás szemantikája: a tömegműmum programterületei és működése.....	117
5.3.2.1. Az objektivitás szemantikája és a tartalmak rendje a tömegműmumában.....	122
III. A computer (digitalizáció) mint kultúrforma, avagy a technikai képek univerzuma: a média új szemantikája felé	126
III./1. A technikai képek univerzuma: Vilém Flusser és a „digitális világkép”.....	126
0. Bevezetés.....	126
1. A „Digitális világkép”.....	128
1.1. Dolgok (Dinge) és tárgyak (Sachen), látszat és valóság.....	128
1.2. A technikai képek univerzuma felé	133
1.3. A közel közelsége.....	137
1.3.1. Az idő közelsége.....	138
1.3.2. A tér közelsége.....	140
2. „Hullámvölgy a képözönben”: (nincs) identitás	141
3. Mi az igazság?	143
4. Összegzés.....	144
III/2. A média új szemantikája felé	146
5.1. Bevezetés.....	147
5.1. Az új média nyelve.....	149
5.1.1. Numerikus reprezentáció	149
5.1.2. Modularitás	152
5.1.3. Variabilitás.....	153
5.1.4. Automatizálás	156
5.1.5. Transzkódolás	158
5.1.6. Az új média nyelve: néhány régi fogalom példája.....	159
5.1.6. Az új média nyelve: összefoglalás.....	161
5.2. Exkurzus az önreferencialitásról, azaz művészet és műalkotás, mint a média új szemantikájának mintái.....	163
5.3. Az új média fogalma: a média új fogalma	175
5.3.1. Az új médiafogalom ontológiájához	176
5.3.2. Az új médiafogalom episztemológiájához	179
5.4. Összegzés.....	183
Felhasznált irodalom.....	189

Előszó

I.

A német médiaelméleti/médiafilozófiai¹ diskurzus meghatározóvá vált művében, a 2000-ben publikált *Medienphilosophie* című monográfiában Frank Hartmann a következőképpen fogalmaz:

„A mediális feltételek közötti önészlelés azt jelenti, hogy a technikailag generált realitások új dimenzióival kell boldogulnunk. Nem egy *virtuális valóság* fantáziáiról van szó, ... hanem arról, hogy interakcióink az új médiavalóság feltételei mellett fokozottan mesterségesek lettek [...] Ezen telematikus jelenléttel kapcsolatban érdemes lenne egy fokozódó *valós virtualitásról* beszélni [...]

A jelenlegi *Medial Turn* az elméletképzés szintjén a *reális virtualitás* kultúrájának elemzése felé mutat. [...] ... az összes kommunikációs forma elektronikus konvergenicája rajzolódik ki, mely által egy immerzív *médiavalóság* teremődik meg. Az események ebben többé nem tapasztalatok szimbolikus reflexiói, hanem maguk a tapasztalatok.... Az új médiavalóság mint olyan, nem vezethető le a valóságból.”²

Valami nagyon hasonlót rögzít Lev Manovich is 2001-ben, a *The Language of New Media* című könyvében (mely az angol nyelvű médiaelméleti diskurzus szinte megkerülhetetlen szövege lett):

„Az új média a médiaelmélet új szintje után kiált, melynek kezdetei Robert Innis és Marshall McLuhan 1950-es évekbeli, forradalmi munkáiig vezethetőek vissza. Az új média megértéséhez a computertudományhoz kell fordulnunk. Ott számíthatunk rá, hogy megleljük az új terminusokat, kategóriákat és műveleteket, melyek a programozhatóvá vált médiát jellemzik. A médiatudománytól

---

¹ A német médiatudományos-médiaelméleti-médiafilozófiai diskurzusról a dolgozatban több helyen szó esik. Itt annyit érdemes megjegyezni, hogy létezik egy erős empirikus iránya, ide tartoznak olyan területek, amelyeket a Journalistik, Publizistik megjelöléssel illethetünk (ezekkel a dolgozatban külön exkurzus foglalkozik), ezt az empirikusabb irányt szokták inkább médiatudománynak (Medienwissenschaft) nevezni; az említettek mellett leginkább itt jelennek meg a kritikai kultúrakutatás módszerei és szemlélete is; emellett van egy elméletibb irány, melyet a médiaelmélet (Medientheorie) és a médiafilozófia (Medienphilosophie) elnevezésekkel illetnek inkább. (Vö: Stefan Weber: (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003.; Frank Hartmann: *Medienphilosophie*. WUV, Wien, 2000 (a továbbiakban: Hartmann 2000); Reinhard Magreiter: *Medienphilosophie*. Parega, Berlin, 2007.; a továbbiakhoz lásd a dolgozat későbbi részeit.)

² Hartmann 2000: 17-18

(media studies) el kell mozdulnunk valami olyasmi felé, amit szoftvertudománynak nevezhetünk; a médiaelmélettől a szoftverelmélet felé.”³

Mindkét tív évvel ezelőtt írott szöveg kultúra és technika újfajta viszonya által generált mélyreható változásokat detektál. Bár eltérő hangsúllyal (Hartmann: kultúra; Manovich: technika) és eltérő elméleti előzményekre hivatkozva (Hartmann: alapvetően német filozófiai szövegek Kanttól Otto Neurathon, Günther Andersen és Ernst Cassireren át Vilém Flusserig; Manovich: Innis, McLuhan) mindketten a hétköznapi valóságtapasztalat radikális mediatizálódását és újraformálódását hangsúlyozzák, valamint a kommunikációs formák és felületek *alapvető* megváltozását. Erről szól a valóság / médiavalóság viszonyának észlelt megváltozása Hartmannnál, és erről szól a kommunikációs viszonyok átfogó átalakulása is, amennyiben a szoftver mint interfész elsődlegessé válik a tapasztalatszerzés- és csere tekintetében, ahogy azt Manovichnál olvashatjuk, immár 2008-ból:

„Úgy gondolok a szoftverre, mint egy rétegre, mely befedi a kortárs társadalmak minden területét. Ebből kifolyólag, ha meg akarjuk érteni a kontroll, a kommunikáció, a reprezentáció, a szimuláció, az elemzés, a döntéshozás, a memória, a látás, az írás és az interakció kortárs technikáit, elemzésünk nem lehet teljes ezen szoftver-réteg figyelembevétel nélkül. Mindez azt jelenti, hogy minden diszciplínának, mely a kortárs társadalommal és kultúrával foglalkozik, azaz a műkritikának, a szociológiának, a politikatudománynak, a bölcsészettudományoknak, a természettudományoknak és a műszaki tudományoknak stb. tekintetbe kell vennie a szoftver szerepét és hatásait, bármely területet is vizsgáljanak egyébként.”⁴

Szinte ugyanezt fejezi a német Lasse Scherffig 2011-es szövege is, melyben az 1991-ben elhunyt Vilém Flusser „próféciját” emlegeti. Ez a Manovich-párhuzam és a mottó-szerűség itt betöltött funkciója mellett amiatt is fontos, mert jelen dolgozat harmadik nagy fejezete meghatározó mértékben éppen Flusser „prófécijáról” szól:

„A Hard- és szoftverre vonatkoztatva Flusser „prófécija” arról szól, hogy a kemény dolgok (harte Dinge) világát látgy, „kísértetiessé váló nem-dolgok” (Undinge) környezete váltja fel. [...] A nem-dolgok

---

³ Lev Manovich: *The Language of New Media*. MIT Press, Cambridge, 2001: 65.

⁴ Lev Manovich: *Software Takes Command*.

http://softwarestudies.com/softbook/manovich_softbook_11_20_2008.pdf

az interfészeken lépnek akcióba... Nem jön létre természetes összefüggés a nem-dolog és a forma között, amelyben megjelenik. Az információ minden megjelenítése szükségszerűen illúzió, digitális látszat.”⁵

A fenti idézetek két párhuzamos diskurzust képviselnek, és azok minden különbsége mellett is jól – szándékom szerint mintegy mottószerűen – érzékeltetik *ugyanazt* a fordulatot: a mediatisáció, illetve a medialitás kérdései kerülnek középpontba mind a laikus, hétköznapi tapasztalat, mind pedig a tudományos reflexió szintjén.

A filozófia nyelvkritikai fordulatával párhuzamba állítva mindezt így fogalmazza meg Sybille Krämer:

„Mindkét esetben [vagyis a médiakritikai és a nyelvkritikai fordulat esetében – T.B.] arról van szó, hogy létrejön egy reflexiós alakzat, mely a közvetítés és a másodlagosság jelenségeinek éppen átlátszatlanságukban és önelvűségükben való rekonstrukcióját célozza, vagyis annak a megmutatását, hogy valami, ami levezettként vagy alárendeltként jelenik meg, [valójában] ténylegesen struktúraalakító és rendképző erőt mutat.”⁶

A fordulat (nevezzük így) technikailag artikulálttá, azaz *láthatóvá* teszi, illetve a fent bemutatott módon elméletileg is reflektálja azt a belátást, mely szerint - egy szélesen értett médiumfogalom bázisán – minden, amit a világról mondani, megismerni, tudni lehet, az médiumok (az észlelés, a tárolás, a közlés médiumai) segítségével ismerhető meg, mondható és tudható⁷.

A médiumok tehát – pontosabban a medialitás, melyet a médium dinamikájaként, funkcionális teljesítményeként foghatunk fel – láthatóvá válnak. Ez nagy horderejű, és korántsem magától értetődő átalakulás, mivel magukat a médiumokat korábban alapvetően látencia jellemezte. Ha erre a látenciára kérdezünk rá, vagyis *innen* kezdjük láthatóvá (reflektálttá) tenni a médiumokat, két alapvetően eltérő választ találhatunk, melyek a fent bemutatott két diskurzust is elkülönítik egymástól.

---

⁵ Lasse Scherffig: Feedback (vom Unding zur Sache). In: Georg Trogemann (szerk.): *Code und Material. Exkursionen ins Undingliche*. Wien, Springer Verlag, 2011. 65-86. (a továbbiakban: Scherffig 2011), itt: 73-77. A dolog (Ding) és nem-dolog (Unding) terminusokat a dolgozat említett későbbi fejezetében részletesen kifejtem.

⁶ Sybille Krämer: *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Metaphysik de Medialität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008. (a továbbiakban: Krämer 2008) itt: 23.

⁷ Vö: Sybille Krämer: Das Medium als Spur und als Apparat. In: Uő (szerk.): *Medium, Computer, Realität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 73-95. (a továbbiakban: Krämer 1998). Itt: 73.

Az egyik válasz Marshall McLuhan-é: „(A médium azért láthatatlan mert) a médium maga az üzenet.” Ezzel a válasszal, McLuhant követve, médiaelméleti okfejtéseink a technikaelmélet diskurzusát szólítják meg, amennyiben a médiumokat saját struktúrával, dinamikával rendelkező *eszközökként* határozzák meg. Éppen ez a sajátos, médiumhoz rendelhető eszközszerű struktúra és dinamika határozza aztán meg az üzenetet⁸. Vagyis a médiumot azért nem látjuk, mert nem tudjuk, hogy mikor az üzenetet látjuk, valójában mégiscsak: látjuk. Ha ezt a pozíciót vesszük fel, nem tudunk tételezni semmit, ami a médiumon „kívül” van – ahogy ez egybecseng egy másik fontos McLuhan-i szlogennel: minden médium tartalma egy másik médium. Nincs *kívül*, vagyis a médiumok képezik a világtapasztalat aprioriját; a kommunikáció, megismerés, észlelés abszolút feltételévé stilizálódnak⁹.

A másik válasz Niklas Luhmanntól származik: a médiumot ő semmi másként, mint struktúra nélküli potencialitásként határozza meg, mely kizárólag a benne aktualizált *formák* formájában fejeződik ki. A médiumot itt azért nem látjuk, mert csak a formát látjuk. A médiumot nem is tudjuk látni, csak a megkülönböztetés műveletével benne létrehozott formát láthatjuk. A megkülönböztetés pedig a médiumon „kívülről” jön. Ha Luhmann kedves példájára, a nedves homokba (médium) nyomott lábnyom (forma) képére gondolunk, talán érthetőbbé válnak az iméntiek.

A médium gyakorlatilag nem *aktív* Luhmannál: sem azt nem állíthatjuk, hogy meghatározza a benne megjelenni képes formákat, sem azt nem, hogy ezen formák által definiált, hanem sokkal inkább azt, hogy a médiumot a médium és forma *különbsége* határozza meg¹⁰.

A két álláspont, illetve a két médium-koncepció különbsége a következőképpen foglalható össze:

---

⁸ Vö.: Marshall McLuhan: *The Medium is the Message*. In: Noah Wrdip-Fruin – Nick Montfort (szerk.): *The New Media Reader*. MIT Press, Cambridge Mass. – London, 2003. 193-211; Krämer 1998:75. skk., Hartmann 2000:238-270., ill. Manovich 2008.

⁹ Vö: Krämer 2008:25.

¹⁰ A dolgozat későbbi fejezeteiben, lévén azok nagyrészt a luhmanni rendszerelmélet alapjára épülnek, a médium, a forma, a formaképzés, a megkülönböztetés fogalmait és összefüggéseit lehetőségemhez képest a legalaposabban igyekszem kifejteni és megvilágítani

„McLuhan a *technika* előképére orientálódik, melyet az autonómmá váló cél és eszköz relációjaként ért meg, Luhmann pedig a *jel* gondolatalakzata befolyásolja, mely az anyag és forma közti közvetítés ösképe.”¹¹

Két különböző viszonylatban kezd tehát láthatóvá válni a médium fogalma: a jelhez és a technikai eszközhöz való viszonyokban.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy itt valóban *viszonyokról* van szó, azaz a médium *nem* egyszerűen technikai eszköz és nem is egyszerűen nyelvi jel. A technikai eszköz-relációban a médiumok – különösen a technikai médiumok – sokkal inkább *apparátusként* értendők. A eszközt használjuk valamire, csinálunk vele valamit, de mindig olyan módon, hogy a dolgot, amit érint vagy feldolgoz, külsőként kezeli. A technikai apparátusok ezzel szemben feltételei a bennü/általuk megjelenő tartalmaknak: az apparátusokhoz „világok” tartoznak, melyeket éppen ezek struktúrája hoz létre¹². A fordulatban az apparátusok mint apparátusok válnak láthatóvá.

A jel-relációban a médiumok nem jelként, hanem *nyomként* válnak láthatóvá. Ahogyan a *hang* nyomokat hagy a *beszéd*en: nyomokat, vagyis nem intencionált, mégis észlelhető formákat. A hang mint mediális forma a nyelv szempontjából „előszemantikus fenomen”: nem mond semmit, csak mutat.¹³ Ebben a felfogásban Sybille Krämer szerint a következőképpen fogalmazható át a híres szlogen: „A médium nem egyszerűen az üzenet; sokkal inkább a médium nyoma megőrződik az üzeneten.”¹⁴ A fordulatban a nyomok mint nyomok válnak láthatóvá, pontosabban fogalmazva, a médiumok nyomai szisztematikusan láthatóak maradnak.

A dolgozat elemzései ezekre a nyomokra vonatkoznak; az alkalmazott médiumfogalom alapját – ahogy említettem – a luhmanni felfogásra építem, részletesebb kifejtését pedig a dolgozat későbbi fejezeteiben végzem el.

A fordulat által (is) láthatóvá tett medialitás-probléma – mint korábban említettem – egészen tág értelemben definiált médium-fogalom bázisán értelmezhető:

---

¹¹ Krämer 1998:78.

¹² Vö: Krämer 1998:85. Itt jegyezzük meg: ha kibernetikai-rendszerelméleti terminusokkal akarnánk mindezt leírni, azt mondhatnánk, hogy az eszközszerű felfogás a triviális gép modelljének, míg az apparátus a nem-triviális gép modelljének felel meg.

¹³ Krämer 1998:79-81.

¹⁴ Krämer 1998:81.

„Minden észlelés mediális abban az értelemben, hogy bizonyos különbségeken (médiákon) alapul, melyek megkülönböztetéseket (formaképzéseket) tesznek lehetővé, melyek hozzáférhetőek a fogalmilag megismerő feldolgozás számára.”¹⁵

A valósághoz való hozzáférés tehát minden formájában és szükségszerűen – legalábbis ezen gondolatmenet szerint – mediálisan meghatározott, fontos azonban megjegyeznünk, hogy „a médiumok olyan elemek készletei, melyek nélkül a médiumban artikulált [forma] nem létezik – létezik viszont, amire az artikuláció vonatkozik.”¹⁶ A médium felől nézve azonban valójában lényegtelen, hogy a médiumok olyan valóságot tesznek hozzáférhetővé, mely csak akkor *van*, ha a médium használatban van (fiktív), vagy olyat, ami csak akkor *jelenik meg* (válík hozzáférhetővé) ha a médium használatban van (nem fiktív).

Az eddig elmondottak szándékaim szerint nagyjából körvonalazzák azt a médiumfogalmat, illetve azokat a főbb kérdéseket, melyeket a dolgozat egésze szempontjából alapvetőnek tekintek.

II.

A fentiekben láthattuk: Dolog – nem-dolog, Hardver – szoftver, Technika – kultúra, valóság – médiavalóság, médium – üzenet stabilnak tűnő megkülönböztetései bizonytalanodnak el, és válnak problémává *mint megkülönböztetések*. Más szavakkal, problémává válik a köztük lévő *köztes* (ami összeköti és ugyanakkor, vagyis éppen ezáltal definiálja is ezeknek a megkülönböztetéseknek a tagjait). A ’mit különböztetünk meg’ kérdése helyett sokkal inkább a ’hogyan működik a megkülönböztetés’ kérdése látszik relevánsnak, mely arra a módra kérdez rá, ahogyan a megkülönböztetés aktusa egyben létre is hozza a megkülönböztetett tárgyakat, melyek viszont lehetővé teszik a megkülönböztetés aktusát. Már most érdemes megemlíteni: mindez az értelmezés alapvető eszközeként a cirkularitást, rekurziót, vagyis egyfajta önreferenciális feedback-modellt tételez; gondolkodásunk ennyiben mindenképpen *kibernetikus* lesz, ahogyan ezt jól példázza Scherffig már idézett tanulmányának egy újabb helye:

---

¹⁵ Martin Seel: *Medien der Realität und Realität der Medien*. In: Sybille Krämer (szerk.): *Medium, Computer, Realität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 244-269. (a továbbiakban: Seel 1998). itt: 252.

¹⁶ Seel 1998:254.

„Az informatika szempontjából az interfészek lehetővé teszik az interakciót. Az interfész kritikájának szempontjából mint kondicionáló cselekvéskezetek, létrehozzák azt. Az interfész kibernetikájával a háttérben mindez fordítva is érvényes: az interakció létrehozza az interfészt. Így jut az ember vissza a nem-dolgoktól a tárgyhoz (Sache).”¹⁷

Dolgozatomban elsősorban ezen differenciaelméleti logika alapján igyekszem megérteni azokat a megkülönböztetéseket (’között’-eket), melyek *viszonyokat*, különbségek egységeit hozzák létre (olyanokat, mint jel/jelentés, médium/forma, rendszer/környezet, valóság/média-valóság). Ennek a megközelítésnek alapvető módszere a matematikus George Spencer Brown-nak a megkülönböztetést formalizáló, azt megkülönböztetés és megjelölés egységeként definiáló formakalkulusa, melyet a társadalomtudományos gondolkodás számára Niklas Luhmann „nyitott” meg¹⁸.

A dolgozat három nagy fejezetre tagolódik, három szerző, és három nagy médiatörténeti probléma illetve korszak szerint. Az első fejezet tárgya Heinz von Foerster¹⁹ „második rendbéli kibernetikája”, egy sajátos, cirkularitásra, rekurzivitásra, önreferencialitásra és az ún. „második rendbéli megfigyelésre” épülő episztemológia: „alapötlete abban áll, hogy a kibernetika alapelvét [a cirkularitás elvét, illetve a cirkuláris kauzalitást – T.B.] a filozófiába forgassa...”²⁰ Ennek a fejezetnek a célja a dolgozat egésze számára érvényes episztemológiai alapvetés megteremtése, néhány szükséges alapfogalom (második rendbéli megfigyelés, cirkuláris kauzalitás, ’valóság’, műveleti zártság, autopoiezis) bevezetése. Azért tartom fontosnak ennyire hangsúlyozni Heinz von Foerster fogalmait (és egyáltalán: gondolkodásmódját), mert véleményem szerint a dolgozat lényegi részét meghatározó luhmanni rendszerelmélet *innen*

---

¹⁷ Scherffig 2011:84. Itt újra szeretném hangsúlyozni: dolgok (Dinge), tárgyak (Sachen) és nem-dolgok (Undinge) fogalmait és ezek viszonyát a dolgozat harmadik nagy fejezetében részletesen kifejtem.

¹⁸ A formakalkulus részletesebb kifejtése a dolgozat második nagy fejezetében olvasható. Spencer Brown-ról, Luhmannról, formáról stb

¹⁹ Foerster tagja volt a Norbert Wiener, Neumann János, Gregory Bateson és mások nevével fémjelzett „klasszikus” kibernetikus körnek, 1957-ben alapítója a híres BLC-labornak (mely a hetvenes évek elejéig működött), ahol számos úttörő interdiszciplináris projekt zajlott, és számos jelentős tudós (pl. az autopoiezis-fogalmat megalkotó Humberto Maturana) megfordult. Később a kilencvenes évek elején formálódó német konstruktivista diskurzus „alapító atyjaként” tekintett rá; amivel kapcsolatban Foersternek erős fenntartásai voltak. (A konstruktivista diskurzusra a dolgozatban többször visszatérek. Ezen a ponton annyit tartok fontosnak megemlíteni, hogy a konstruktivista diskurzus kánonjának legfrissebb prezentációjában, a konstruktivizmus kulcsműveinek ismertetéseit összefoglaló 2011-es *Schlüsselwerke des Konstruktivismus* (szerk: Bernhard Pörksen; VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.) egyaránt tartalmaz ismertetőt Foersterről és Luhmannról.

²⁰ Bernhard Pörksen: Ethik der Erkenntnistheorie. (Bernhard Pörksen über Heinz von Foersterns Wissen und Gewissen). In: Uő. (szerk.) *Schlüsselwerke des Konstruktivismus*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2011. 319-341. itt: 321.

megközelítve más képet mutat(hat), mint – ha van ilyen – a szokásos szociológiai kontextualizálásai esetén (arról nem is beszélve, hogy a szakirodalom mennyire hanyagolja a Foerster – Luhmann párhuzamokat). Reményeim szerint ebben a megközelítésben erős hangsúlyt kap a luhmanni elmélet rekurzív, dinamikus jellege és konstruktivizmusa.

Itt érdemes kitérni az alkalmazott fogalmiság természetére is. A foersteri-luhmanni gondolkodásmód egyik jellegzetessége ugyanis éppen az, hogy magára az elméletépítésre is alkalmazzák az elmélet által leírtakat, azaz fogalmaik saját elméleti modelljeik szerint épülnek fel. Az elméletek mindig egy meghatározott nézőpontból végzett megfigyelésként határozzák meg magukat (természetesen nézőpontjukat illetően a kontingenitást mindig és minden körülmények között fenntartva és reflektálva), melyen *belül*²¹ jönnek létre a fogalmak, maguk is rekurzív módon. Maga Luhmann mindezt így fogalmazza meg (egyik) főművének is tartott *Társadalmi rendszerek* című, 1984-ben publikált könyvének bevezetőjében:

„Ellentétben a megszokott elméletprezentációkkal, amelyek ... kölcsönvesznek néhány fogalmat a szakirodalomból, ... mi arra teszünk kísérletet, hogy növeljük a felhasznált fogalmak számát, és *egyásra vonatkoztatásuk révén* [kiemelés az eredetiben. T.B.] határozzuk meg azokat. Ez történik majd az olyan fogalmakkal, mint az értelem, az idő, az esemény, az elem, a viszony, a komplexitás, a kontingencia, [...] a kommunikáció, a rendszer, a környezet, a világ, az elvárás, a struktúra, [...] az önreferencia, a zártság, az önszerveződés, az autopoiesis, [...] a megfigyelés, az önmegfigyelés, a leírás, az önleírás, [...] az információ, [...] a társadalom [...]. Gyorsan belátható: az olyan megszokott elméletmegnevezések, mint amilyenek a cselekvésemélet vagy a strukturalizmus, egyszerűen eltűnnek ezekben a fogalomparcellákban. A „rendszerelmélet” fogalmát „cégmegnevezésként” őrizzük meg, mivel az általános rendszerelmélet területén található az a fontosabb előmunkálatok, amelyek szükségesek a megcélzott elmélettípushoz. Az említett fogalmakkal való munkából nem következik, hogy nélkülözni kellene az előttünk lévő elméletörökségre történő vonatkoztatást, de ezeknek a fogalmaknak, amennyire lehetséges, egymást kell erősíteniük. ... Az elmélet egészét tehát egy önmagát limitáló kontextusként kell megérteni.”²²

---

²¹ Ennek a bizonyos „belül”-nek hosszas és alapos kifejtése az egész dolgozaton végighúzódo igyekezet lesz.

²² A könyv magyarul 2009-ben jelent meg: Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. AKTI-Gondolat, Budapest, 2009. itt: 11.

Ezeknek az elméleteknek az építkezése tehát körkörös (cirkuláris, rekurzív), melyet – tölem telhetően – jelen munkában magam is követni szándékozom. Hangsúlyozzuk mégegyszer: az elméletképzésbe is beépített cirkularitás és az önreferencialitás itt alkalmazott ideája Foerstertől ered. Én magam a dolgozatban használt fogalmakat szintén „meg szeretném pörgetni”. Ha sikerül velük – pontosabban magával a dolgozattal – egy újabb kört leírni, elértem (legalábbis egyik) célomat.

Az első fejezet Foerstert elemző része egy exkurzussal egészül ki, mely szintén a rekurzivitásról és az önreferencialitásról szól. Ebben az exkurzusban olvasható a dolgozat egyetlen – hagyományos értelemben vett – „esettanulmánya”. Egy sajtós, a 19. század végén rövid ideig a napi sajtóban létezett beszédmód, az ún. „csevegő tárca” (Wochenplauderei) elemzése során igyekszem megmutatni, hogyan működik a tárcaíró figuráját megteremtő, és ezen figura körül a szövegeket szövő refletáltan nem-lineáris narratív eljárás: tárcaíró és az általa teremtett szövegek viszonya maguknak a szövegeknek a szintjén írható le úgy, hogy a tárcaírót teremtik a szövegei melyeket a tárcaíró ír. Mindezt ráadásul úgy, hogy a tárcaíró valóban mint *megfigyelő* tematizálódik a szövegekben, *aki megfigyel*, éles ellentétben a vezércikkíró szövegein kívül maradó figurájától, ahogyan erre rámutat az elemzés többek között a tárcaíró és vezércikkíró *különbségét* tematizáló 1864-es bécsi komédia²³ kapcsán.

A második fejezet Niklas Luhmann rendszerelméletét mutatja be, a fent bevezetett hangsúlyokkal természetesen. Luhmann magyar recepciója viszonylag jónak (Foerster nem létező hazai recepciójához képest egyenesen kiválónak) mondható; elméletéről több korábbi összefoglalás is olvasható,²⁴ Brunczel Balázs nemrég megjelent könyve²⁵ pedig egészen kiváló és *komplex*²⁶ rekonstrukciót nyújt. Luhmann több fontos szövege

---

²³ *Leitartikel und Feuilleton, Scherz in einem Aufzuge von Sigmund Schlesinger*, Im Selbstverlag des Verfassers, Wien, Durch T. Löwenthal, 1864.

²⁴ Ismertetések többek között: Pokol Béla írása a következő kötetben: Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek. Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann rendszere*. Gondolat, Budapest, 1987. Karácsony András Luhmann-fejezete a következő kötetben: Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.; Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv*. Rejtjel, Budapest, 2002.; Bangó Jenő: *A luhmanni életmű panorámája*. Rejtjel, Budapest, 2004.; A Luhmannal foglalkozó *Replika*-szám (66. sz., 2009. május).

²⁵ Brunczel Balázs: *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*.

L'Harmattan, Budapest, 2010.

²⁶ Ha a 'komplex' kifejezést itt a luhmanni értelemben használjuk, akkor ezt semmi más nem tudja megfelelően kísérni, mint a következő jel ;-) (a könyv ugyanis bravúrosan *redukáltan* komplex)

is elérhető már magyarul²⁷. Én a magam részéről mégsem hivatkozom, hanem kifejtem a luhmanntól kölcsönzött terminológiát. Céлом ezzel a már említett 'kör' megtetele: szándékom és reményeim szerint a luhmanni terminusok *kissé elmozdulnak* ebben a dolgozatban. A forma, a médium, a rendszer, az értelem, a kommunikáció és a kultúra fogalmi egy olyan – általam szándékolt – viszonyrendszerben állnak össze újra, amely a szocialitásnak mint értelem-konstrukciónak egy lehetséges (és mindenképpen tegyük hozzá: kontingens!) interpretációs kontextusa. Ezzel szándékaim szerint azt mutatom meg, hogyan látszik a (foersteri alapokra épített) luhmanni elmélet felől az, amit konstruált társadalmi valóságnak nevezhetünk más kontextusokban²⁸.

A második nagy fejezet második része a tömegmédia (alapvetően a televízió) luhmanni értelmezésével, funkciójával és valóságaival foglalkozik. Egy olyan „objektivitás-szemantikát” vázolok, mely a tömegmédia önleírásban használatos médium-fogalmát igyekszik távol tartani a fentebb emlegetett fordulattól. A médium technikai viszonyában értelmezve a kérdést, igyekszik az apparátus-szerűen működő (tömeg)médiumokat (hengsúlyozom, főként a televíziót) eszközszerűként meghatározni (leírni) és így feltüntetni, a nyelvi megközelítésben értelmezve pedig igyekszik a médiumot valóban láthatatlanná tenni, az üzenetről levakarni minden nyomát. Az objektivitás-szemantikát a tömegmédia kapcsán úgy is meghatározhatjuk, mint a transzparencia ideológiáját. Ez a második fejezet médiatörténeti korszaka / problémája. A „fordulat” kultúra és technika összefonódásáról, a mindent beborító szoftverről szól: a médiumok láthatóvá válásáról. Ha eszközként közelítünk hozzájuk, azt látjuk, hogy *apparátusként közli magát* a digitális média (semmi nem fejezi ki ezt olyan szépen és tömören, mint a T-Kábel digitális televíziós csomagját hirdető szlogenje a műsorrögzítésre, újránézésre stb. utalva: „Légy az idő ura!”), többé nem eszközként. A másik megközelítésben ugyanezt detektálhatjuk: a nyomok az interfész formájában szilárdulnak meg és válnak nélkülözhetetlenné. Egészen pontosan úgy válik láthatóvá a

---

²⁷Némedi Dénes (szerk.): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus – Leninizmus oktatási főosztálya, Budapest, 1987.; Niklas Luhmann: *Szerelem, szenvedély (az intimitás kódolásáról)*. Jászöveg Könyvműhely, Budapest, 1997. Niklas Luhmann: *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris, Budapest, 1999.; Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat, Budapest, 2006.; Niklas Luhmann: *A tömegmédia valósága*. Gondolat kiadó, Budapest, 2008 ; Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. AKTI – Gondolat, Budapest, 2009.; Niklas Luhmann: *A modernség megfigyelései*. Akti – Gondolat, Budapest, 2010. Niklas Luhmann: *Ökológiai kommunikáció*. Gondolat kiadó, Budapest, 2010.

²⁸ Ezen a helyen elegendő a legkézenfekvőbb utalás: Peter Berger – Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése*. Jászöveg Könyvműhely. Budapest, 1998.

médium, hogy a különbség a medialitás logikája és a nyelvi jelképzés logikája (jelek és nyomok) között összerosódik, méghozzá reflektált módon:

„A monitor az ember és a digitális eszköz viszonylatában nem pusztán térbeli „között”-ként áll. [A zenekészítés esetében] a hang létrehozása tehát ebben az esetben a legszélesebb értelemben véve képeken keresztül történik meg. Az ebben az összefüggésben gyakran használt vizuális felület terminus megtévesztő, amennyiben azt szuggerálja, hogy „semleges” technikai reprezentációról – a programfelületről – van szó. A vizualizációk ugyanis nem semlegesek. [...] A hangjegyekkel írt partitúráról, kottától annyiban különbözik a zenének ez a képe, hogy ebben az esetben *közvetlen technikai kapcsolat* [kiemelés tőlem – T.B.] áll fenn a vezérlés és a hangképzés technikai folyamataival.”²⁹

A harmadik nagy fejezet a fordulat értelmezésére tesz kísérletet. A felépített terminológiát viszonyba hozza a kortárs német médiaelméleti/médiafilozófiai diskurzus egyik legfontosabb szerzőjének³⁰, a magyarra is sokat fordított Vilém Flussernek a fogalmaival; másként szólva, *beépíti* Flusser néhány elgondolását. Jóllehet Flusser életműve 1991-ben lezárult, a „fordulat” általam vázolni kívánt értelmét kivételes pontossággal (amennyire ezt képes vagyok megítélni, filozófiai éleslátással és mélységgel) tudta kifejezni:

Az információk, melyek manapság behatolnak környezetünkbe és megváltoztatják abban a dolgokat, olyanok, amilyenek korábban még soha nem voltak: nem-dologi (undingliche) információk. Az elektronikus képek a televízióképernyőn, a számítógépen tárolt adatok ... hologrammok és programok mind „lágycsok” (szoftver) ilyenformán; minden kísérlet, mely arra irányul, hogy [kézzel] megragadjuk őket, félresikerül.

Ezek a nem-dolgok a szó szoros értelmében „felfoghatatlanok”. Csak dekódolhatóak. Az újfajta információk materiális aspektusa létezésük szempontjából elhanyagolható. Ezt bizonyítja, hogy a hardver egyre olcsóbb, a szoftver egyre drágább lesz. A környezet egyre lágyabbá, ködszerűbbé, kísértetiesebbé válik, és aki el akar benne igazodni, annak [a környezet] spektrális karakteréből kell kiindulnia. Egyre kevésbé vagyunk érdekeltek dolgok birtoklásában, és egyre inkább információk feldolgozásában. ... Minden dolog értéktelenné válik, és minden érték az információk felé toródik el. [...]

Ez az új ember, aki körülöttünk és bennünk megszületni készül, tulajdonképpen kezetlen. Nem kezel többé dolgokat, esetében ezért nem beszélhetünk cselekvésről [szójáték az eredetiben: Handlung. – T.B.]

---

²⁹ Rolf Großmann: Médium – köztes médium a hang, kép és program közt. In: Batta Barnabás (szerk.): *Médium Hang Esztétika (Zeneiség a mediális technológiák korában.)* Univ Kiadó, Szeged, 2009, 102-117. Itt: 102

³⁰ Vö: Hartmann 2000: 279-299.; ill. Reinhard Margreiter: *Medienphilosophie*. Parega, Berlin, 2008. 131-173.. Az itt mondottak mellett szól talán az a tény is, hogy Flusserrel külön folyóirat foglalkozik: Flusser Studies (www.flusserstudies.net.)

Sem gyakorlatról, sem munkáról. Ami neki a kezeiből megmarad, az ujjbegy, amellyel billentyűket nyomkod, hogy szimbólumokkal játsszon. Az új ember nem cselekvő [Handelnd], hanem játékos... Az élet számára nem dráma, hanem színjáték. Nincs többé cselekménye [Handlung], hanem szenzációkból áll. Az új ember nem akar tenni és birtokolni, hanem csak átélni. Tapasztalni akar, megismerni, és mindennek előtt, élvezni. Mivel nem érdeklik a dolgok [Dinge] nincsenek problémái. Ehelyett programjai vannak. De mégiscsak ember: tudja hogy meg fog halni. Mi meghalunk a dolgoktól, mint megoldatlan problémáktól, ő a nem-dolgoktól [Undinge] mint hibás programoktól.”³¹

Flusser fogalmai egyrészt az ő gondolkodásmódjának és társadalomképének hasonlóságából, másrészt pedig a rendkívül absztrakt luhmanni elmélet és fogalmiság rugalmasságából kifolyólag meglátásom szerint rendkívüli módon alkalmasak a dolgozatban felépített gondolatmenet gazdagítására (hogy valójában mennyire, az megítélhető a dolgozat harmadik fejezete alapján). Éppen ezért, a rekurzív, „befelé gondolkodó” fogalmiság felépítésének módszertani döntését követve „emelem ki” Flussert a huszadik század második felének a technikát, annak valóságátalakító erejét, a medialitást és a szimulációt tematizáló diskurzusából; egy főhajtás erejéig azonban mindenképpen szeretném itt megemlíteni legalább Jean Baudrillard, Paul Virilio, Neil Postman és Friedrich Kittler nevét.

A harmadik nagy fejezet első része tehát a – flusseri terminussal – technikai képek univerzumának vázlatát adja, második felében pedig az új, láthatóvá váló média szemantikájának meghatározására tesz kísérletet. Ez lenne tehát a harmadik rész médiatörténeti korszaka/problémája: a digitális média, pontosabban ennek nyelve, amelyben megérti és leírja magát. Ezt Lev Manovichnak a *The Language of the New Media* című könyvében közölt, meghatározóvá vált szempontrendszer³² (de továbbra is a foersteri-luhmanni-flusseri fogalmiság és elméleti keret) mentén látom rekonstruálhatónak.

Az önreferencialitás irányába tett kitérő után a dolgozat legvégén egy új (a „láthatóvá lett”) médiafogalom ontológiai és episztemológiai aspektusait mutatom be, hogy aztán a legvégén beláthassuk Stefan Weber nem-dualisztikus modellje segítségével: ez a kettő valójában nem választható el egymástól (pont úgy nem, ahogyan a nyom és a jel).

---

³¹ Vilém Flusser: *Dinge und Undinge. Pänomenologische Skizzen*. Carl Hanser Verlag, München-Wien, 1993. 81-84.

³² Vö. Manovich 2001.

Amennyiben mégis megkíséreljük, nem nagyon tudunk mást mondani, mint hogy ennek az új médiafogalomnak a vonatkozásában gyakorlatilag nem tudunk ontológiáról beszélni többé. Vagyis a kérdés: „Mi a média?” csak így tehető fel: „Hogyan (van) a média?”

I/1. Megfigyelni a megfigyelést: Heinz von Foerster ismeretelméletének alapvonalai: rekurzivitás, önreferencia, dialogicitás

1. Heinz von Foerster episztemológiai nyelve, vagyis az episztemológia kibernetikája

Heinz von Foerster részben kalandos fordulatokban sem szűkölködő életpályájának, részben az őt befogadó amerikai tudományos közösség izomorfiákat kereső, diszciplináris határokat gyakran áthágó törekvéseinek köszönhetően szinte teljes – meglehetősen hosszú – tudományos pályafutását az interdiszciplinaritás jellemzi³³.

Legfontosabb eredménye nem konkrét szaktudományokhoz köthető új ismeretek vagy akár elméletek megfogalmazása, hanem a tudományos gondolkodás egy lehetséges új nyelvének, új „hogyan”-jának megteremtése:

„Ha egy gondolati hidat sikerül építenem, ha ki tudok feszíteni egy ívet A-ból B-be, és azt mondhatom: „Ah, onnan nézve már látom, ami ezen a területen vélhetőleg történik”, akkor olyan fogalmi gazdagodás történik, mely a nyelv által jön létre. Egy már létező nyelv segítségével kell hallgatomban vagy önmagamban egy szokatlan kapcsolódást (Verbindung) létrehoznom. És ennek létrejötte teljesen független attól, hogy mi most sejtekről, molekulákról, sejtekről, kromoszómákról, atommagokról, személyekről, népességről vagy más elemekről beszélünk. Teljesen közömbös. Rendelkezel egy gondolkodásmóddal, mely kapcsolódásokat próbál meg létrehozni. Hogy most a területek a fizikában, a demográfiában, a kémiában, a kognitív tudományban vagy a pszichológiában stb. vannak megjelölve, annak számomra csupán a vizsgált elemek véletlenszerűségéhez van köze. [...] Ami engem elsősorban érdekel, azok elsősorban a kapcsolódások, amelyeket az ember létrehoz.”³⁴

Az idézetben emlegetett „kapcsolódások” a leírásoknak egy sajátos logikán (és ezzel összefüggésben terminológián) alapuló rendszerét jelentik: egy új ismeretelméleti nyelvet. Foerstert valójában az érdekli, hogy – függetlenül a vizsgált dolgok konkrét

---

³³ Példaként érdemes az általa alapított Biological Computer Laboratory-ra hivatkoznunk, mely 1958-1976 között működött, munkatársai a biológia, a számítástudományok, a logika stb. területeiről érkeztek. (Ennek a laobrnak volt munkatársa többek között a híres chilei neurobiológus Humberto Maturana is).
Vö: <http://bcl.ece.illinois.edu> (letöltés: 2011. szeptember 20.)

³⁴ Albert Müller – Karl H. Müller (szerk.): *Heinz von Foerster, Der Anfang von Himmel und Erde hat keinen Namen. Eine Selbst-Erschaffung in 7 Tagen.* Wien, 1999. (a továbbiakban: Müller – Müller 1999.) 226-227.

természetétől – milyen metaforákat tudunk alkotni a dolgról szóló leírásokhoz, ugyanis, ahogy ezt egy interjúban kifejti, valójában a leírások viszonyai és lehetőségei érdeklik, és nem a dolgok közötti – létező vagy nem létező – tényleges analógiák³⁵.

Foerster törekvéseinek középpontjában egy olyan gondolkodásmód, episztemológiai nyelv kimunkálása áll, mely a fentebb fundacionálisnak nevezett lét- és ismeretelméleti álláspont alternatívája kíván lenni. Annak szigorú objektum-szobjektum (vagyis megfigyelő/megfigyelt, valóság/reprezentáció) megkülönböztetését, lineáris argumentációs módját szeretné felváltani egy cirkularitásra, önreferencialitásra alapuló megfigyelő-központú gondolkodásmóddal: a kibernetika kibernetikájával.

Egy fontos szövegében³⁶ a kibernetika klasszikus képviselőitől (Norbert Wiener, Margaret Mead, Gregory Bateson, Gordon Pask) vett sokszínű, látszólag korántsem egybehangzó idézetekkel mutat rá, hogy voltaképpen a kibernetika sem más, mint egy különböző nyelveken leírható szemlélet, mely a cirkularitás központi témája körül szerveződik meg:³⁷ valójában a nyitott és végtelen, lineáris oksági lánc zárt és véges oksági körbe való átfordításáról van szó³⁸.

Ez többek között azt jelenti, hogy olyan argumentációs sémák válnak lehetővé, melyek kizárólag paradoxonként értelmezhetőek a pozitivista tudományos nyelvben (és logikában). Ilyenek például a *cirkuláris zárttság* (A implikálja B-t, B implikálja C-t és C implikálja A-t), a *reflexív* eset (A implikálja B-t és B implikálja A-t), valamint az *önreferencia* esete (A implikálja A-t)³⁹. Mindezek kizárólag a szigorú dichotómiákra építő, végső soron alárendelésekben gondolkodó szemlélet megkerülésével, a mellérendelésekben való gondolkodás bevezetésével válnak lehetségessé. A lineáris kauzalitás ok- és hatás-fogalmi példái egymás mellé helyeződnek, amennyiben minden ok által eredményezett hatás újabb hatás okaként gondolható el⁴⁰, vagyis az okból hatás, a hatásból újra ok lesz. Ha mindezt a szobjektum és objektum, mint megfigyelő és megfigyelésének tárgya relációjában gondoljuk el, egyértelművé válik,

---

³⁵Heinz von Foerster – Bernhard Pörksen: Wir sehen nicht, daß wir nicht sehen. In: *Telepolis*, 1998. <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/6/6240/1.html> (letöltés: 2009. február 11.) (a továbbiakban: Foerster – Pörksen, 1998.)

³⁶Foerster, Heinz von Foerster (1995) [Ethics and second-order cybernetics](http://www.stanford.edu/group/SHR/4-2/text/foerster.html). *Stanford Humanities Review*, Volume 4, Issue 2: Constructions of the Mind, 1999. <http://www.stanford.edu/group/SHR/4-2/text/foerster.html> (letöltés: 2009. február 11.) (a továbbiakban: Foerster 1995.)

³⁷Vö: Foerster – Pörksen 1998.

³⁸Heinz von Foerster: *Kybernetik einer Erkenntnistheorie*. In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 65-81. (a továbbiakban: Foerster 1985c) itt:66.

³⁹Foerster 1995.

⁴⁰Foerster – Pörksen 1998.

hogy a cirkuláris szemlélet alapvetően tagadja az objektivitás princípiumát, mely a megfigyelő és a megfigyelés tárgyának distanciált elválasztásából indul ki. Az objektivitást alapvetően az garantálja, hogy a megfigyelő maga nem léphet be megfigyelésének leírásába abban az értelemben, hogy ez a leírás nem referálhat magára a megfigyelőre, hanem kizárólag a megfigyelés tárgyára⁴¹. A cirkuláris alapelv értelmében mindez alapvetően változik meg, hiszen ez a megfigyelőt legalább annyira megfigyeléseinek konstrukciójaként látatja, mint amennyire a megfigyeléseket a megfigyelő konstrukcióinak. Megfigyelő és megfigyelés tárgyának mellérendelése itt többek között a megfigyelések mindenkori megfigyelőhöz kötöttségét (ezáltal, ha úgy tetszik, definitív szubjektivizálódását) eredményezi, ahogyan azt Maturana híres kijelentése summázza: „everything said is said by an observer”⁴².

Foersternél éppen ezért kivételesen fontos szerepet kap megfigyelő, a megfigyelés és a leírás⁴³ problematikája, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A folyamatos mellérendelés, a cirkularitás által nem csak lehetővé, de szükségszerűvé is tett önreflexivitás nem csak a szubjektivizálódás erőteljes tendenciáját hozza napvilágra, hanem szubjektum és objektum statikus, distanciált elválasztottságának feloldásával egyfajta alapvető dinamizálódást is jelent. Foerster nyelvhasználatában ez – többek között – abban nyilvánul meg, ahogyan a szubsztratívumokat igékre vezeti vissza:

„például feltűnt nekem, milyen kínos következményekhez és aszociációkhoz vezethet, ha az ember „tudásról” beszél – én szívesebben használok a „megértés” kifejezést. Ha „tudásról” beszélsz, az nincs messze a „doboztól”, amibe valmit el kell rejteni, valami sárgát, kéket, [...] taxonómiákat, vagy bármit. [...] Ha valaki tudományról beszél, visszakérdezek, „Ah, erre a tevékenységre gondolsz, ami tudást teremt?” [lefordíthatatlan szójáték: tudomány = Wissenschaft, tudást teremt = Wissen schafft – T.B.] Így próbálok meg a tudomány jégfalát újra mozgásba hozni. [...] Természetesen mindenki tudja, mi a tudomány, de egyszer csak más fényben kezdi látni az ember a tudományt, a tudomány „jéghegye” egy tevékenységgé olvad, ami tudást teremt [Wissen schafft – T.B.] és ez a teremtés egy folyamatos tevékenységet tételez, és nem csábít arra, hogy az ember ezt a dobozt, amit tudásnak nevez, homokkal, sörrel vagy bármi más dologgal meg akarja tölteni. Olyan előadascímek helyett, mint „Tudomány és

---

⁴¹ Uo.

⁴² Idézi: Müller – Müller 1999:218. Foerster azt a következőképpen egészíti ki: „... to an observer” a kiegészítés jelentőségéről a későbbiekben (jelen fejezetben és a dolgozat egészében is) még sok szót ejtünk.

⁴³ A ’megfigyelés’ és a ’leírás’ terminusokat ebben a fejezetben ekvivalensként kezeljük; pontosabb meghatározásukra és a köztük tételezhető különbség kifejtésére a Niklas Luhmann tárgyaló fejezetben kerül sor.

magyarázat” vagy „objektív megismerés” szívesebben tartok fenn dialógust a megértés megértésének témájáról. Ennek saját dinamikája mozgat, hogy a megértésnek utánagondoljak.”⁴⁴

A megértés megértése: Foerster nem arra kíváncsi, *mi van* a világban, hanem arra, *hogyan* értjük meg, *hogyan* írjuk le, *hogyan* figyeljük meg. A következőkben a megértés megértését próbáljuk megérteni.

2. Heinz von Foerster episztemológiájának vázlata

Bemerkungen zu einer Eistemologie des Lebendigen című szövegében⁴⁵ Foerster saját episztemológiáját azzal jellemzi, hogy valójában nem másról van szó, mint a – bármiféleképpen elgondolt – megfigyelőnek a saját megfigyeléseibe való bevezetéséről (olyan paradoxonokhoz jutva ezáltal, mint például a ’hazudok’ kijelentés).

A megfigyelésnek egy olyan elméletét dolgozza ki, melyben a megfigyelő nincs elválasztva a megfigyeléstől, azaz az objektivitásnak mint leírás-invariáns objektív világleírásnak a koncepcióját kerüli meg. Ehelyett a leírás-invariáns, a leíró/megfigyelőt is magába foglaló *szubjektív* világleírások elméletét építi fel. Ismeretelméletének alapkérdése így a Mi-kérdés helyett (*Mit* ismerünk meg) a Hogyan-kérdés (*Hogyan* ismerünk meg?) lesz.

A következőkben néhány foersteri tételmondat fényében vizsgáljuk meg mindezt.

i. *A világot állandó objektumok helyeként tapasztaljuk, melyek mozognak vagy változnak.*⁴⁶

A mondat kulcsfogalma a változás: az objektumok megjelenésének változása. Példaként vegyük a következőt: találkozunk egy régi ismerősünkkel hosszú idő után, aki az eltelt idő alatt nyilván változott. A változással kapcsolatos kérdés ebben az esetben az, hogy kicsoda és mi alapján tudja bizonyosan megmondani, vajon mi maradt változatlan és mi változott az illetőben? Az invariancia és a változás fogalmai Foerster szerint logikailag megérthető *fogalmak*: olyan tulajdonságok alapján értelmezhetőek, melyek – lévén logikai tulajdonságok – nem maguknak a dolgoknak (azaz, a példánál maradva, régen

⁴⁴ Müller – Müller 1999: 230-231.

⁴⁵ Heinz von Foerster: *Bemerkungen zu einer Epistemologie des Lebendigen*. In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. (a továbbiakban: Foerster 1985d)

⁴⁶ Foerster 1985d:82.

látott ismerősünknek) a tulajdonságai, hanem a dolgokra vonatkozó leírásokhoz (így sokkal inkább az ezen leírásokat megfigyelése során készítő megfigyelőhöz, azaz hozzánk) tartoznak.

Így jutunk el a paradoxonok (pl. az idézett 'hazudok' kijelentés) problémájához is: ahogyan az invariancia és a változás fogalmai a megjelenítés szintjéhez (és a megfigyelőhöz) kötődnek, referenciájuk a megfigyelőre mutat, a 'hazudok' kijelentésben úgy jelenik meg szintén a megfigyelő (én, aki hazudok), aki megfigyeli (leírja) magát. Kijelentése ebben a keretben a foersteri ismeretelmélet szellemében lehetővé- és láthatóvá tett önreferenciával való játék, mely szerint bármely kijelentésünk nemcsak a világra (az objektumokra), hanem legalább annyira saját magunkra is vonatkozik.

ii. *Tegyük fel, hogy R és S reprezentációk változók két halmazára vonatkoznak ($\{x\}$ és $\{t\}$). Ezeket nevezzük „entitásoknak” és „pillanatoknak”*

Ezzel visszatérünk a változás és az invariancia kérdéseire. A most bevezetett fogalmak segítségével ugyanis lehetővé válik ugyanazon *entítások* különböző *pillanatokban* készülő leírásainak összehasonlítása, vagyis egy művelet, egy ki-számítás (er-kennen, computing). A ki-számítás alatt minden olyan művelet értendő, mely észlelt fizikai entításokat („objektumokat”), vagy ezek reprezentációit (szimbólumokat) transzformál, változtat vagy rendez⁴⁷. Ha R és S reprezentációk között az *absztrakciónak* és az *emlékezetnek* nevezhető számítási folyamatok során relációkat (például akvivalencia-relációkat) hozunk létre, mindezek rezultátumaként *objektumok* és *események* jönnek létre.

Fentiek alapján Foerster azt a következtetést vonja le, hogy az objektumok és az események nyilvánvalóan nem primér tapasztalatok, hanem valójában relációk reprezentációi⁴⁸. Mivel nem elsődleges tapasztalatok, nem is lehet abszolút objektív státuszuk: abban a formájukban, ahogyan meg tudjuk figyelni őket, nem a világban

---

⁴⁷ Vagyis Foerster ki-számítás fogalma nem tételez numerikus mennyiségekre vonatkozó referenciákat. Vö: Heinz von Foerster: On Constructing a Reality (1973.) <http://grace.evergreen.edu/~arunc/texts/cybernetics/heinz/constructing/constructing.html> (letöltés: 2009.február 11.) (A továbbiakban: Foerster 1973.)

⁴⁸ Foerster 1985d:84.

vannak, hanem legalább olyan mértékben a megfigyelésünkben jönnek létre. Röviden: amit realitásként tapasztalunk, valójában számítási műveletek során jön létre⁴⁹.

iii. *Műveleti szempontból egy bizonyos reláció k-számítása (Er-rechnung, Computing) ugyanezen reláció reprezentációja*⁵⁰.

A kiszámítás (Er-rechnung) reprezentációnak tekinthető. Ennek megértése érdekében Be kell vezetnünk a *rekurzió* fogalmát. Ezalatt ehelyt azt kell érteni, hogy egy funkció saját maga argumentuma lehet: egy reprezentációk közti reláció ki-számítása maga is reprezentáció lesz, vagyis újra reprezentációként tárgyalható egy következő szinten. A rekurzió bevezetése által válhat világossá, hogy a reprezentációk, vagyis azok a leírások, melyek „kifelé”, a világra vonatkoznak, valójában „objektum” és szimbólumok relációjaként értelmezhető a második rend szintjén. Ugyanígy a két vagy több reprezentációt viszonyba állító relációk a második rendben reprezentációként jelennek meg.

Így jönnek létre a reprezentációk rendjei a foersteri elméletben: a második rendbeli reprezentáció nem más, mint reprezentációk/relációk reprezentációja. Ami a ki-számítás két alapvető művelete, a reprezentáció és reláció között tényleges különbséget képez, az a két művelet megfigyelő által tételezett referenciáinak különbsége. A reprezentáció referenciaszerkezete kifelé, az „objektumra” mutat, azaz denotatív; nevezzük ezt külső- vagy idegen referenciának. A reláció referenciája befelé, a megfigyelőre mutat, hiszen reláció-tételezései saját belső műveleteiként jelennek meg; ezt a konnotatív referenciaszerkezetet nevezzük önreferenciának. Ez a megkülönböztetés nagyon hasonló ahhoz (talán meg is kockáztathatjuk: alapját képezi annak), ami Foerster barátja és pescaredoi szomszédja, a szintén osztrák Paul Watzlawick híres axiómájában is megnyilvánul⁵¹, mely szerint a kommunikációnak mindig két szintje van: az ún. *tartalmi szint* és a *viszony-szint*. A tartalmi szinten a kommunikáció által használt szignifikációs rendszer elemei jelennek meg (pl. a szavak), gyakorlatilag denotatív funkcióban, a tartalmi szinthez képest metaszintként jellemzett viszonszint pedig ezen elemek elrendezése (relációja) alapján következtethető ki, és mindig a kommunikáció

---

⁴⁹ Foerster 1985d:84., valamint Foerster 1973.

⁵⁰ Foerster 1985d:84.

⁵¹ P. Watzlawick – J.A. Beavin – D. Jackson: A kommunikáció két axiómája. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*. General Press, Bp. 2003. 98-101.

megfogalmazójára vonatkozik: a tartalmi szint bizonyos módon történő elrendezése alapján enged következtetni a beszélő konkrét helyzetre jellemző intenciójára.

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, Foersternél a „metaszint” kifejezés kizárólag rekurzív értelemben használható, valójában oda-vissza működik. A kétféle referencia megkülönböztetése kizárólagosan a megfigyelőhöz kötődik: valójában maga is egy reláció, ki-számítás⁵².

Foerster tehát az alapvető különbséget nem szubjektum és objektum, illetve megfigyelő és a megfigyelés tárgya közé helyezi, hanem a megfigyelések rendjei közé. Hogy mit jelent a megfigyelések rendjeinek tudatos elválasztása, jól mutatja a vakfolt példája.⁵³ Foerster terminológiáját használva, szemünk első rendbéli megfigyelése a látótérkiesés miatt nem adhat hiánytalan képet az elénk táruló világról. Megtanuljuk ki-számítani, amit látunk: valójában az agyunk „lát”, amely a látókéregre továbbított megfigyelést figyel meg, konkrétan – többek között – megfordítja és összeilleszti a két szem „megfigyeléseit”: maga is ki-számol. A vakfolt pedig csak az agyunk által végzett megfigyelés (tudatos) megfigyelésével válik láthatóvá. Az önreferencia – fentebb is említett – bevezetéséről van szó: a vakfoltot keresve tényleg magát a megfigyelésünket figyeljük meg, saját magunkat figyeljük, amint megfigyelünk. Ha elvégezzük Foerster szellemes vakfolt-kísérletét⁵⁴, meg fogjuk pillantani saját vakságunkat, paradox helyzetbe kerülünk: látni fogjuk, hogy nem látunk, tehát látunk (azt, hogy nem látunk)⁵⁵. A megfigyelés újabb rendjének bevezetésével az előző rend szintjén történő megfigyelés megfigyelése, mint önmegfigyelés is lehetővé válik, és jól láthatóan valóban azt figyeljük meg a megfigyelés második rendjében, hogy *hogyan* működik első rendbéli megfigyelésünk. A második rendből szemlélve jól megkülönböztethetőek a leírások önreferenciái (melyek magára a megfigyelőre irányulnak; ezek alapvetően maguk a relációképzések) és a világra irányuló, külső referenciák (ezek alapvetően a reprezentáció-képzések). Az is jól láthatóvá válik, hogy magát a leírást a kétfajta

---

⁵² A referenciák itt vázolt problematikájához még jelen fejezetben és a dolgozat későbbi pontjain is többször visszatérünk; többek között Niklas Luhmann vonatkozó elgondolásait taglalva látni fogjuk majd, hogyan függ össze mindezzel az ő kommunikáció-, értelem- és médiumfogalma is.

⁵³ Foerster 1973.

⁵⁴ A vakfolt-kísérlethez vö: Foerster 1973.

⁵⁵ A vakfoltnak a leírásban / megfigyelésben való szükségszerű megjelenéséről, és ennek általános elméleti, modellértékű jelentőségéről és következményeiről a dolgozat egy későbbi pontján, Niklas Luhmann kapcsán bővebben is szó lesz.

referencia egymást feltételező dinamikája teszi lehetővé⁵⁶, és amennyire a megfigyelő konstruálja a leírásokat, éppen annyira hozzák létre a leírások őt magát. Ez a foersteri elmélet dinamizmusa, melynek során a különböző (biológiai, kommunikációs, stb.) bonyolult struktúrák elemei (tulajdonképpen a reprezentációk) és műveletei/folyamatai (tulajdonképpen a relációk) között megszűnik a distinktív dinamikus/statikus megkülönböztetés. Az elemek a folyamatok alapjai és kiindulópontjai, de ugyanakkor éppen ezen folyamatok eredményei is. Nem értelmezhető az elsődlegesség kérdése, és a linearitása sem: Foerster ismeretelmélete a cirkularitás és a rekurzió alapelveire épül, megfigyelés és megfigyelő dinamikus viszonyában oldva fel a karteziánus dualizmus szigorú objektum/szubjektum-megkülönböztetését.

Foerster epistemológiája elsősorban a megfigyelő/megfigyelés megfigyelésének elmélete, valójában maga is a *Hogyan?* kérdését vizsgáló második rendbéli megfigyelés:

„Jól emlékszem, mikor a Macy Alapítvány előszó megírására kért fel egy kibernetikai konferenciához. Nagy örömmel írtam egy előszót, melyben ezt a hihetetlen új geometriát ünnepelem, a cirkuláris argumentáció új formáját. Rámutattam az átmenetre a linearitásból a kétdimenzionalitásba, és feleltem egy „salto mortalehoz”, még hozzá egy formális halálugráshoz. És tényleg egy „salto mortale” volt, hiszen röviden és velősen elmagyarázták, hogy ilyesmire nincs szükségük. Egy szép történetet akartak a maxwelli regulátorról, az angol WC-ről és a termosztátról, ami viszont engem semmilyen formában nem érdekelt. Ami engem belül megragadott és lekötött, az új logikai relációk kérdése volt, melyek a „cirkuláris kauzalitásból” eredtek. Talán újra hangsúlyoznám, miért tartom olyan fontosnak a „második rend” ezen koncepcióját: mihelyt a második rend – a megértés megértése, a működés működése, a tudomány tudománya – szintjére vonulsz vissza, az „első rend” problémái egy csapásra olyan megvilágításba kerülnek, ahogyan az első szinten nem tudod észlelni őket.”⁵⁷

Az első rendbéli kibernetika, mondja Foerster⁵⁸, elkülöníti egymástól az objektumot és a szubjektumot, a visszacsatolásokat pedig kizárólag a vizsgálandó rendszert alkotó elemek (objektumok) szintjén azonosítja. Ezzel szemben az ő második rendbéli kibernetikája cirkuláris, amennyiben a teóriaképző kibernetikus magát is a megfigyelt világ részeként érti meg, és – amint fentebb többször hangsúlyoztuk – a megfigyelőtől független világra irányuló referenciák a saját személyre (is) mutatóakkal cserélődnek

---

⁵⁶ A (folyamatos) megkülönböztetés által létrejövő dinamikus egység, mint a forma- és rendszerképződés alapvető mechanizmusa szintén a dolgozat Niklas Luhmann tárgyaló fejezetében nyer bővebb kifejtést.

⁵⁷ Müller – Müller 1999:243.

⁵⁸ Foerster – Pörksen 1998.

fel, és a leírások értelemszerűen önleírásokká (is) válnak. Az első rend fogalmai a világ látszólag objektív tárgyalásmódjaira vonatkoznak: az ismeretelméletileg nem reflektált észlelés és cselekvés fogalmai. A második rend fogalmai, túl ezen a reflexión, immár önmagukra vonatkoznak (például a *tudat* a tudat tudata, az *ismeret* az ismeret ismerete). Ezek a sokszor *ön-* előtaggal megjelenő fogalmak (önismeret: az ismeret ismerete, öntudat: a tudat tudata, önszerveződés: a szerveződés szerveződése) autologikus fogalmak: önmagukra van szükségük, hogy egyáltalán létrejöhessenek⁵⁹.

Az első rend logikája a *van*-ból (Sein) indul ki: valami hamis vagy igaz. A második rend fentebb is bemutatott, paradoxonokat is elfogadó logikája az állapotok dinamikáját hozza be: nem egy állapot létéből, hanem az idődimenziót is integráló *lenni-ségéből* (Werden) indul ki. Ahogy Foerster fogalmaz, az igen generálja a nemet és fordítva: egy kijelentés igazsága teremti meg hamisságát és viszont.⁶⁰ Ahogyan ezt a dolgozat egy későbbi pontján a George Spencer-Brown által megalapozott és Niklas Luhmann által kifejlesztett formafogalom részletes ismertetésekor látni fogjuk; a formaképzés mindig megkülönböztetést jelent egy további művelet végzésére szolgáló *jelölt*, és a további műveletképzésekből aktuálisan kizárt *jelöletlen* oldal között. Maga a forma pedig éppen ez a megkülönböztetés (Spencer-Brown híres mondásával: „Draw a distinction”)⁶¹. Ebben az értelemben a jelölt oldalt éppen a jelöletlen definiálja (és viszont): az igent a nem, a nemet az igen. Bármelyiket csak úgy tudjuk mondani, ha közben *nem-mondjuk* a másikat.

Summázatként idézhetjük Ranulph Glanville tömör és találó összefoglalását Foersternekrológiájából: „az első rendbeli kibernetika a megfigyelt rendszerek kibernetikája, a második rendbeli pedig a megfigyelő rendszereké.”⁶²

3. A valóság konstruálásáról (és a realitásról)

Theodor M. Bardmann a következőképpen foglalja össze a megfigyelő foersteri fogalmát:

---

⁵⁹ Heinz von Foerster: Erkenntnistheorien und Selbstorganisation. In: Siegfried J. Schmidt: *Der Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. 135-136.

⁶⁰ Foerster – Pörksen 1998.

⁶¹ George Spencer Brown: *Laws of Form*. London, Allen & Unwin, 1969. 1.

⁶² Ranulph Glanville: Heinz von Foerster. In: *Soziale Systeme* 8 (2002), Heft 2. 155-158. Itt: 155.

„A megfigyelő egy megkülönböztetések alapján ki-számolt [Foersternél: Er-rechnen. T.B.], megkülönböztetéseket használó, rekurzívan zárt valóságki-számoló gép, mely önmaga hozza létre a megfigyelő és megfigyelt (például világ vagy társadalom) megkülönböztetésének elgondolását. Úgy kell tennie, mintha ön- és külső referenciák között különbséget tudna tenni, de ez a megkülönböztetés természetesen egy kizárólagosan belső konstrukció marad. Minden megfigyelésnek ez az alapja. [...] A megfigyelő „csak” arra képes, hogy megfigyelése által egy valóságot hozzon létre, melynek alkalmasságát (korábban: igazság, helyesség, kongruencia, korrespondancia, kongruencia stb.) másfelől nem tudja a realitáson lemérni”⁶³

A valóság tehát a megfigyeléseknek kifelé irányuló referenciái által teremtett konstrukció, melynek a megfigyelőhöz képest külső, „objektív” státuszát maga a megfigyelő hozza létre, mint azt fentebb is láttuk a denotatív és konnotatív referenciák taglalásakor. Hogy a denotatív referencia kifelé irányulóként való megjelölése valóban mennyire a megfigyelőhöz kötött, és hogy mindez konkrétan az észlelés tekintetében is értelmezhető, Foerster a hallucináció szélsőséges esetét hozza fel példaként, mikor is „belső” és „külső” valóság szféráinak határai felismerhetetlenné válnak a hallucináló tudat számára, rávilágítva ezzel (a hallucináló megfigyelőt megfigyelő megfigyelő, azaz a második rendbeli megfigyelés számára) a köztük lévő különbség észlelőhöz, megfigyelőhöz kötött voltára. Belső és külső valóság elválasztása valójában a megfigyelés műveletei által jön létre, és a megfigyelő által külsőként felismert valóság valójában szintén a megfigyelőhöz kötött. Ezt jelenti a megfigyelő autonómiája, zártsága⁶⁴: nincsen módja objektív, tiszta képet kapni magáról a realitásról. Éppen ezért érdemes is elkülöníteni egymástól a valóság (Wirklichkeit) és a realitás (Realität) fogalmait. Utóbbi a megfigyelések környezeteként adott, „olyan, amilyen”⁶⁵ azaz létezik, de nem tudunk tisztán hozzáférni. Valójában nem is tudunk róla beszélni, mert nem tartalmaz információt: az információ ugyanis minden esetben a megfigyelésben képződik meg. A megfigyelések hozzák tehát létre a valóság (Wirklichkeit) leírásait. Ezért mondhatja Foerster, hogy leírásaink valósága „egy” (lehetséges) valóság: a megismerés során létrejövő leírások pusztán korrelációba kerülhetnek például a vizuális

---

⁶³Theodor M. Bardmann idézi: Heinz J. Kersting: Der ent-fachte Beobachter. In: Theodor M. Bardmann (szerk.): *Zirkuläre Positionen: Konstruktivismus als praktische Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 57-67. Itt:63

⁶⁴ Ez az autonómia- illetve zártság fogalom jelenik meg később Maturánánál a megismerő organizmussal kapcsolatban tételezett operacionális zártság-fogalomban, melyet kommunikációs rendszerekre kiterjesztve Luhmann is átvesz. (Lásd a dolgozat későbbi elemzéseiben.)

⁶⁵ Foerster 1985d

észleléssel, és nem konfirmációs viszonyba, ami „a” valóság megismerésének lehetséges feltétele lenne⁶⁶. A konfirmációs viszony esetén azt tételezzük, hogy a megfigyelések megerősítik a realitást magát, a korrelációs viszony esetén viszont a különböző megfigyelések egymással vonatkozásba kerülve *teremtenek* egy realitást⁶⁷.

A megfigyelés autonóm és zárt, sajátos kódolás szerint zajló műveleteinek a realitás tehát pusztán a környezetét jelenti, mely maga, mint mondtuk, nem tartalmaz információt. Az *információ* ugyanis kizárólag a leíró rendszerben képződik a világgal való interakcióinak (megfigyeléseinek) folyamatában⁶⁸. Az információ által ismeretet szerzünk, az *ismeretet* pedig olyan folyamatként határozhatjuk meg, mely múlt és jelen megfigyeléseket/leírásokat integrál annak érdekében, hogy azok új megfigyelések és leírások kiindulópontjai lehessenek⁶⁹ (némi leegyszerűsítéssel mondhatjuk: az információ leírásban létrejövő reprezentáció, az ismeret pedig a szintén leírásban képződő reláció). A tudás tehát – mint szintén láthattuk fentebb – nem szubsztancia, a könyvek, filmek stb. nem információk hordozói, hanem sokkal inkább az információképződés potenciális helyei.

Hogy a valóság-leírások mennyire a megismerő rendszer függvényei, azt Foerster a *differenciálatlan kódolás* fogalmával érzékelteti. Ezalatt azt érti, hogy amennyiben a megismerő rendszer modelljeként az idegi aktivitást tekintjük, azt látjuk, hogy a realitás felől érkező stimulusok tényleges, sajátos minősége nem kódolódik ebben a rendszerben, pusztán az intenzitása (és a helye).⁷⁰ Bemeneti adatként tehát csak az inger intenzitása és az ingerforrás koordinátái adottak, tehát a benyomás *minőségét* a feldolgozó rendszer hozza létre⁷¹: „az idegrendszer mint egész úgy van megszervezve, hogy egy stabil realitást számol ki (er-rechnet).”⁷²

Itt érdemes a dolgozat későbbi okfejtéseire előrelátva megjegyezni, hogy nagyon hasonló logikát tételez Lev Manovich egy egészen más megismerő/leíró rendszerben, a digitális tartalomképzés rendszerében, mikor ezen rendszer alapvető sajátosságaként

---

⁶⁶ Foerster 1973.

⁶⁷ Foerster 1985c:68.

⁶⁸ Heinz von Foerster: Bibliothekare und Technik: eine Messaliance? In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 43-65. (a továbbiakban: Foerster 1985b) itt:47.

⁶⁹ Heinz von Foerster: Zukunft der Wahrnehmung: Wahrnehmung der Zukunft. In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 3-17 (a továbbiakban: Foerster 1985a) itt: 4-5.

⁷⁰ Foerster 1973.

⁷¹ Foerster 1985b:70.

⁷² Foerster 1985b:77.

határozza meg a *numerikus reprezentációt* és a *transzkódolást*⁷³. A digitális tartalmak sajátossága, hogy elsődlegesen és alapvetően egy, csakis a rendszerre jellemzően univerzális kettes számrendszerű kódban jelennek meg a rendszeren belül. Elsődlegesen nem bármifajta anyagságban (az anyagi világban, a valóságban) jönnek létre, hanem csakis a technikailag is definiálható működő rendszeren belül, annak megjelenítő berendezései (szoftverei és hardverei) segítségével hozhatóak létre és jeleníthetők meg. A transzkódolás a már létező, analóg módon létrehozott tartalmak rendszerbe történő beemelésére, felülkódolására vonatkozik. Az egymás számára eredetileg technikailag inkompatibilis tartalmak (írott szöveg, mágnesszalag, film stb.) sajátos materiális aspektusukat elvesztve digitális tartalomként megnyíl(hat)nak egymás számára, foersteri kifejezéssel élve relációba kerülhetnek. A digitális kód tehát szintén differenciálatlan, amennyiben az általa megjelenített (leírt) tartalmak eredeti minőségei tekintetében érzéketlen.

Távolról sem szeretnék széleskörű analógiákat erőltetni az idegrendszer és a számítógép mint megismerő/leíró rendszer között, pusztán arra szeretném különös hangsúllyal felhívni itt a figyelmet, hogy mindkét esetben elgondolható olyan ismeretelméleti modell, mely a tartalmak létrehozását egyértelműen a megfigyelő rendszerhez köti, a realitáshoz (materialitáshoz) való viszonyukat pedig problematikusként, de legalábbis másodlagosként kezeli. A differenciálatlan kódolás foersteri, illetve a numerikus reprezentáció és transzkódolás Manovich-féle fogalmai a jelentés/tartalom/értelemképzés olyan módjait mutatja meg, melyek során a jelentés/tartalom/értelemképző rendszer, vagyis a megfigyelő rendszer a realitás tekintetében autonómként, (műveletileg) zártként gondolható el. A műveleti zárttság itt bevezetett koncepcióját a dolgozat későbbi fejezeteiben fontos kiindulási pontként kezeljük, és – természetesen – jóval bővebben kifejthetjük.

Visszatérve Foerster elgondolásához: az észlelő rendszer megtanulja, hogy bizonyos helyein érkező bizonyos intenzitású stimulusok komplex mintázatait miként értelmezze, azaz megtanul együtt látni-hallani-tapintani, a különböző helyekről származó stimulusokat relációba hozni. Amit mindezek eredményeként valóságként tapasztalunk meg, így valójában nem más, mint reprezentációk relációja: ki-számítás.

---

⁷³ Lev Manovich: Principles of New Media (2000.) <http://www.mediamatic.net/page/5971/en> (letöltés: 2009. február 11.)

Így érkezünk el a kogníció foersteri meghatározásához: a kogníció egy realitás ki-számolása⁷⁴. A határozatlan névelő – mint fentebb láthattuk – a realitással kapcsolatban tételezhető korreláció vs. konfirmáció tekintetében döntő. Foerster a következőképpen finomítja a definíciót:

„...Jogosan lehet amellet érvelni, hogy a kognitív folyamatok nem karórákat vagy galaxisokat számolnak ki, hanem leginkább ilyesfajta entitások *leírásait*. Engedek ennek az ellenvetésnek, és a következőképpen módosítom korábbi parafrázisomat:

KOGNÍCIÓ → egy realitás leírásainak ki-számítása.

Neurofiziológusok azonban azt fogják nekünk mondani, hogy az idegi aktivitás egy bizonyos (mondjuk a retinán projektálódó kép) szintjén ki-számított leírások újra működésbe hozhatóak magasabb szinteken és így tovább, mely által bizonyos motoros aktivitás egy megfigyelő által „terminális leírásként” tételezhető, például a következő kijelentés: „itt egy asztal”. Következésképpen újra módosítanom kell a parafrázist:

KOGNÍCIÓ → leírások leírásainak ki-számítása.

[Mindez] leírások leírásainak végtelen rekurzióját sugallja. Ennek a formulának megvan az az előnye, hogy egy ismeretlent, konkrétan a „realitást” eliminálja. A realitás kizárólag implicate tűnik fel, mint rekurzív leírások művelete. Ráadásul az az előnye is megvan ennek a fogalmiságnak, hogy leírások ki-számítása tulajdonképpen nem más, mint [rekurzív] ki-számítás (computing descriptions is nothing else but computations). Ennélfogva:

KOGNÍCIÓ → [rekurzív] ki-számítás

Összegzésként, a kognitív folyamatok olyan értelmezését javaslom, mely szerint azok a ki-számítás soha véget nem érő rekurzív folyamatait⁷⁵.

A realitás tehát a leírások (valójában ismeretlen) környezete, melynek konfirmációja nem lehetséges. Amit valóságként élünk meg, amihez hozzá tudunk férni, az valójában leírásaink/megfigyeléseink összessége. Realitásnak és valóságnak hierarchikus, leképező viszonya ebben az elméleti keretben nem tételezhető. Wittgensteint

⁷⁴ Vö. Foerster 1973., illetve Foerster 1985b. Foerster angol szövegében a 'computing', német szövegében pedig az Er-rechnen kifejezés szerepel; a fordításban ezt a 'ki-számolni' hivatott visszaadni.

⁷⁵ Foerster 1973.

parafrazálva Foerster egy helyen azt mondja, hogy „a kép a valóság egy modellje” kijelentést bátran megfordíthatjuk (primer és szekunder a rekurciónak köszönhetően felcserélhető), és újragondolhatjuk a következőképpen: „a valóság a kép egy modellje”.⁷⁶ Egy más helyen, konkrétan az újságíró-etika vonatkozásában pedig ugyanezt a logikát követve azt mondja, hogy az újságíró felelőssége nem abban a formulában ragadható meg, hogy „úgy mondd, ahogy történt”, hanem sokkal inkább abban, hogy „úgy történt, ahogy mondd”.⁷⁷ Ezzel éppen a semleges megfigyelésként tételezett objektivitás-fogalomról, pontosabban annak fentebb bőven részletezett lehetetlenségéről beszél. Ugyanitt – és fentiekkel szoros összefüggésben – beszél tény és fikció különbségéről is. Szerinte ez nem ontológiai vagy episztemológiai természetű kérdés (hiszen a tények nem a realitásban *vannak*, hanem a megfigyelésben *képződnek*), hanem pusztán egy értelmezésmódbeli különbség. Más a tény és a fikció (megfigyelőhöz kötött) kódja, mégpedig a kételkedés lehetőségének szempontjából, mely a tények sajátja. Csak tényként tekintett leírásokban kételkedünk, a fikcióként tekintettekben nem. A tényt alapvetően a denotatív referencia módjában gondoljuk el, a realitás tekintetében konfirmatív módon, a fikciót pedig nem. (A fikció kódja: „úgy” volt. A tény kódja: *hogyan volt valójában?*)

De végső soron, akár a hallucináció és a nem-hallucináció megkülönböztetése, ez is a megfigyelés/leírás sajátja. A tényekhez soha nem tudunk eljutni, hiszen a tényeket mi magunk állítjuk elő megfigyeléseink során, ahogyan azt a szó etimológiája is megmutatja; a ’faktum’ szó ugyanis a ’fingere’ igéből származik, melynek jelentése: csinálni⁷⁸.

Többek között éppen ezen alapvetések határozzák meg Heinz von Foersternek meghatározó (mintegy, ha szabad ezt a kifejezést használni, klasszikus) szerzőként definiált helyét a mai német konstruktivista médiaelmélet diskurzusában⁷⁹, ahol is realitás és valóság fogalmai éppen a fent bemutatott módon tematizálódnak:

---

⁷⁶ Müller – Müller 1999:218.

⁷⁷ Im Goldenen Hecht. Über Konstruktivismus und Geschichte. Ein Gespräch zwischen Heinz von Foerster, Albert Müller und Karl H. Müller. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 8 (1997.), 129-143. (a továbbiakban: Foerster 1997) Itt: 130.

⁷⁸ Foerster 1997:131.

⁷⁹ Jól mutatja ezt Foerster szerepeltetése a Siegfried J. Schmidt által szerkesztett (talán mondhatjuk) paradigmaticusnak szánt kötetben. Vö: Heinz von Foerster: *Erkenntnistheorie und Selbstorganisation*. In: Siegfried J. Schmidt: *Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. 133-

„... A valóság (Wirklichkeit) mint általunk létrehozott fenomenális világ definiálódik, a realitás pedig mint ezen valóságkonstrukciók megismerhetetlen túldala [...] A konstruktivizmuson belül nagyszabású vita folyik arról, hogy a realitásnak ezen koncepciója filozófiailag konzisztens vagy nem.”⁸⁰

5. Kommunikáció- és médiaelméleti irányú következtetések

Megelőző okfejtéseink alapján mondhatjuk, a foersteri elgondolások teljesen autonóm, műveletileg zárt megismerő/leíró rendszereket körvonalaznak. Az információ, melyet ezek a rendszerek egymással (illetve a világgal) kapcsolatban birtokolnak, valójában minden esetben a rendszereken belül, a leíró tevékenység során képződik meg. Ugyanez igaz arra vonatkozóan is, amit a rendszerek önmagukról tudhatnak: bármiféle „én-tudat” kizárólag önmegfigyelések, önleírások eredményeként tud létrejönni folyamatos, egymásra épülő (pontosabban: egymás tekintetében rekurzív) ki-számítási műveletek által. Vagyis valójában minden jelentés, értelemképzés és –tulajdonítás a leíró rendszereken belül történik meg, a valóság ott konstruálódik, ha úgy tetszik (szigorúan metaforikusan értve), „a fejünkben”.

5.1. (a)ki beszél: identitás, én

Fentiek alapján Foerster a következőképpen jut el az identitás fogalmához:

„[a megfigyelő, a „személy” – T.B.] ragaszkodik hozzá, hogy ő az egyedüli valóság, míg minden egyéb csak az ő képzetében tűnik fel. Mindazonáltal nem tudja kétségbe vonni, hogy imaginárius univerzuma olyan szellemekkel van benépesítve, melyek nem mások mint ő. Ennélfogva meg kell engednie, hogy ők szintén ragaszkodjanak saját egyedüli valóság-mivoltukhoz, melynek értelmében minden az ő képzetük

---

159. Maga Foerster élénken tiltakozik személyének bármifajta „-izmusba” sorolása ellen. Ahogy egy 1997-es interjúban fogalmaz: „Nem vagyok radikális konstruktivista. [...] Nem tartozom semmiféle – izmushoz. Anti-izmusista vagyok. De van néhány kedves barátom, akik konstruktivistának, sőt, néhányan radikális konstruktivistának nevezik magukat. Az az érzésem, hogy radikális szempontból sokkal radikálisabb vagyok, mint a radikális konstruktivisták. Radikalista vagyok, de nem konstruktivista!” Vö. Heinz von Foerster: Wir sind verdammt, frei zu sein! In: Theodor M. Bardmann (szerk.): *Zirkulare Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 49-57. Itt: 55-56. Újabb – és Foersterre tökéletesen jellemző – csavar, hogy a kötet szintén a konstruktivizmus meghatározó szerzőit sorakoztatja fel és mutatja be.

⁸⁰ Stefan Weber: *Konstruktivistische Medientheorien*. In: In: Uő. (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 180-202. Itt: 185.

szüleménye. Ebben az esetben az ő imaginárius univerzumuk van benépesítve olyan szellemekkel, melyek egyike éppen ő maga [a megfigyelő – T.B.] lehet.

[...] Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a relativitás-elv nem logikai szükségszerűség, nem is olyan proposíció, mely nem igaz vagy hamis voltát szükséges lenne bebizonyítani, a döntő pont annak a felismerése, hogy szabadon eldönthetem, elfogadom, vagy elutasítom ezt az elvet. Ha elutasítom, abban az esetben én vagyok az univerzum középpontja, a valóságomat az én álmaim és rémálmaim jelentik, a nyelvem monológ, logikám mono-logika. Ha elfogadom, sem én, sem a másik nem lehet az univerzum középpontja. Miként a heliocentrikus rendszerben, egy harmadikra van szükség, mint centrális referenciára. Ez pedig a köztem és közted fennálló *viszony(reláció)*, és ez a viszony AZONOSSÁG [IDENTITY]: Valóság = közösség [Community]”⁸¹

Az Én másokkal való kommunikációs viszonyokban definiálódik. Az idézetben szereplő azonosság-viszony egymás olyan megfigyeléseit jelenti, melyek során a megfigyelő-pozíciók felcserélhetőségének konszenzuális tételezése válik a kooperáció alapjává. Mások velünk közölt megismeréseit vonatkoztatjuk magunkra (mások megfigyelő-pozíciójába „helyezkedünk”), így építjük fel (ön)leírások azon többé-kevésbé következetes, többé-kevésbé tudatos és többé-kevésbé állandó struktúráját, melyet identitásnak nevezhetünk. Az „Én”, aki kommunikál, ugyanakkor kommunikációk eredményeként jön létre (vagyis egyszerre eredménye és feltétele a kommunikációknak; mindkettő ki-számítás). Foertser mindezt a következőképpen foglalja össze egy helyen: „Gondolkodom, tehát *vagyunk*.”⁸² Vagyis (reflektív) gondolkodásunkat mások önmagunkra vonatkoztatott leírásai teszik lehetővé, amennyiben éppen a pozíciók felcserélhetősége az egyik alapvető, szükséges feltétele a denotatív tekintetben is önreferenciálisként felismert leírásoknak (önleírásoknak). Valójában a pozíciók felcserélhetősége teszi lehetővé egyáltalán a megfigyelésen belül önreferencia és kifelé irányuló referencia fentebb bőven részletezett, megfigyelőhöz kötött alapvető megkülönböztetését. Az identitás tehát nem csak alapfeltétele, kiindulópontja, hanem egyúttal terméke is a kommunikációnak. A korábbiakban láttuk, mire vonatkozik Maturana már idézett kijelentése: „everything said is said by an observer”.⁸³ Ezt, mint korábban szintén említettem, Foerster a következőképpen egészíti ki: „...to an observer”⁸⁴. A másik megfigyelő megjelenítése az aforizmában éppen az

---

⁸¹ Foerster 1973.

⁸² Foertser 1995:11.

⁸³ Idézi: Müller – Müller 1999:218.

⁸⁴ Uo.

interszubjektivitást, dialogicitást, a *közös*-séget hangsúlyozza: bárminek a mondása csak két megfigyelő *között* lehetséges; csakis a (legalább) két megfigyelő jelenléte teszi lehetővé a *mondás* cirkularitását, rekurzióját.

Jelen dolgozatnak nem célja Heinz von Foerster elméleteinek filozófiatörténeti kontextualizálása, ezért csak mellékesen utalunk itt a foersteri én-felfogás egy lehetséges filozófiai- társadalomelméleti kapcsolódására.

A valóság = közösség – gondolat, illetve az én-tudatnak kommunikációs folyamatokban történő megképződése sok ponton hasonlítható a fenomenológus-szociológus Alfred Schütz interszubjektív életvilág-fogalmához, melyet Schütz mint a közös, kommunikatív környezet konstituálódásának helyét jelöli meg⁸⁵: „életvilágom [...] kezdettől fogva nem az én magánvilágom, hanem interszubjektív; valóságának alapstruktúrája közös valamennyiünk számára”⁸⁶. Schütznél az életvilág konstrukciónivoltát éppen úgy fedi el a rá jellemző természetes beállítódás (mint világhoz való viszonyulás) reflektálatlan mivolta, ahogyan Foerster szerint az első rendbeli megfigyelések sem veszik észre saját megfigyelőhöz kötöttségüket. Az életvilághoz köthető tudás közösként, megoszthatóként felfogott (interszubjektív) leírások (tipizációk) összessége, melyek a mindenkori jelenlét itt- és most-tengelyeinek mentén strukturálódva⁸⁷ nagyon hasonlóan definiálják az életvilághoz köthető ÉN-t Schütznél, mint ahogyan a mások leírásain keresztül a világról és önmagáról információkat (tudást) képző megfigyelő magát Én-ként felismeri a foersteri autologikus Én-fogalom értelmében.

5.2. A nyelvről és a kommunikációról

Foerster a nyelvnek két lehetséges felfogását különíti el az „a” valóság / „egy” valóság megkülönböztetésnek megfelelően.

Az első rendbeli leírások („a” valóság) szintjéhez rendlehető nyelvfelfogást monologikusnak, illetve denotatívnek nevezi⁸⁸. Ebben az esetben a nyelv olyan eszköz,

---

⁸⁵ Vö. Alfred Schütz – Thomas Luckmann: Az életvilág struktúrái (részletek). In: Hernádi Miklós (szerk.): Fenomenológia a társadalomtudományban. Bp. Gondolat, 1984. 269.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Schütz!!!! Idő-tér

⁸⁸ Foerster 1995:11.

mely (szó szerint) *rámutat* valamire a világban, melynek létezése objektívként, a nyelven kívül (is) megtapasztalhatóként tételeződik. A nyelv tehát instrumentális szerepet tölt be, amennyiben arra alkalmas eszközként jelenik meg, hogy segítségével beszélni lehessen olyan dolgokról, melyek tőle függetlenül is léteznek.

A második rendbéli leírások („egy” valóság) szintjéhez köthető nyelvfelfogást ezzel szemben dialogikusnak, illetve konnotatívnak nevezi⁸⁹. Saját kifejezésével élve, a szavak ebben az esetben „táncra való felhívást” jelentenek:

„Természetesen vannak ezek a zajok; némelyek közülük úgy hallatszanak, mint 'asztal', mások mint 'szék', de egyáltalán nem kell ott lennie székeknek vagy asztaloknak, hiszen senki nem mutat rá székekre vagy asztalokra. Ezek a zajok felhívások a másik számára, hogy tegyünk meg néhány tánc lépést együtt. A zajok, mint 'asztal' vagy 'szék' rezonanciába hozzák azokat a húrokat a másik lelkében, melyek, ha rezonálnak, olyan zajokat produkálnak, mint „asztal” vagy „szék”. A nyelv működésében konnotatív.”⁹⁰

Ugyanezt később Humberto Maturana, Foerster tanítványa, kollégája és barátja a következőképpen fogalmazza meg:

„a nyelv viselkedérendszerként zárt terület [...] nem gondolatok és információk átvitelét szolgálja, hanem az orientációt az egymással kommunikáló élő rendszerek kognitív területén. [...] A nyelvi interakciók leírások. Azért készítünk folyamatosan ilyen leírásokat, hogy magunknak és másoknak orientációt nyújtsunk kognitív területünkön, s nem hogy független entitásokra rámutassunk. A nyelvi terület zárt, amennyiben megfelel a leíró rendszer logikájának.”⁹¹

A nyelv tehát – a második rendbéli leírások szintjén legalábbis – konstruktív: „mert senki sem ismeri a történeted forrását. Senki sem tudja, és nem is fogja tudni, hogyan is volt valójában, mert ahogyan megesett, az mindörökké elmúlt”⁹². Talán emlékszünk, a dolgozat egy korábbi pontján már idéztük Foerster azon mondását is, mely szerint a „Mondd, ahogy volt!” sajtóetikai maximát a következőképpen fordította ki: „Úgy van, ahogy mondod!”⁹³

---

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Maturanát idézi: Siegfried J. Schmidt: A világunk – és ez minden. In: Helikon 1993/1. 18.

⁹² Foerster 1995:11.

⁹³ Foerster 1997:130.

Amit mondunk, amiről beszélünk, annak tehát nincs valódi „eredetije”, vonatkoztatási alapja, referenciája a világban. Mikor beszélünk, táncolunk egymással. Autonóm, zárt megismerő rendszerek, megfigyelők lévén, közvetlen leírásainkat, gondolatainkat nem tudjuk közvetlenül megosztani egymással, nem tudjuk őket közvetlenül közölni. A nyelv segítségével mindössze lehetővé tudjuk tenni egymás számára, hogy következtessünk arra, mire is gondolhat a másik. Kölcsönösen jelzéseket építünk fel a nyelv által, és ráhagyatkozván a nyelv interszjektív jellegére, bízunk abban, hogy kommunikációink során partnerünk ugyanazon (vagy nagyon hasonló) információt (és tudást) hozza létre, amit mi kifejezni vélünk, bízunk benne, hogy kommunikációink során a használt kód konvencionalitása és a mi kooperációnk elegendő garanciát képez, hogy megértsük egymást.

Mint azt már tudjuk, a világban magában nincs információ, így a kommunikáció sem lehet közlés abban az értelemben, hogy bármi is „átmegy” a partnerek között, nem információ-közvetítésről, hanem kölcsönös információ-létrehozásról van szó. Kizárólag közös értelmező (megfigyelő, leíró) aktivitás tételezhető, éppen ezért, valamint kommunikációnk tárgyának nyelven kívüli hozzáférhetetlensége miatt kizárólag konszenzusokra hagyatkozhatunk abban a tekintetben is, hogy kommunikációnk mennyire hiteles, pontos, objektív.

Más részről a nyelv korántsem transzparens. Nem arról van szó, hogy gondolatainkat mintegy tükröztetjük a segítségével. A nyelv a maga rendszerszerűségében ugyanis leírásaink egyik alapvető eszköze, mely meghatározza gondolatainkat és tapasztalatainkat, meghatározza azt a módot, ahogyan gondolkodni/tapasztalni tudunk⁹⁴. Foerster ki is mondja, hogy a cirkuláris alapú kommunikációelmélet nem számolhat előfeltételként „kommunikálható dolgokkal”, olyanokkal, melyekhez képest a kommunikációt magát le tudnánk vezetni⁹⁵, vagyis ennek az elméletnek a kommunikációt nem pusztán az információközlés folyamatként kell tudnia megragadni. A cirkuláris alapú kommunikációelméletnek úgy kell gondolkodnia a kommunikáció folyamatairól és tárgyairól, mint amelyek egymást kölcsönösen előfeltételező-létrehozó viszonyban állnak, (éppen úgy, ahogyan ezt a szubjektum-

---

⁹⁴ Foerster 1985a:6.

⁹⁵ Foerster 1985d:85.

objektum viszonyánál is láttuk). A kommunikáció elmélete így jól láthatóan a megfigyelésre/leírásra épülő, második rendbeli kibernetika teóriájának részévé válik⁹⁶. Foerster ismeretelméleti alapvetései (részben Maturana közvetítésével) meghatározóak a 80-as évek közepétől megszerveződő⁹⁷ német radikális konstruktivista diskurzus kommunikáció- és nyelvfelfogásának tekintetében, melyet Odorics Ferenc a következőképpen foglal össze a konstruktivista irodalomtudományt (és jó közelítéssel általában a konstruktivizmust) bemutató Helikon-szám bevezetőjében:

„A beszélő szöveggé teszi/dekódolja a gondolatot, azonban a gondolat nem kerül a szövegbe, a szöveg csupán – megfelelő értelmezési szabályok alkalmazása esetén – lehetőséget teremt arra, hogy a hallgató valamiféle gondolati tartalmat építsen fel a szövegre. [...] A kommunikáció paralel struktúrák felépítésének próbálkozásorozata. [...] A konstruktivista nyelvelmélet a jelentést radikálisan leválasztotta a szövegről [...], a TEXT [a nyelvi formában megragadható szöveg – T.B.] magát a jelentést nem, csak a jelentés lehetőségét hordozza.”⁹⁸

Összefoglalásul idézzük még egyszer a Maturánát kiegészítő Foerstert: „Everything is said said by an observer to an observer”.

5.3. Hova tovább: kitekintés a médiaelmélet irányába

Jelen fejezet célja a rekurzívításra és önreferencialitásra alapozott ismeretelméleti pozíció kidolgozása. A médiaelmélet tekintetében részletező és konkrét elemzések a dolgozat későbbi részeinek feladatát jelentik, amennyiben számos további fogalom és aspektus (szocialitás, médium, intézményesítettség stb.) majdani bevezetését igénylik.

Mindazonáltal fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy – bár konkrét médiaelméletet nem alkotott – Foerster ismeretelmélete nemcsak általában az interperszonális kommunikáció, hanem annak közvetített (és intézményes) formáinak tekintetében is alapvető belátásokhoz vezethet el minket. Innen szemlélve ugyanis tarthatatlanná

---

⁹⁶ A kommunikáció itt bevezetett megközelítését és fogalmát a dolgozat későbbi, Niklas Luhmann elméletét taglaló fejezetében fogom részletesebben kifejteni.

⁹⁷ Itt alapvetően a már említett paradigmátikus kötetre érdemes utalni: Siegfried J. Schmidt: *Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991, valamint folytatása: Siegfried J. Schmidt (szerk.): *Kognition und Gesellschaft. Dr. Diskurs der Radikalen Konstruktivismus 2*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992. Érdemes ezeken felül megemlíteni a következő kötetet is: Klaus Merten – Siegfried J. Schmidt – Siegfried Wischenberg (szerk.): *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen, 1994.

⁹⁸ Odorics Ferenc: A konstruktivista irodalomtudomány. In: *Helikon* 1993/1. 7-8.

(gyakorlatilag értelmezhetlenné) válik a médiát a valóság bármifajta reprezentációs technikájaként elgondoló kiindulópont; nem állíthatjuk, hogy a médiatartalmak a valóság „modelljeiként”, leképezéseiként jönnek létre⁹⁹, a médiavalóságot sokkal inkább a média mint sajátos leíró/megfigyelő rendszer megfigyeléseinek eredményét kell elgondolnunk, amely legfeljebb korrelatív, de semmiképpen sem konfirmatív viszonyba helyezhető a valóság egyéb módon (például közvetlen megfigyelés révén) előállított tapasztalataival. A média tehát foersteri kiindulópontból szemlélve konstruál, és nem leképez. Éppen ezért olyan alapfogalmak, mint az objektivitás és hírérték, melyek kizárólag a konfirmációs viszonyt tételezve értelmezhetőek, radikális újragondolásra szorulnak (mely újragondolást a dolgozat későbbi fejezeteiben a rendelkezésemre álló eszközökkel magam is igyekszem elvégezni majd). Emlékszünk: Foerster kijelenti, hogy a cirkularitásra alapozó kommunikációelmélet nem tételezhet eleve rendelkezésére álló „kommunikálandó” anyagot; ezt a kommunikáció során létrejövöként kell tudnia megmagyarázni. Ha cirkularitásra alapozó médiaelméletet kívánunk felépíteni, ugyanígy nem tételezhetjük mindezt, következésképpen a médiát nem tekinthetjük a tranzakció, a közvetítés transzparens csatornájának, hanem sokkal inkább a jelentés (-információ) képződés helyeként kell tételeznünk: olyan leíró rendszerként, mely leírásait saját ki-számítási eljárásainak (később bevezetendő luhmanni terminussal mondhatjuk, saját kódjainak és programjainak) logikája szerint készíti el. A média tehát nem leképezi (konfirmálja) „a” valóságot, hanem maga is létrehoz „egy” valóságot, tartalomképzési eljárásaiba szükségképpen beépítve az önreferencialitás mozzanatát.

---

⁹⁹ Emlékezzünk Foerster már idézett kijelentésére: „A valóság a kép egy modellje”; Müller – Müller 1999: 218.

I/2. Megfigyelni a megfigyelést: exkurzus a tárca 19. századi reflexióiról

Mint az eddigiek során láthatóvá vált, dolgozatom célja a médiának mint megfigyelő/leíró rendszernek az elemzése. Egy olyan médiaelméletet szeretnék felvázolni, mely szerint a média a valóságnak nem bármifajta reprezentációs tere, hanem sokkal inkább sajátos, rá jellemző valóság képződésének *médiума*.

Jelen fejezet Heinz von Foerster munkáit elemző része éppen ezen belátásokhoz szolgáltat ismeretelméleti alapot. A dolgozat fő iránya (és következő nagy lépése) közvetlenül a foersteri belátásokhoz kapcsolódik, amennyiben a második rendbéli megfigyelés, a műveleti zártság, a valósághoz való viszony korrelatív felfogása, a dialogicitás, az önreferencia és a rekurzió alapfogalmait Niklas Luhmann funkcionálisan elkülönült önszerveződő rendszerekben gondolkodó társadalomelmélete irányába építi tovább (mint majd látni fogjuk, Luhmann magát a médiát is ilyen rendszerként határozza meg).

A dolgozat tehát alapvetően egy meglehetősen absztrakt, Stefan Weber kifejezésével élve „szuperteoría-szintű”¹⁰⁰ kontextusban mozog, és nem tekinti (nem tekintheti) céljának a következetes történeti rekonstrukciót.

Az alábbiak éppen ezért kizárólag exkurzusként, mintegy zárójelesen illeszkednek csak fő gondolatmenetünkhöz. Ezt a zárójelet azonban mindenképpen érdemesnek látszik megnyitni, ugyanis szintén a foersteri nyelv alapfogalmaihoz (kellő óvatossággal) kapcsolható, roppant tanulságos diskurzus körvonalait pillanthatjuk meg a 19. század második felében, osztrák és magyar újságírók által írt különböző szövegeket lapozva: a tudatosan tematizált szubjektivizmus, dialogicitás és nem-linearitás diskurzusát, mely a sajtó intézményessé, professzionálissá váló önértelmezésének paradigma-szerű megjelenéséig virágzott a tárcarovatokban.

Ebben az exkurzusban ezt a beszédmodot szeretném bemutatni.

1. Dialógusok a vonal alatt: a „heti csevegés” (Wochenplauderei)

---

¹⁰⁰ Vö: Stefan Weber: Einführung: (Basis-) Theorien für die Medienwissenschaft. In: Uő. (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 11-49. Itt: 18-19.

A 19. század derekától jól láthatóan jelen van egy olyan beszédmód a tárcavonal alatt, mely gyakorlatilag a szövegekben plasztikusan megjelenő narrátor (a tárcaíró) és az általában explicit retorikával megszólított olvasó közötti folyamatos beszélgetésként jellemezhető. Hogy itt valóban valami sajátos, semmilyen egyéb irodalmi- vagy sajtóműfajhoz nem tartozó beszélgetés zajlik, jól illusztrálja a bécsi újságíró, Karl Emil Franzos:

„...aki kimondja ezt a szót [Feuilleton, vagyis tárca – T. B.], egyedül erre a rovatra gondol? ... Kérdezzük meg ezúttal urunkat és mesterünket: népünk nyelvhasználatát. ... Ha például a *Kölnische Zeitung* Balduin Möllhausen egy új regényét hozza, nem írják azt, hogy "tárcaként hozzuk a regényt", hanem "tárcában hozzuk".... Hogy a regényt tárcának nevezzék, a rovat felirata [címe] ellenére sem történik meg, legfeljebb regényről beszélnek a tárcában, ezzel szemben nem fogják Lorm "cikkét a tárcában" emlegetni, hanem egyszerűen Lorm tárcáját.”¹⁰¹

Ezek a dialogikus tárcák a bécsi lapokban igazán 1848 után kezdtek tért hódítani, nálunk pedig Kecskeméthy Aurél, Ágai Adolf és mások közvetítésével az 1860-as évektől. A csevegő tárca, a *Wochenplauderei* műfajkarakterét az határozza meg, hogy "digresszíven egyik tárgyról a másikra ugrik és eközben minden témát csak ironikusan érint. Negatívan meghatározva: a Wochenplaudereinek nem szabad egyetlen tárgynál elidőznie és azt komolyan tárgyalnia"¹⁰². Heti rendszerességgel, külön cím nélkül jelenik meg a lapokban: ez adja a tárcarovat gerincét, kontinuitását: jellegéből következően egy szinte végtelen sorozatba íródhatnak bele az újabb és újabb folytatások. Szerkesztési eljárását jól szemlélteti egyik legjelentősebb magyar művelője, Ágai Adolf, az 1865. folyamán 9 hónapig létezett Bécsi Híradóban Náday Ezüstös néven közölt példaértékű beszélgetés-soroztának egyik darabjában:

" A következő napok bő alkalmat fognak ismét nyújtani az eseményszomjas s újdonságéhes fővárosi tárcaíróknak, hogy megrozsásodott lelkesedését, megvakult életkedvét, pókhálós élceit, megpenészesedett

---

¹⁰¹ Karl Emil Franzos: Ueber das Feuilleton. In: *Kleine Münze. Skizzen und Studien von Ferdinand Groß*. Druck und Verlag von G. Schottlaender, Breslau, 1878. (a továbbiakban: Franzos 1878), XVIII-XIX.

¹⁰² Kai Kaufmann: "Narren der modernen Kultur." Zur Entwicklung der Wochenplauderei im Wiener Feuilleton 1848-1890, In: K. Aman - H. Lengauer - K. Wagner (szerk.): *Literarisches Leben in Österreich 1848-1890*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2000. 343-359. jelen idézet: 351.

kedélyét s megnyirkosodott csintalanságát előszedje, hogy *ékes fonatú arabeszket* [kiemelés tőlem] fűzzön a regatta s lóverseny érdekes képei köré.¹⁰³

A regatta és a lóverseny képe két *mikronarratíva*, azaz egy adott témáról szóló szövegrész, s a tárca ezek körülszövése (összekapcsolása) az arabeszkekkel. Az pedig miből is áll? Lelkesedés, életkedv, élcek, kedély, csintalanság: az ironikus stílusú tárcaíró eszközei, melyek egyúttal a személyesség illúziójának eszközei is: ezek teremtik meg a tárcaírókat. Érdekes itt visszautalnunk a foersteri terminusokra; a tárca szövege mint a megfigyelőtől elválaszthatatlan megfigyelés, mint a kommunikáló feleket összekötő-megteremtő dialógus jelenik meg; és nem utolsósorban magában a szövegben denotatív és konnotatív referencia: egyik oldalon a lóverseny és a regatta a világban, másik oldalon pedig a lelkesedés, életkedv, élcek, kedély és csintalanság a tárcaíróban. Érdekes itt kitérnünk a tárcaíró nevének kérdésére is, ez ugyanis szintén az önreflexivitás egyik fontos stratégiája. A tárgyalt sorozatban Ágai olyan narrátort alkot meg, aki folyamatosan közli budapesti megfigyeléseit bécsi olvasóival, éppen ezen megfigyelések, pontosabban ezek dialogikus közlése által megteremtve a megfigyelő figuráját, akit éppen ezen megfigyelések definiálnak, és akit Náday ezüstösnek nevez. Még a név felvételét is tematizálja, utalván a lap szerkesztőjének, Kecskeméthy Aurélnak híres tárcaíró-nevére, Kákay Aranyosra. A lap megszűntével Náday Ezüstös saját „halálát” is bejelenti.

A *Wochenplauder*inek tehát alapvető jegye a szubjektivitás: a tárcaíró úgy mutatja be nekünk a dolgokat, ahogy azok számára feltűnnek: a bemutatott eseményeket a tárcaíró alakja szervezi: mondhatjuk, Ágai Adolf Náday Ezüstöst figyel meg, amint az megfigyel. Látjuk Nádayt tollát rágni, álarcosbálon enyelegni, stb. Egyszóval, ő az olvasó számára *valóságos* beszélgetőtárs. A csapongó témájú cikkeket ez a folyton jelen levő alak egységbe foglalja, összefüggéseket teremt az egyes tárcák *belül*, és ugyanígy az egyes tárcák között is. Az értelmezés kerete így maga a beszélgetés lesz, és nem a beszélgetés tárgya: a beszélgetésben valójában maga a beszélgetés tematizálódik. Náday Ezüstös valójában egy *második rendbeli* elbeszélő. A következőkben néhány olyan szöveghelyet mutatok be, ahol Nádayval személyesen találkozhatunk.

---

¹⁰³ Náday Ezüstös (Ágai Adolf): Bécsi Híradó, 1865. (A továbbiakban: BH)

Egy alkalommal¹⁰⁴ részletesen leírja szomszédságát: kanáritartó öreg házaspár, hatgyermekes család, mely hat gyermek egyúttal családi kamarazenekart is képez, „s hogy legalább nappal, a rendőri fegyelem alatt nem áló zenegyakorlatok meg ne tébolyítsák az asztalához láncolt prométheusi tárcaíró, jótékony ostorpattogástól kísért járművek dörgedelme táncoltatja meg körülötte a falakat. Ah quel plaisir d'être feuilletoniste!”¹⁰⁵

Bepillantást enged hírgyártás folyamatába is, mikor is Ferenc József pesti látogatása alkalmával egy cseh és egy bécsi zurnalisztát kalauzol,¹⁰⁶ akik

„minden órában három telegrammot röptettek Bécsbe és Prágába, s nyomban rá ugyanennyi levelet s felényi tárcacikket. S gyártották azokat abból, a mit szerény magamtól hallottak, pedig én ugy tartozom a jólétesültek közé, mint az ábécés könyv az ismerettárak sorába. Csak a vállamat vonítottam s a távsürgöny a következőképpen volt fogalmazva: "Az itteni körökben még nem szűrődött le teljes tisztára azon nézet, vajjon ő fge biztos reményeket fog-e nyujtani a jövő hóban kétségtelenül egybehivandó országgyűlés személyes megnyitására. Mindazonáltal stb.”¹⁰⁷

A dialógus megteremtését szolgálják az olvasó folyamatos megszólítása mellett a szerkesztőt megszólító formulák is; ezek minden tárca szövegében előfordulnak¹⁰⁸.

Mindezek mellett Ágai többször beszél magáról a tárcaírásról is, egy helyen például a következőképpen:

„A tárcaírás Magyarországon hálátlan mesterség;... A mi nálunk nem politika vagy nemzetgazdaság, az, ha olvasatlan nem marad is, de könnyűd voltánál, vezércikkek beefsteak-jeihez szokott közönségünk gyomrában meg se kottyán. Egy szuszra beszél Zoroasterről s ruhaporolásról, mondják e fegyelmezett gondolkozók, aztán belekapaszkodik a kukoricaföld poézisébe s pipát rajzol Apollo szájába, útközben leírja egy varrólány halálát s nyakába akasztva Humboldt, egy koppantó siralmait fűzi a kor haladásához. Pedig ilyen, vagy ehhez hasonló a tárca. Szól mindenről a világon et quibusdam aliis,

---

¹⁰⁴ BH, 84.sz.

¹⁰⁵ u.o.

¹⁰⁶ BH, 134.sz.

¹⁰⁷ u.o.

¹⁰⁸ néhány példa: „Íme, katonabálba is elvezetém önt...(53. sz.); ...ön is megemlékezett tán...[...] talán érdekelni fogja önt [...] (58.sz.); ...ha még mindig nem találta ki ön, elárulom...(72.sz.); Vahot, mint tán tudja [ön]...(84.sz.)”

könnyelműn de híven, röviden, tarkán, búval s kacajjal, sokszor enszivének, ritkábban másnak vérevel, saját elégtételére s mások bosszuságára, nagyravágyás nélkül és fizetésért”¹⁰⁹

Hogy az imént bemutatott írásmód mennyire általános lehetett (legalábbis a pesti és bécsi újságírók körében), alátámasztani látszik az a tény is, hogy a Neue Freie Presse ismert újságírója, Ernst Eckstein 1876-ban monográfiát szentel a tárcá dialógusként elgondolt formájának¹¹⁰. Ebben a munkában található a következő, Ágai kapcsán látottakkal remekül összecsengő meghatározás:

A tárcá igazi lényegét én a szubjektivitás átcshellanásában (Durchsimmern) látom. Ebből a nézőpontból egyszer már a csevegést (Causerie) "belső költészet prózában"-nak neveztem, ami természetesen nagyon cum grano salis -felfogott akar lenni. A tárcáíró úgy adja vissza nekünk a dolgokat, ahogy azok az ő személyiségében (Persönlichkeit) visszatükrözödnék; mindent az ő egyéni hangulatának fényével világít meg; mindenhol megmutatja részvételét a tárgyban. Ezen keresztül ... azzal az illúzióval kedveskedik az olvasónak, hogy minden, amit itt olvas, félig az ő agyából pattant vagy inkább pattanhatott volna ki. És éppen ebben áll talán egyik fő sajátága ennek az ábrázolási módnak. Ugyanezek különösen érvényesek a szatirikus tárcá esetében. A szatirikus tárcá olyan verseket, intézményeket..., melyek az emberek többsége számára nagyon tiszteltreméltóak, erre jogosulatlanok (érdemtelenek) és nevetségesnek talál. [...] [Az olvasónak] mintegy szellemi egyenrangúságát statuálja. A sorok közül előfénnyő alapgondolat a következő: én, a szerző tisztábban látok, mint a filiszter; te, olvasóm; te, aki éppolyan éleseszű vagy, mint én, feltétlenül osztoz a nézetemet: tárgyaljuk meg a dolgot entre nous, és leplezzük le nevetségességében. Ez a bizalom ellenállhatatlanul hat mint captatio benevolentiae.... [...] Akaratlanul is úgy hiszi az ember az ilyen pillanatokban, hogy bensőséges szellemi találkozáon (Rapport) vesz részt a szerzővel; az az érzése, hogy (a szerző) személyesen beszél az olvasóhoz. Ez az írásmód, ami folyamatosan a szívénel ragadja meg a publikumot, lényegi kritériuma a tárcának.”¹¹¹

2. Tárcáíró és vezércikkíró, mint különböző hivatásszerepek: a megfigyelés eltérő stratégiái

---

¹⁰⁹ BH 224.

¹¹⁰ Ernst Eckstein: *Beiträge zur Geschichte des Feuilletons*. Verlag von Johann Friedrich Hartknoch, Leipzig, 1876. (a továbbiakban: Eckstein 1876)

¹¹¹ Eckstein 1876: 9-11.

Siegmund Schlesinger, a több bécsi lapnál is megfordult tárcaíró *Leitartikel und Feuilleton* című, 1864-ben megjelent egyfelvonásosa¹¹² további érdekes adalékokkal szolgál a tárcaíró mgfigyelési stratégiáinak elemzése tekintetében.

Schlesinger bohózatában a két főszereplő, Scholl és Lerche személyében két újságírószerep és -kompetencia kerül egymás helyére, és (ami a komikum forrása is) egyáltalán nem képesek egymás helyén működni: zárt világokat jelentenek egymás számára. Együtt, ugyanannál a lapnál dolgoznak, mint tárca-, illetve vezércikkíró, de a tárcavonal nem csak szövegeiket, hanem annál sokkal többet is elválaszt: információforrásként és közönségként funkcionáló társadalmi tereiket, szövegeik előállításának alapvető módjait, a használt kódjaikat, önértelemzésüket is. Hieronymus Lorm bécsi tárcaíró így mutatja be ezt a különbséget egy 1848-as, híres szövegében¹¹³: „[a tárca] ... személyes véleményeket is tükrözhet, míg a tulajdonképpeni politikai sajtónak a nyilvános véleményt kell képviselnie, mindenki véleményét (die Meinung Aller)...” Tehát az objektivitás elvárása a vonal fölött, és ami legalább ilyen fontos, a szubjektivitás elvárása a vonal alatt. Tematikailag is kijelöli, mi kerül a vonal alá, illetve fölé: „Mialatt az újságnak nagyobb hányadát a fegyveres tevékenység bemutatására kell fordítania, mely pillanatnyilag a történelem előterében áll, az individuum visszahúzódik teóriáival, gondolataival... a tárca területére, és megtölti a napi jelentésnek ezt a látszatra jelentéktelen részét a művészet, az irodalom és a filozófiai szemlélődés individuális jelenségeivel.” Más szóval, a vonal felett hírek, napi események, politika, melyek előadására vonatkozóan az objektivitás elvárása érvényes; a vonal alatt pedig mindaz, ami *nem* közvetlenül hírértékű, szubjektív módon, közvetlenül előadva. Schlesinger darabjában éppen ezen vonal áthágása a komikum forrása: szerepet cserél a tárca- és a vezércikkíró.

A darab cselekménye a következő: Scholl, a komoly, megállapodott és jómódú vezércikkíró, az ország hangadó lapjának „politikai vezetője” szeretne néhány órára kiszabadulni a nehéz „vezércikk-atmoszférából”, és elmenni a rangján alulinak számító Redoute-beli nyilvános bálra, melyet a felesége is nagyon ellenez, különösen, mivel őt nem akarja magával vinni. Ezért megkéri a lap tárcaíróját, Lerchét, hogy jelentsen beteget, hadd helyettesítse őt. A felesége folyton igyekszik lebeszélni: ő nem írhat

---

¹¹² *Leitartikel und Feuilleton, Scherz in einem Aufzuge von Siegmund Schlesinger*, Im Selbstverlag des Verfassers, Wien, Durch T. Löwenthal, 1864

¹¹³ Hieronymus Lorm: *Der Beruf des Feuilleton's. Presse*, 1848. július 3.

tárcát, tőle az nem lesz hiteles, kompromittálni fogja magát mint újságíró, másrészt pedig éppen sürgönyt vár Párizsból egy küldöttség fogadásával kapcsolatban, melynek alapján Schollnak cikket kellene írnia. Scholl mégis elmegy. Nem sokkal ezután megjelenik Kettel, a szerkesztőségi szolga, egy papírral. Scholl felesége azt gondolja, a sürgöny jött meg, de nem, Lerche levele az Schollnak, hogy várja, menjenek a bálba. Louise, a feleség válaszol Scholl nevében, felhívja magához Lerchét, akit ilyen módon akar megleckéztetni. Lerche meg is jelenik, csodálkozik, hogy Scholl már elment, zavarban van. Beszélgetni kezdenek, Lerche elmeséli, milyen zaklatott is a tárcaíró élete. Újra jön Kettel, ezúttal a valódi táviratot hozza. Francia szöveg, távirati stílusban, Louise nem érti, megkéri Lerchét, segítsen, hiszen újságíróként legalább annyit kellene tudnia a világról, hogy értelmezni tudja ezt a táviratot. Lerche, aki éppen Scholl székében ül, ezt azzal hárítja el, hogy ő az egész farsang alatt semmiféle politikát nem olvasott, nem tud semmit. Louise kétségbe esik, hiszen a táviratban van a legfontosabb hír, botrány lesz, ha enélkül jelenik meg a lap. Kettel, a szolga lép elő, aki közli, hogy ő legalább a saját lapjukat elolvassa minden nap, neki is lehet véleménye, úgyhogy megpróbálja értelmezni a szöveget, amelyet így, ebben az értelmezésben bele is tesznek a lapba. Ezután megérkezik Scholl, aki egyáltalán nem érezte jól magát a bálban, ott ugyanis mindenki csak Lerchét kereste, őt is csak úgy ismerték fel, mint valakit, aki Lerche lapjánál dolgozik. Újabb sürgöny jön, most már Scholl veszi át, és ebből kiderül, hogy az előzőt tökéletesen félreértették (a Malheur-t szerencsétlenségnek fordították, mert nem tudták, hogy ez a szerződést kötő megbízott neve.) Erre Lerche megjegyzi, hogy tárcában már ő is tett ilyet, viccet csinált félreérthető nevekből. Majd végszóként közli a közönséggel, hogy ezt mindenképpen megírja tárcában, de persze nem ebben a lapban.

A nyilvánvaló elválasztottságon, inkompatibilitáson túl érdemes részletesen megnézni, mit tudunk meg a két újságíró háttéréről, jellemző információforrásairól, bejárt valós és szimbolikus tereiről, munkamódszereiről.

Scholl, a vezércikkíró esetében az *íróasztal* és a *távirat* kínálkozik emblémaként. Ő kényelmes, polgári lakásának dolgozószobájában ülve dolgozik, ahogy Lerche, a tárcaíró is megfogalmazza: „[a vezércikkírók] ülnek a meleg irodában, a táviratok sültgalambot hoznak tollukba, és papírra vetik világkormányzó bölcsességüket...”. Ő nincs közvetlen kapcsolatban azzal a világgal, ahonnan értesülései származnak, és azzal

sem, amely írásai befogadjaként jelölhető meg. Szerepének lényege éppen a két világ, a két tér közti közvetítés: a távoli térben (a darabban konkrétan Párizsban) történt eseményről szóló hír kódolt formában eljut hozzá (távirat), amelyet ő lefordít, és megjelenít egy másfajta kód (vezércikk) segítségével egy másik térben: az újságnak az olvasók számára hozzáférhetőként felkínált terében (konkrétan egy *bécsi* lap által *bécsi* olvasóknak felkínált térben). Akikről ír, hangsúlyosan nem egy térben vannak azokkal, akiknek ír sem geográfiai, sem szimbolikus értelemben. Az „üzenet” áramlásiránya (esemény → *távirat* → újságíró → *cikk* → olvasóközönség) determinált, nem visszafordítható. A két médium (távíró és újság) közti fordítás Scholl kizárólagos kompetenciája; a darabban a komikum egyik legfontosabb forrása éppen az, hogy senki, sem Schollné, sem Lerche, sem Kettel, a szolgál nem tudja értelmezni a sürgönyt.

Az újságíró létmódja ezek szerint alapvetően *literális*: olvassa a táviratot, és írja a cikket, nem tesz mást, mint *átír, tarnzakciót hajt végre, közvetít*. Személyesen nem is érintkezik a világgal, ezt Kettel, a szolgál teszi helyette, aki hozza a táviratot, és viszi a cikket. Megfigyelői pozíciója így a tökéletesen kívülálló, külső megfigyelőé, aki tényszerűen képes téjakoztatni olvasóit a világ eseményeiről.

Lerche ezzel szemben így vall a tárcaíró életéről az 5. jelenetben Schollnénak:

Vasárnap – az urak ünnepnapja. Elmesélem Önnek a tárcaíró ünnepnapját, a mait. A ma tegnap kezdődött. Tegnap a bálban – ma négykor hazaérkezés. Kilenckor újra ébren – negyed tízkor már házon kívül – reggelizni menni – egy negyedóra múlva – új kávéház nyílik – program; az elegáns világ középpontja, féltucat szerecsen szolgál fel – szerecsenek lehetséges, hogy eredetiek, kávé biztosan nem. Nyomorúságos ital. Fél tizenkettő, dóm – esemény: francia prédikátor. Fél egy, koncert – esemény: félkarú zongorista. Egy óra – kószálás a városban, nem konkrét dolgok, de belső hivatás, született tárcaírókényszer – Két óra ebédmeghívás, három boldog színpadi szerző tisztelettel meghívja a teljes kritikát – nagyon nyomorúságos pezsgő, négy óra, érdekes esküvő, menyasszony: öreg gazdag lány – vőlegény: szegény fiatal diák – egész regény – de nem mesélhetem el – Hét óra egy pillanat a Hoftheaterben, új szereposztás, első jelenetet megnézni – nyolc festőbál, kép bedobva, terem díszítése megnézve, fél kilenc [...] második pillantás, negyed tíz elővárosi szegénybál, harmadik pillantás, háromnegyed tíz városi piknik, negyedik pillantás, tíz órakor már újra a kávéházban...¹¹⁴

Lerche mindezt abban a székben mondja el, ahol Scholl a táviratok alapján a cikkeit írja. Vélhetőleg a szöveg távirati stílusa is erre utal: Lerche esetében *ő maga* a

---

¹¹⁴ Remélem, némileg sikerül visszaadnom a fordításban Lerche *távirati* stílusát

távirat. Ő maga az üzenet. Napjának vázlata tárcájának vázlata is: a tárcáíró járja a várost, és csevegve kommentálja az eseményeket, melyeknek részesévé válik. Lerche hétköznapi és bejárható terekben mozog, mindig személyesen. Írásainak témái és olvasói zömmel ugyanazon szimbolikus és valós városi, bécsi terekből kerülnek ki. Ugyanazokról ír, akik olvassák, szó sincsen sem elválasztott terekről, sem médiumok közti fordításról. Lerche szövegei arról szólnak, ami éppen történik vele: nem a hírérték vagy bármi más, hanem a tárcáíró alakja, kószálásának útvonala szervezi a szövegét. A számára releváns témákat egyrészt Bécs helyi élete, a lokalitás szervezi és keretezi, másrészt pedig a nagy, a fontos (magas hírértékű) politikai dolgoktól való távolságtartás. Alapvető stratégiája a személyesség, a közvetlen kommunikációs helyzet megteremtése (szimulálása), amint ezt Ágai és Eckstein példáiban is láthattuk.

Lerche idézett szövegéből jól látszik, hogy az általa emlegetett „események” mai szemmel tipikusan bulvártémáknak minősülnek: félkarú zongorista, fiatal szegény férj, gazdag öreg feleség és hasonlók.

Lerche közvetlen és folyamatos viszonyban, mondhatni dialógusban van tárgyaival (közvetlenül részt vesz az eseményekben, sőt, időnként alakítja is őket) és olvasóival is. Utóbbi akkor derül ki, mikor Scholl a bálban azt tapasztalja, mindenki csak azt kérdezi: Mi történt Lerchével? Hol van Lerche? Ráadásul őt is így ismerik fel: valaki Lerche lapjától. Számukra Lerche *az újságíró*.

Ha Scholl tevékenységét *átírásként* határoztuk meg, Lerche munkamódszerére célszerűnek látszik az (ön)*megírás* kifejezést használnunk.

Az eddigieket összegzésként a következőképpen vethetjük össze:

Scholl	Lerche
távíró (távirat)	pletyka
→ nem személyes, literális	→ személyes, orális

<p>nagy (nemzetközi) <i>terek között vált</i> → topográfiaiilag: Párizs > Bécs; (szimbolikusan: nagypolitika párizsi tere > átlagolvasó hétköznapi bécsi tere) <i>(láthatatlan és külső, objektív megfigyelő)</i></p>	<p>kicsi (városi) <i>nem vált terek között</i> (A tárcaíró bárki számára elérhető bécsi /köz/tereket jár be) <i>(látható, résztvevő megfigyelő)</i></p>
<p>Tárgyai nem tőle függenek: azok objektíve fontos események, melyekről táviratilag értesítik</p>	<p>Tárgyai tőle függenek, ő maga teszi őket tárggyá jelenléte által</p>
<p>átír → Egyik téréből származó üzenetet közvetít egy másik térbe, miközben mindkettőtől hangsúlyosan distnaciált. Saját tere tulajdonképpen csak a dolgozószobája.</p>	<p>(ön)megír → Saját terét írja meg, a várost, ahogy kószál benne.</p>
<p>→ Médiumok között vált technikai értelemben is (távíró > újság).</p>	<p>→ Technikai értelemben nem vált médiumok között.</p>

A kommunikáció maga, és annak tárgya élesen elválik (Az eseményről távirat értesít, amit Scholl cikké formál)	A kommunikáció és annak tárgya nem válik el; a kommunikáció (Lerche napi kommunikációi) éppen önmaga (a tárca) tárgya
→ Ismeri a különböző kódokat és kontextusokat (tudja értelmezni a táviratot a nemzetközi politika összefüggésében).	→ Egyféle kódja és kontextusa van, melyek által a közvetlenség, szóbeliség illúzióját teremti meg.
Biztosan nem ugyanazokról ír, mint akiknek ír.	Ugyanazoknak ír, mint akikről ír.
A kommunikáció lineáris és irreverzibilis folyamatként van elgondolva.	A kommunikáció <i>rekurzív</i> .
Summa: Első rendbéli megfigyelő pozíciója; objektivitás, linearitás, tranzaktivitás	Summa: Második rendbéli megfigyelő pozíciója: szubjektivitás, rekurzivitás, dialogicitás

3. Összefoglalás

Természetesen nem állítom, hogy a bemutatott tárcaírók bármilyen szempontból vagy szinten tudatosan művelték volna a foersteri kibernetika kibernetikáját. Azt viszont igen, hogy olyan nyelvet alkottak és használtak, amely hasonló viszonyban áll a sajtónak legkésőbb a 20. század elejére kiformalódó önértelmezési paradigmájának nyelvével, mint a foersteri rekurzív ismeretelméleti nyelv a maga korának objektivista, „fundacionális” tudományos nyelvével.

A tárcaírók nyelve a maga regiszterében éppen úgy a cirkularitás, önreferencialitás, megfigyelő/megfigyelés egymást létrehozó egysége, és a kommunikációnak nem-instrumentalista, dialogikus szemlélete körül szerveződik meg, mint Foerster második rendbeli kibernetikája.

Meg kell jegyezni, hogy a tárcaírásnak (vagy általában, az újságírásnak) ez a dialogikus felfogása gyakorlatilag megszűnik (illetve csak nyomaiban él tovább) a 20. század elejére. A tárcaírók stratégiái végérvényesen a fikció területére kerülnek, így az ilyen típusú szövegek egyértelműen az irodalom kódját veszik magukra, irodalomként jelennek meg (amint máshol erről bővebben írtam)¹¹⁵. A fikció fogalma (rövid tétovázás után) kizárja a Wochenplaudereit a valóságról való legitim beszéd formái közül.

A tárcaírók tárgyai és módszerei másrészt a professzionizálódó sajtó tabloid regiszterébe kerülnek, a „komoly”, „tiszteletre méltó” sajtó¹¹⁶ paradigmája – mondhatjuk – Scholl nyomán jön létre, kizárólagossá téve a független megfigyelés és objektív tájékoztatás szakmai maximáit¹¹⁷, természetesen (akár explicite, akár implicite) az ezekhez kapcsolódó kommunikáció-fogalmat is, annak minden előfeltevésével és következményével. A tárcaírók, a csevegők tehát elnémulnak, hogy hosszú időre az objektivista / tranzaktivista paradigma váljon kizárólagossá a sajtó (és később általában a média) önértelmezési keretként, az, amely a sajtót a közérdekű/hírértékű világbeli eseményeket megmutatni képes (és alapvetően irreverzibilis, egy irányba működő)

---

¹¹⁵ Vö: Tóth Benedek: Élet és/vagy irodalom: a heti csevegés (tárca) a 19. század második felének elkülönülő sajtórendszerében. In: Dajkó Pál -Labádi Gergely (szerk.): *klasszikus - magyar -irodalom – történet*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2003. 215-233.

¹¹⁶ Vö: **Császi Lajos: A média rítusai.**

¹¹⁷ Amint erről szintén bővebben írtam másutt: Vö: Tóth Benedek: Újságírók, terek, médiumok. In: Hász-Fehér Katalin (szerk.): *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2006. Illetve: Tóth Benedek: Vezércikk és tárca, avagy az államban negyedik hatalom. (Sigmund Schlesinger és Kecskeméthy Aurél szövegei, mint adalékok egy médium önleírásának alakulásához a 19. századból.) In: Havasréti József – Szijártó Zsolt: *Reflexiók és mélyfúrások. A kultúrákutatók változatai a „kulturális fordulat” után*. Gondolat, Bp. 2008.

instrumentumként fogja föl, alapvetően építve a hitelesség (Foersterrel szólva, a konfirmáció) tételezhetőségére és elvárására.

A nyilvánosság és a média újabb, digitális alapú konvergencia következtében létrejövő paradigmái, melyeket alapvetően jellemez a professzionalitás-fogalom dekonstrukciója¹¹⁸, a tartalomképzés lehetőségének demonopolizálódása, az egyirányú üzenetáramlás megszűnése, a kölcsönös elérhetőség stb., sok tekintetben újra elkezdik ezt a nyelvet beszélni. És éppen ez az „újra” lesz az a pont, ahol exkurzusunk gondolatmenete (néhány fejezettel később) csatlakozik (rekurzál) a dolgozat fősodrához.

---

¹¹⁸ Ezeket bővebben tárgyalja a dolgozat harmadik nagy fejezete.

II./1. A valóság valósága: a szocialitás mint értelem-konstrukció Niklas Luhmann rendszerelméletében

1. A rendszer formája

1.1. A rendszer fogalmáról

A Niklas Luhmann nevéhez fűződő, rendkívül absztrakt és komplex elméleti teljesítmény egyik lehetséges értelmezése szerint az valójában az előzőekben bemutatott második rendbéli kibernetikának az autopoietikus rendszerek elméletével kombinált applikációja a társadalomtudományok területén.

Luhmann rendszerfelfogása alapvetően az általános rendszerelmélet és a kibernetika területéről ered, tehát nem szigorúan szociológiai gyökerű. Az általános rendszerelmélet (és később a fentebb bemutatott „első rendbéli” kibernetika) olyan transzdiszciplináris kutatási területek, melyek a rendszerré szerveződés, illetve az önszabályozó rendszerszerű működés általános törvényszerűségei kutatásának céljával jöttek létre¹¹⁹. Az általános rendszerelmélet az 1950-es években vetette fel a nyitott és zárt rendszerek megkülönböztethetőségének kérdését¹²⁰. A zárt rendszerek, melyek működésük során nem vesznek fel és nem adnak le anyagot, az entrópia fokozására, vagyis a megkülönböztetések feloldására törekszenek. Velük szemben állnak a nyílt rendszerek, melyeket az jellemez, hogy alkotóanyagaik szabadon áramlanak a rendszer határain keresztül, folyamatosan változnak. Az őket jellemző tendencia a magasabb rendű állapotok és a differenciálódás felé irányul, vagyis ezekben a rendszerekben nem kizárólag entrópiatermelés történik, hanem a kívülről történő anyagfelvétel (illetve leadás) révén negatív- illetve pozitív entrópiaátvitel is. A nyitott rendszerek elmélete tehát már problematizálja a rendszer és környezete kapcsolatát¹²¹. (Azzal azonban nem számol, hogy a környezetben is megjelenhetnek rendszerek, vagyis különbséget kell

---

¹¹⁹ Ld. pl. Ludwig von Bertalanffy: Az általános rendszerelmélet problémái. In: Kindler József – Kiss István (szerk.): Rendszerelmélet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.; Norbert Wiener: Mi a kibernetika? In: Uő.: Válogatott tanulmányok. Budapest: Gondolat Kiadó, 1974.

¹²⁰ Ld. pl. Ludwig von Bertalanffy: ... ám az emberről semmit sem tudunk. Budapest: Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1991. 63-85.

¹²¹ Mint ahogy arra Bertalanffy mellett Luhmann is rámutat: vö. Niklas Luhmann: *Einführung in die Systemtheorie*. Carl-Auer Verlag, Heidelberg, 2004 (a továbbiakban: Luhmann 2004) itt:45.

tennünk rendszer- (differenciálatlan)környezet, és rendszer-rendszer kapcsolat között, mint azt majd Luhmann teszi.)

A kibernetika egyik legfontosabb kérdése arra vonatkozik, hogy miként tarthatók stabilan a rendszerállapotok változó környezeti feltételek között. A visszacsatolós (vagyis feedback) modellek általánosan alkalmazhatónak tűntek: a kibernetika így egyaránt tekinthető a technikai, pszichikai és szociális rendszerek vezérlésének tudományaként¹²².

Mindezek áttekintése után talán jobban megérthetőek a rendszer fogalmával kapcsolatos fő kérdések: 1., Mit nevezünk rendszernek? 2., Hogyan képződik és reprodukálódik a rendszer és környezet különbsége? (és ezzel összefüggésben: 3., Milyen művelet hozza létre a megkülönböztetést, és az hogyan képes belülről eldönteni, hogy valami a rendszerhez tartozik-e?)

Luhmann szerint mindezeket a rendszerelmélet mindaddig két nézőpontból szemlélte attól függően, hogy a rendszereket létezőknek, vagy pusztán analitikus kategóriának tekintették. Luhmann egyszerűen elutasítja mindkét nézőpontot azzal, hogy azok rendszeren kívüli megfigyelőt konstituálnak, vagyis a rendszerelmélet, mint tudomány olyan külső megfigyelőnek látja magát, amely nem része a világnak, amit megfigyel¹²³.

Luhmann ezt a megfigyelésnek az előzőekben kifejtett foersteri felfogására alapozva utasítja vissza, amennyiben magáévá teszi a kibernetika kibernetikájának azon kiindulópontját, mely szerint nincs független (objektív) megfigyelés: a megfigyelőt be kell léptetni a megfigyelésbe. A megfigyelő minden értelemben ugyanúgy kondicionált létező, mint amit megfigyel (legyen szó akár arról, amikor én megfigyelem a szomszédomat, vagy akár arról, amikor a tudomány megfigyeli a művészetet). Megfigyelő és tárgya között – ahogyan szintén láthattuk Foerster okfejtései nyomán az előzőekben – maga a megfigyelő tesz különbséget azért, hogy megfigyeli magát, amint megfigyel. Röviden: abszolutizált, objektív megfigyelési pozíció Luhmann szerint sem lehetséges.

Visszatérve a rendszer meghatározásának problémájára: Luhmann szerint semmiféle rendszerek nem írhatóak le a határaik mentén, azaz statikusan, mert a határok valójában folyton változnak, és nem is tételezhető fel olyan megfigyelői pozíció, ahonnan

---

¹²² Vö. Luhmann 2004:53.

¹²³ Vö. Niklas Luhmann: *Soziale Systeme*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984. 1. köt. ??? (a továbbiakban: Luhmann 1984)

lehetséges lenne megfigyelni a rendszerek igazi határait. Mindezek következtében radikális újítást vezet be: a dinamikus rendszerfogalmat.

Ez a következőképpen értendő: „A rendszer valójában nem más, mint a rendszer és környezet differenciája”¹²⁴ – tehát a rendszerelmélet nyitott rendszer-fogalmát felhasználva úgy ragadja meg a rendszer sajátosságát, mint a környezetétől való elkülönülésének mozzanatát. Vagyis: egy differenciált rendszer nem részek bizonyos számából és ezek kapcsolataiból áll, hanem bizonyos számú rendszer/környezet differenciából¹²⁵. Luhmann valójában feloldja a nyitott-zárt rendszerek kérdését, pontosabban a fogalmi oppozíció helyett a kifelé irányuló és az önreferencia megkülönböztetésének Foerster által megalapozott szempontja mentén gondolja újra. Azok a rendszerek, melyek önfenntartásra, azaz saját működésük biztosítására, valamint saját állapotaik és a „világ” megfigyelésre, leírására képesek műveletileg szigorúan zártak, vagyis minden műveletük a rendszeren belül történik, nincsenek közvetlen műveleti kapcsolattal a környezetükkel. Megismerésre kizárólag ezek a rendszerek képesek:

A megismerés összefüggés-egysége csak egy autopoietikus, önmagával együtt a saját határait, a saját struktúráit és a saját elemeit is reprodukálni képes rendszer egységében található meg.¹²⁶

Ezzel elérkeztünk ahhoz a lényeges különbséghez, melyet Luhmann a rendszerre szerveződés lehetséges típusai között megállapít: nem más ez, mint az önreferencialitásnak, önmegfigyelésnek (és ebből következően az önszerveződésnek) a képessége, illetve ennek hiánya. A luhmanni elmélet azokra a rendszerekre fókuszál, melyek képesek saját maguk meghatározására és a folyamatos önreprodukcióra az (önreferenciának köszönhetően) felismert rendszer / környezet – megkülönböztetés mint (ön)megfigyelési/leírási séma alapján. Mindezt a következőképpen összegezhetjük¹²⁷:

---

¹²⁴ Luhmann 2004:66.

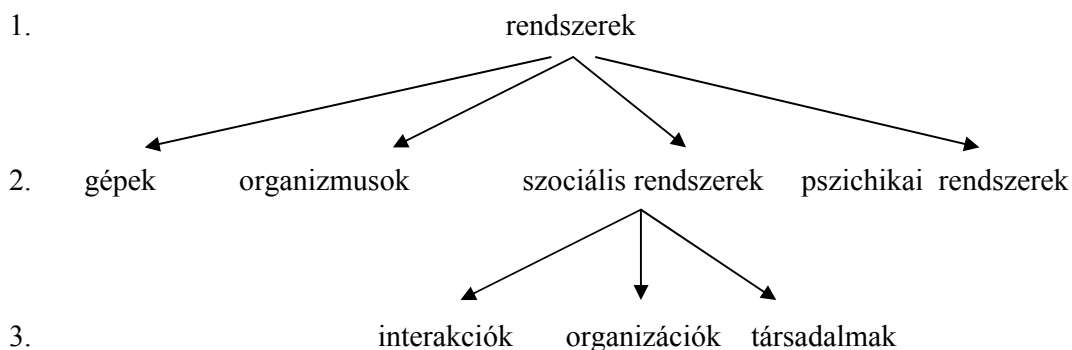
¹²⁵ Niklas Luhmann: Paradigmawechsel in der Systemtheorie (Ein Paradigma für Fortschritt?) In: Herzog – Koselleck (szerk.): *Epochenschwelle und Epochenbewusstsein*. München, 1987., 305-322 (A továbbiakban: Luhmann 1987) itt :312.

¹²⁶ Niklas Luhmann: „A konstruktivizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradó realitás” In: Uő: *Látom azt, amit te nem látsz*. 1999. (A továbbiakban: Luhmann 1999.) itt:98.

¹²⁷ Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. AKTI-Gondolat, Budapest, 2009. (A kötet eredeti megjelenése: 1984. Mivel Luhmann paradigmaticus művéről van szó, a továbbiakban a következőképpen hivatkozom: Luhmann 2009 [1984]. Itt:23.

Az önreferenciális rendszerek elmélete azt állítja, hogy a rendszerek differenciálódása csak az önreferencián keresztül valósulhat meg, vagyis azon keresztül, hogy a rendszerek az elemei és az elemi műveleteik konstitúciójában önmagukra (akár ugyanazon rendszer elemeire, akár ugyanazon rendszer műveleteire, akár ugyanazon rendszer egységére) vonatkoznak. Hogy ezt lehetővé tegyék, a rendszereknek önmaguk leírását is létre kell hozniuk, illetve fel kell azokat használniuk; legalábbis a rendszer és a környezet különbségét úgy kell szisztematizálniuk, hogy azt az orientálás és az információk létrehozásának elveként tudják alkalmazni. [...] A környezet az önreferenciális műveletek szükségszerű korrelátuma, mivel ezek a műveletek nem a szolipszizmus premisszái mellett mennek végbe (így is mondhatnánk: mivel minden, ami benne szerepet játszik, önmagát is beleértve, a megkülönböztetésen keresztül kell hogy bevezetve legyen). A „zárt” és a „nyitott” rendszerek (időközben klasszikussá lett) megkülönböztetését az a kérdés helyettesítette, hogy az önreferenciális zártság miképpen tud nyitottságot létrehozni.

Az önreferenciális, önszerveződő, autopoietikus rendszereket és az erre nem képes, ún. „allopoietikus” rendszereket (a gépeket) tehát éppen az önreferencialitás, és az ebből levezett differenciaképzés képessége (illetve ennek hiánya) különbözteti meg egymástól. Mindezek alapján Luhmann a következő rendszertaxonómiát vázolja¹²⁸:

Az organizmusok, a pszichikai- és a szociális rendszerek tehát autopoietikus rendszerek:

Az autopoietikus rendszerek elmélete kijelenti, hogy – mindig valamely materiális bázison – minden egységet, melyet egy rendszer operatíván felhasznál, magának a rendszernek kell létrehoznia. ...

¹²⁸Luhmann 2009 [1984]: 16. Vö. továbbá: Detlef Horster: *Niklas Luhmann*. Beck, München, 1997.; Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek*. Balassi, Budapest, 2000. 294-324.

egy autopoietikus rendszer az elemeket (components), melyekből áll, produkálja és reprodukálja olyan elemekből, melyekből áll. Ezen elmélet meghatározó vonása abban a tézisben áll, mely szerint semmi, mely egy rendszerben mint egység fungál (beleértve magának a rendszernek a határait is) nem származhat a környezetből, mint előregyártott építőanyag; és szintén ebből következik, hogy egy ilyen rendszer nem lehet külső megfigyelő által konstituált, csakis saját maga által.¹²⁹

További okfejtéseink során kizárólag ezeket a rendszereket tartjuk szem előtt. Az organizmusok abban különböznek a másik kettőtől, hogy autopoietikus operációi, azaz elemeiknek (re)produkciója *sejtszinten* történik, míg a szociális és a pszichikus rendszerek mindketten az *értelem* médiumában operálnak: őket ezért közös néven értelemfeldolgozó- és konstruáló rendszereknek nevezhetjük. Az értelem médiumában operáló két rendszerfajta abban különbözik egymástól, hogy mást tesznek meg az értelemkonstruáló folyamatok (operációk) alapjának: a pszichikus rendszerek esetében a *gondolkodás* a fő operációs forma (az operáció végső eleme pedig a *gondolat*), a szociális rendszerek esetében pedig a *kommunikáció* a fő operációs forma (az operáció végső eleme pedig a megértett kommunikáció)¹³⁰. Szociális és pszichikus rendszerek között szoros kapcsolat van: a kommunikáció feltételezi a tudatot, és viszont. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a két rendszerfajta egymáshoz képest mindig csak környezetet alkot: egyik sem része a másiknak semmilyen értelemben, vagyis a szociális rendszerek kizárólag kommunikációkból állnak, melyek (az ábra 3. szintjét tekintve) további három rendszerfajta oszthatóak: interakciókra, organizációkra (vagy szervezetekre) és társadalmakra.

Az interakciók a legegyszerűbb szociális rendszerek: akkor képződnek, ha a kommunikáció alapját a fizikai jelenlét észlelése szolgáltatja. Az interakció reflexív észlelést feltételez: a résztvevőknek észlelniük kell, hogy a másik észlelte őket (vagyis: a helyzetnek tudatosnak kell lennie). Az interakciók egyetlen előfeltétele tehát a face-to-face konstelláció. Fontos megemlíteni, hogy az interakciók nem elemeit képezik a társadalomnak, azaz nem jelentik a (rendszerként felfogott) társadalmakhoz képest a szocialitás eltérő szintjét: csak eltérő rendszerreferenciákat jelentenek, melyek

---

¹²⁹ Luhmann 1987: 314.

¹³⁰ Az értelem, valamint a kommunikáció fogalmát később jóval bővebben is kifejtjük.

alapvetően a határképzés módjában és a kommunikáció strukturális szabályaiban különböznek.¹³¹

Az organizációk (szervezetek) a szociális rendszerek azon fajtái, melyek ún. „elismerési szabályok” (Anerkennungsregeln) alapján jönnek létre. Ilyen szabályok mindenek előtt a tagság-szabályok (Mitgliedschaftsregel), melyek alapvetően a szerepspecifikáció által állapíthatóak meg: egy formális organizációnak, vagyis szervezetnek mindig csak bizonyos számú tagja lehet. Szervezetek alatt Luhmann olyan rendszereket ért, mint például a vállalkozások, a politikai pártok, és a szerkesztőségek. Fontos megjegyeznünk: a személyek *nem részei* a szociális rendszerként felfogott szervezetnek, hanem *tagjai*, amennyiben hozzájárulnak (kommunikációik révén) azon struktúrák meghatározásához, melyek a szervezetet operációképesé (és ezáltal autopoiezis-képesé, azaz röviden: lehetővé) teszik. Mint pszichikus rendszerek, a személyek a szociális rendszerként felfogott szervezet környezetében helyezkednek el (gondoljunk vissza a tudat és a szociális rendszerek kapcsolatáról mondottakra). A funkcionálisan differenciált, azaz funkcionálisan elkülönült alrendszerek alkotta társadalomban Luhmann szerint különösen megnő a szervezetek jelentősége: a részrendszerek egyre inkább ilyen szervezeti rendszerekre alapozzák operációképességüket: gondoljunk az iskolákra az oktatás rendszerében, a kutatóintézetekre a tudomány rendszerében¹³² (vagy – tehetjük hozzá joggal: a szerkesztőségek a tömegmédiá vagy nyilvánosság rendszerében.)

A harmadik rendszerfajta, vagyis a társadalom definitív jegye, hogy minden kommunikációt magába foglal, megvonja a szociális komplexitás határait. A társadalomnak, mint fentebb láthattuk, kizárólag kommunikációk az elemei: a társadalom határai ezért kizárólag a kommunikáció határai. A társadalom alatt egy ún. „összrendszer” értendő, mely a maga rendszer / környezet-megkülönböztetésének saját rendszer-oldalán (vagyis a *rendszeren belül*) megismétlésével kvázi „belső környezetet” hoz létre elkülönülő alrendszerei számára (ilyen alrendszerként fogjuk bemutatni a

---

¹³¹ vö. GLU: *Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme Von Claudio Baraldi, Giancarlo Corsi und Elena Esposito*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 82-85. (a továbbiakban: GLU)

¹³² a szervezetek meghatározásához vö: GLU 129-131.; Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. 826. skk. (a továbbiakban: Luhmann 1997.) A tömegmédiá mint rendszerelnevezés Luhmanntól származik; lásd Uő.: *Die Realität der Massenmedien*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1996. (a továbbiakban: Luhmann 1996.). A nyilvánosság mint rendszerelnevezés pedig a Luhmann-t továbbgondoló Matthias Kohringtól; lásd Uő.: *Komplexität ernst nehmen. Grundlagen einer systemtheoretischen Journalismustheorie*, In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus.*, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 2000: 153-169.

dolgozat egy későbbi pontján a tömegkommunikáció rendszerét is). A társadalom határmegvonása, pontosabban alapvető rendszer / környezet megkülönböztetése előfeltétel minden egyéb szociális rendszerfajta, azaz interakciók és organizációk számára¹³³.

A Foerster-nél taglalt „realitás”, azaz a környezet, mint külvilág tekintetében Luhmann a következőképpen foglal állást:

Van egy külvilág, ami már abból is adódik, hogy a megismerés mint autonóm módon megvalósuló művelet egyáltalán kivitelezhető, noha ehhez [mármint a külvilághoz – T.B.] közvetlenül semmiképpen sem tudunk hozzáférni. A megismerés képtelen megismerés nélkül a külvilághoz eljutni. [...] A megismerés egy önreferenciális folyamat.¹³⁴

A megismerés önreferencialitása jól megérthető a foersteri megismerő-fogalom fényében, amennyiben kiindulópontjaként és alapjaként a megismerőben/megfigyelőben képződő differencia gondolható el, melynek értelmében a megismerés tárgya (kifelé irányuló, denotatív referencia) és alanya (a megfigyelő, önreferencia) kerül megkülönböztetésre.

Az önreferenciális, önteremtő rendszer koncepciója valójában nagyon közel áll a megfigyelő Foerster kapcsán taglalt felfogásához: önreferencia és kifelé irányuló referencia mint rendszer/környezet elkülönítése által megfigyeli (és ezáltal létrehozza) saját magát. Talán megkockáztathatjuk a kijelentést: a luhmanni autopoietikus rendszerfogalom a foersteri kibernetika kibernetikája megfigyelő-fogalmának applikációja.

Megismerni tehát a luhmanni gondolatrendszerben kizárólag műveletileg zárt, környezetétől elkülönült (a rendszer/környezet, és ezzel a kifelé irányuló referencia/önreferencia megkülönböztetését már bevezetett) rendszer képes¹³⁵. Az objektum/szubsjektum (és ezzel az objektivitás) problémája szintén a foersteri megoldáshoz hasonló módon fogalmazódik át Luhmannnál, amennyiben ő eleve rossz kérdésfeltevésnek tartja, hogy a megismerő rendszer objektum vagy szubsjektum¹³⁶; ehelyett kizárólag a (rendszer felől elgondolt) rendszer/környezet megkülönböztetést

---

¹³³ Az (itt szükségszerűen leegyszerűsített) luhmanni társadalom-fogalomhoz lásd: Luhmann 2009 [1984]: Előszó; Luhmann 1997:16. skk.

¹³⁴ Luhmann 1999: 63.

¹³⁵ Luhmann 1999:70. és 74.

¹³⁶ Vö. Luhmann 1999:66-67.

tartja alapvetőnek. Így ragadható meg Luhmann „episztemológiai fordulata”, vagyis a valóság de-ontologizációja, pontosabban az ontológiai kérdések ismeretelméletiként való újrafogalmazása (ha úgy tetszik, zárójelbe tétele): „Mi csak a valóság ontológiai megjelenítésének relevanciáját vitatjuk”¹³⁷. Hangsúlyozzuk: Luhmann a megismerő rendszereket *valóságos* rendszereknek tekinti egy *valóságos* világban; amit kétségbe von (illetve rendszerre jellemző konstrukcióként tételez). Az mindössze a világ kognitív hozzáférhetősége.

A megismerés tehát egyrészt alapvetően a megismerőhöz kötött, tőle függetlenül nem lehetséges, másrészt pedig a megismerő rendszer műveleti zártságának következtében a rendszer saját kombinatorikus teljesítménye, és nem a külvilág kopírozása vagy reprezentálása a rendszeren belül (éppen úgy, ahogyan a differenciálatlan kódolás kapcsán ezt Foersternél is láthattuk¹³⁸).

Ahogy Luhmann fogalmaz többször idézett szövegében: „A (lehetőséget biztosító) okra irányuló kérdés a megkülönböztetés megkülönböztetésére irányuló kérdésbe fordul át, tehát egy nyilvánvalóan önimplikáló problémafelvetésbe”¹³⁹.

Az eddigiek összegzéseként elmondhatjuk: a rendszer egy (ön)reflektív módon felismert és folyamatosan végrehajtott megkülönböztetés (rendszer / környezet, ön- és kifelé irányuló referencia megkülönböztetése) eredményeként jön létre.

A fentiekben vázolt, differenciaelméleti alapú perspektíva összességileg a következő szempontok szerint jelenthethet paradigmaváltást a rendszerelméletben¹⁴⁰:

1. Újrafogalmazódik a nyitott / zárt rendszer fogalmainak oppozíciója, amennyiben zártságon önreferenciális műveleti zártság értendő.

2. A rendszer/környezet megkülönböztetés operatív követelményként jelenik meg a rendszer produkciója és reprodukciója szempontjából: nem pusztán határképzésről van szó, hanem a rendszer elemeinek konstitúciójának feltételéről.

---

¹³⁷ Uo. 71.

¹³⁸ A differenciálatlan kódolás példáját Luhmann is alkalmazza; vö. Luhmann 1999:70.

¹³⁹ Luhmann 1999:66.

¹⁴⁰ A paradigmaváltás szempontjaihoz vö. Luhmann 1987.

3. Minden autopoietikus rendszerfolyamat differenciavezérelt; minden megismerés, környezetre irányuló megfigyelés valójában a megismerés megismerése. A megismerőnek saját magát is tárgyként kell tekintenie; ennyiben ez a klasszikus szubjektum/objektum – felfogás meghaladása:

[Az önreferenciális zártság által létrehozott (környezetre) nyitottság] lehetővé teszi, hogy beszéljünk a rendszerekbe történő önleírások, önmegfigyelések, önszimplifikációk bevezetéséről. Most már a rendszer/környezet-különbséget egy megfigyelő (például: a tudós) perspektívából tudjuk a rendszer/környezet-különbségtől megkülönböztetni, vagyis azt, hogy önmaga (azaz a rendszer/környezet-különbség – a ford.) miképpen lesz alkalmazva a rendszerben, miközben a megfigyelőt ismételtel csak önreferenciális rendszerként gondolhatjuk el. Az ilyen fajtájú reflexiós-viszonyok nemcsak a klasszikus szubjektum-objektum-episztemológiát forradalmasítják [...] ¹⁴¹

4. Statika és dinamika fogalmai helyett egyfajta *dinamikus stabilitás* jelenik meg. Az autopoiesis során ugyanis a rendszer létrejövő elemei azonnal el is tűnnek, folyamatos reprodukcióról van tehát szó, és nem a struktúra megtartásáról vagy változtatásáról.

5. A differenciálódás problémája újraformulázódik: a differenciaképzés nem pusztán a megkülönböztetést tartalmazza, hanem definitív megfigyelőhöz kötöttsége kapcsán a megkülönböztetett is. Ez valójában a *forma* fogalmának egysége: a következőkben ezt a luhmanni gondolatrendszerben kulcsszerepet játszó fogalmat fejtiük ki.

1.2. A forma fogalmáról

A formák valójában nem mások, mint olyan, leíró/megfigyelő rendszerekhez köthető megkülönböztetések, melyek a rendszer szempontjából végzett és felismert megkülönböztetésként jelennek meg. A rendszerek a formát képző megkülönböztetés során a bármifajta médiumban (például az értelem médiumában) megjelenített (megjeleníthető) világot a megkülönböztetés által két részre osztják: az ún. jelölt térre, és a jelöletlen térre. A jelölt tér a megkülönböztetésként elgondolt forma belső oldala: ez az a tér, ahol bármilyen további műveletek lehetségesek. A jelölt teret „látjuk”, a

---

¹⁴¹ Luhmann 2009 [1984]: 23.

jelöletlent nem, legalábbis az első rendbéli megfigyelés szintjén. A második rendbéli megfigyelésről mondottak fényében azonban már ezt is látjuk – gondoljunk Foerster vakfolt-kísérletére – pontosabban látjuk, hogy nem látjuk. A világ megismerésben képződő rendje tehát a formák rendje. A megfigyelés formái a megfigyelő megkülönböztetései nyomán létrejövő jelölt tereket hoznak létre, melyek másrészt a megfigyelés médiumaihoz is kötöttek: ezekben a jelölt terekben zajlik például az értelem médiumának esetében az értelemképzés konkrét gyakorlata.

Ezt a megkülönböztetés-alapú, dinamikus formafogalmat, mely szerint a forma nem más, mint egy megkülönböztetés dinamikus egysége (valójában megkülönböztetés és a jelölt tér megjelölésének egysége) Luhmann George Spencer-Browntól kölcsönzi¹⁴²:

A megkülönböztetés és a megjelölés ideáit adottnak vesszük, és azt is, hogy semmiféle kapcsolatot nem tételezhetünk, míg nem találtunk egy megkülönböztetést. Ezért a megkülönböztetés formáját formaként vesszük.

A forma tehát Spencer-Brownnál: megkülönböztetés és megjelölés egysége. A megkülönböztetés különbségtetés (tetszőleges, a formaképzés médiumától függő különbségtetés) a világban, melyet egy függőleges vonallal szimbolizálhatunk: | . Ezt követi a forma másik mozzanata, a megjelölés, ami valójában a megkülönböztetés irányítása, a két megkülönböztetett oldal közül az egyiknek jelöltként való megjelölése. Ezt a függőleges vonalra merőleges (az irányt jelző) vízszintes vonal szimbolizálja: ⊥ . A vízszintes vonal alatti terület a forma jelölt, a másik pedig a jelöletlen oldala. A formák egymással is viszonyba kerülhetnek; ha egymásba foglalt formákat tételezünk, ezeket kifejezéseknek nevezzük. Spencer-Brown konkrétan két ún. *elementáris kifejezést* különít el, melyeket a következőképpen jelöl: ⊥ ⊥, illetve: ⊥⊥ . A két elementáris kifejezéshez két elementáris transzformáció tartozik. A két szomszédos megjelölés kondenzálásaként (vagy egy megjelölés expandálásaként) elgondolható *law of calling*: ⊥ ⊥ = ⊥, illetve az egymást tartalmazó, az egymásba újra belépő megkülönböztetések által létrejövő *law of crossing*: ⊥⊥ = ⊥ . A valódi jelöletlen teret

¹⁴² George Spencer-Brown: *Laws of Form*. Allen and Unwin, London, 1969. 1.

(unmarked state) csak a az egymásba újra belépő formák hozzák létre; ez jön létre az egyenlőség jobb oldalán¹⁴³.

A megkülönböztetés újrabeléptetését (re-entry) mindezek alapján a következőképpen is felírhatjuk: képződik egy forma: jelöletlen / jelölt. Ez a forma újra belép önmagába (a megkülönböztetést megegyeszer elvégezzük): jelöletlen / jelölt // jelöletlen¹⁴⁴. Vagyis Az első forma jelölt terében újra megképződik a jelöletlen. Mindezt a luhmanni megfigyelés-koncepció keretei között a következőképpen értelmezhetjük: a megfigyelés során a megfigyelő először is magát (a megfigyelés terét) különíti el a világtól, mint jelöltetlentől, ezután pedig ezt a jelöletlent jelöli meg saját jelölt terén belül, így hozva létre a világ leírását saját jelölt terének (a megfigyelés médiumának) keretei és lehetőségei között. Fenti képletben az elsődleges jelöletlen tér a 'világ', a jelölt pedig a megfigyelő (rendszer), a másodlagos jelöletlen tér pedig a világnak a megfigyelő rendszer jelölt terében (az általa használt médiumnak és műveleteknek megfelelően) létrejövő leírása. A megfigyelő megfigyelése által újrabelépteti a világot, annak komplexitását immár redukálva, alávetve a megfigyelés médiumának és processzusainak. Mindezek alapján a forma formáját Dirk Baecker a következőképpen határozza meg: kontextus/művelet¹⁴⁵.

Mindezzel valójában a megfigyelés fentebb kifejtett konstruktivista szemléletéhez tértünk vissza, fogalmilag immár némileg pontosabban, valamint rávilágítottunk a forma(képzés) és médiuma szükségszerű és szoros összetartozására: a médium ebben az összefüggésben nem más, mint a potenciális formaképzések összessége¹⁴⁶, a forma maga, vagyis az elvégzett megkülönböztetés pedig ezek egyikének aktualizálása.

Az alapvető, kiinduló megkülönböztetés Luhmann szerint természetesen a megfigyelő rendszer és környezetének megkülönböztetése: megfigyelés csak olyan rendszer kapcsán tételezhető, mely mindenekelőtt magát figyeli meg (különíti el környezetétől). A rendszerek valójában formák, amennyiben a rendszer / környezet megkülönböztetés jelölt oldalaként tételezettek. Minden formahasználatnak, megfigyelésnek, leírásnak tehát a rendszerek önmeghatározása az alapja, vagyis az önreferencia. Ahogy Dirk

---

¹⁴³Vö: Dirk Baecker: *Form und Formen der Kommunikation*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2005. (a továbbiakban: Baecker 2005.) itt:100-110.

¹⁴⁴ A dőlt vonalak itt a ƒ- jel helyett állnak, a dőlés iránya a megjelölés irányát jelzi, a kettős dőlt vonal pedig a megkülönböztetés újbóli alkalmazását

¹⁴⁵ Baecker 2005:65.

¹⁴⁶ Vö. Luhmann 1997: 195. skk. 260-267.

Baecker fogalmaz, a formaképzés Spencer-Brow-féle jele (ρ) explicálja a megjelölés szabadságfokát, amennyiben a megjelölést nem exogénként tekinti, vagyis nem a megjelölt dolog, hanem a megjelölő (illetve a megjelölés aktusa) által motiváltként¹⁴⁷. Ezzel azon foersteri elvárásra utalhatunk vissza, mely szerint a cirkuláris alapú kommunikációelméletnek úgy kell felépülnie, hogy semmit nem vesz „adottként”: a kommunikáció tárgyai magában a kommunikációs folyamatban jönnek létre. (Emlékezzünk a foersteri tételre, mely szerint ne „Mondd, ahogy volt!”, hanem: „Úgy van, ahogy mondod!”)

Ismételjük meg: megfigyelésre (kommunikációra, vagy bármilyen műveletre) kizárólag önmagukat felismerő (leíró), vagyis önreferenciális rendszerek képesek. Az alábbiakban ezért vissza kell térnünk az önreferencia kérdésére.

1.2.1. Az önreferencia, mint a rendszerképződés formája

A fentebb bevezetett Spencer-Brown-féle formafogalom segít megértenünk, miért nem vezet tautológiához a luhmanni rendszerelmélet önreferencia-fogalma. A megkülönböztetés és megjelölés egységeként elgondolt formaképzés keretei között ugyanis nem azt állítjuk, hogy a rendszer önreferenciája olyan művelet lenne, amely által a rendszer magát közvetlenül megjelöli, hanem sokkal inkább azt, hogy megjelöl *valamit*, amit önmagának tekint¹⁴⁸. Például mikor az „Én” az „Én”-ről beszél, a tudat a tudatról gondolkodik, nyilvánvalóan nem valódi önmagát jelöli meg bármifajta ontológiai pontossággal (ha így lenne, tudnánk, mi a tudat és mi az Én), hanem valamit, amit önmagának tekint.

Az önreferencia ezért – legalábbis ebben az összefüggésben – empirikus fogalom; rendszerek ugyanis, mint Luhmann többször is leszögezi, *vannak*, csak éppen a maguk realitásában saját maguk számára is hozzáférhetetlenek. Minden rendszerművelet szükségszerűen tartalmazza az ön-vonatkozás mozzanatát: a valóság bármely rendszer számára kizárólag ezen ön-kontakus mentén figyelhető meg¹⁴⁹ (a társadalmi rendszerek például csak kommunikációt tudnak reprodukálni, és a világot csak kommunikációk által tudják tekintetbe venni), amint ezt a következő idézet is összefoglalja:

---

¹⁴⁷ Baecker 2005:67.

¹⁴⁸ Vö. GLU:164.

¹⁴⁹ GLU:163.

„A pszichikus és szociális rendszerek műveleteiket mint olyan megfigyelő műveleteket képezik, mely lehetővé teszik, hogy a rendszer saját magát környezetétől elkülönítse – jóllehet (és hozzá kell fűznünk: *mert*) a művelet kizárólag a rendszeren belül mehet végbe. Másként szólva, [a rendszerek] kifelé irányuló referenciát és önreferenciát különböztetnek meg. Számukra ezért a határok nem materiális artefaktumok, hanem két oldallal rendelkező formák.”¹⁵⁰

2. Az értelem

Az eddigiek alapján összefoglalóan az alábbi kijelentést tehetjük: az autopoietikus módon szerveződő, megfigyelésre képes rendszerek a világot kizárólag az önreferencialitás műveleti mozzanatát is tartalmazó módon képesek megfigyelni a világot (és benne önmagukat), és ezen megfigyelő műveleteiket kizárólag az értelem médiumában képesek végezni. Vagyis mind a tudat, mind a kommunikáció rendszerei (amint ezt a luhmanni rendszertipológia kapcsán már bemutattam) úgynevezett értelemtermelő- és feldolgozó rendszerek.

Ezen rendszerek működés módjának, valamint a luhmanni elmélet episzemológiai alapjainak és nem utolsósorban a dolgozat első fejezetében bemutatott foersteri gondolatokhoz való kapcsolhatóságának pontosabb feltárása érdekében megkerülhetetlen az értelem kategóriájának alaposabb elemzése¹⁵¹.

A soron következő elemzések reményeim szerint ahhoz is hozzásegítenek, hogy Karácsony András látszólag (a szerző szerint is) meglehetősen, jelen dolgozat okfejtéseinek mintegy mottójaként is szolgáló kijelentését teljes jelentőségében megérthessük, mely szerint „a luhmanni (rendszer) elmélet *nem* a rendszerekkel foglalkozik, hanem a *világgal*, mégpedig egy konkrét megfigyelési perspektívából, a *rendszer/környezet* megkülönböztetésnek az alkalmazásával.”¹⁵²

---

¹⁵⁰ Luhmann 1997: 45.

¹⁵¹ Az értelem kategóriájának meghatározó jelentőségét bizonyítja mindezek mellett az a tény is, hogy azt maga Luhmann szociológiája alapfogalmaként határozza meg egy szövegében: vö. Niklas Luhmann: Az értelem mint a szociológia alapfogalma. In: némedi Dénes (szerk.): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus – Leninizmus oktatási főosztálya, Budapest, 1987 (a továbbiakban: Luhmann 1987a).

¹⁵² Karácsony András: Rendszerelmélet és fenomenológia. In: *Jogelméleti Szemle*, 2003/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony13.html> (a továbbiakban: Karácsony 2003)

2.1. Bevezető megjegyzések

A világ mint végtelenül komplex¹⁵³ (és végsősoron éppen ezért mint olyan, megfigyelhetetlen) környezet az értelmfeldolgozó rendszerek számára kizárólag az értelem médiumában, az abban képződő formákban férhető hozzá. A rendszerek valójában az értelemben jönnek létre, ez az a médium, mely az önreferencia és a kifelé irányuló referencia elkülönítését, ezáltal a rendszer/környezet megkülönböztetés műveletének elvégzését és ennek időbeli kontinuitását lehetővé teszi:

„Azok a rendszerek, melyek az értelem médiumában végzik műveleteiket, meg tudják (pontosabban, meg kell nekik tudni) különböztetni az önreferenciát és a kifelé irányuló referenciát, és mindezt olyan módon, hogy az önreferencia aktualizálásakor a kifelé irányuló referencia, a kifelé irányuló referencia aktualizálásakor pedig az önreferencia mindig mint a megkülönböztetés mindenkori másik oldala jelenik meg. Az értelem médiumában végzett formaképzéseknek ezért mindig szükségszerűen rendszerrelatív módon kell bekövetkezniük, függetlenül attól hogy a hangsúlyt az önreferenciára vagy a kifelé irányuló referenciára helyezzük. Kizárólag ez a megkülönböztetés tesz lehetővé olyan folyamatokat, melyeket szokásosan tanulásként, rendszerfejlődésként, vagy a komplexitás evolúciós felépítéseként jelölünk meg. [...] A világ maga mint az értelemformák mindig bevezetett másik oldala megfigyelhetetlen marad. Értelme csak az értelem műveletek formahasználatának önreflexiójában szimbolizálható.”¹⁵⁴

A világ komplexitása tehát önmagában meghatározatlan, benne rendet kizárólag az értelemhatárok képeznek, melyeket az egyes rendszerek megkülönböztetések révén vezetnek be. Ebben a tekintetben a rendszert és a környezetet a rendszerműveletek szempontjából eltérő komplexitású lehetőségterületekként választhatjuk el egymástól¹⁵⁵. A rendszerek ilyen módon felfogott rendszer/környezet megkülönböztetése (gondoljuk végig az iménti idézetet) maga is *értelemteli*, vagyis az értelemkontextus úgy tud létrejönni, hogy túlnyúlik a rendszer határain: a rendszer értelemtelien tudja megfigyelni környezetét, értelmezni tudja, mint az önreferencia/kifelé irányuló referencia nem-önreferenciális oldalát¹⁵⁶. Az értelem formái – jegyezzünk meg róluk egyelőre ennyit –

---

¹⁵³ A komplexitás fogalma itt arra utal, hogy valami olyan elemek halmazaként adott, melyek között lehetetlen, hogy mindegyikük össze legyen kapcsolva az összes többivel. Ezért ha a komplex környezetben rendet akarunk teremteni, ez a rend kizárólag szelekciós kényszerként tud megvalósulni: a rendszereket képző értelem ebben a tekintetben éppen maga ez a szelekciós kényszer. (Vö. Luhmann 2006:222-223.)

¹⁵⁴ Luhmann 1997:51. és 54.

¹⁵⁵ Vö. Luhmann 1987a:44-46.

¹⁵⁶ Vö. Niklas Luhmann: Sinn, Selbstreferenz und soziokulturelle Evolution. In: Uő: Ideen Evolution. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008, 7-72. Itt: 26. (a továbbiakban: Luhmann 2008)

azzal jellemezhetőek, hogy önmagukat (mint aktuálist) és *valami mást* (mint potenciálist) egyszerre képesek jelenteni¹⁵⁷.

A világot ezek szerint meg lehet figyelni az értelem médiumában, de – ha belátjuk az eddigieket – nem indulhatunk ki belőle mint előzetesen adottból, mint olyanból, amely dolgokból, szubsztanciákból áll, és nem indulhatunk ki egy ezek összességéként elgondolt világfogalomból sem. A világ az értelem rendszerei számára nem más, mint információ-potenciál, melyből a megfigyelés során rekurzív módon értelemteni identitások (objektumok, szimbólumok, jelek, stb.) képezhetőek¹⁵⁸. Az információ és az értelem összefüggéseire később még bőven kitérünk; amit ehelyt szeretnék hangsúlyozni, az információfogalom megfigyelő / leíró rendszerhez való szoros kapcsolása. Luhmann ebben a tekintetben éppen azt a megközelítést képviseli, melyet a Heinz von Foersterrel foglalkozó fejezetben is láthattunk, vagyis egy alapvetően deontologizált információfogalmat mutat be, mely szerint értelmezhető információ kizárólag a megfigyelő rendszerben, a megfigyelés műveletében tud létrejönni. Ennek a belátásnak alapvető szerepe lesz a később bemutatandó luhmanni kommunikációfogalom (és kommunikációs modell) tekintetében.

2.2. Az értelem helye(i)

Ha azt a kérdést szeretnénk most már feltenni, hogy „Mi az értelem?” nagyon nehéz helyzetbe kerülünk, ha nem akarjuk elhagyni a luhmanni (és foersteri) elméleti kontextust és terminológiát. Ezek a kérdések ugyanis olyan ontológiai irányból kérdeznak rá az értelemre, melyből az ebben az elméleti keretben nem figyelhető meg, mint olyan:

„az értelem, miként a világ, megfigyelhetetlen az értelemrendszerek számára. Az értelem ugyanis csak akkor lenne megfigyelhető, ha lenne egy értelmén kívüli megfigyelési pozíció, melyben alkalmazható lenne az értelmes/értelmetlen megkülönböztetés. Ilyen megfigyelési pozíció azonban az értelemrendszerek számára, éppen mert *értelem*rendszerek, nincs.”¹⁵⁹

Nem tudunk nem értelem-rendszerek lenni; én, aki ezt a szöveget most írom, az értelem médiumában végzek műveleteket, és nem tudok kilépni belőle. Az értelmes/értelmetlen megkülönböztetést csak mint eleve *értelme*st vagyok képes elgondolni. Ugyanez a

---

¹⁵⁷ Vö. Luhmann 1997:48.

¹⁵⁸ Vö. Luhmann 1997:46-47.

¹⁵⁹ Karácsony 2003

probléma már Foerster kapcsán is felmerült, aki a kérdés ismeretelméletivé váltásával (és dinamizálásával) válaszolt. Tegyük mi is ezt, és fogalmazzuk újra a kérdést: *Hogyan működik az értelem?*

Válaszként adható okfejtésünket azzal érdemes kezdeni, hogy megvizsgáljuk: hol, milyen hordozóhoz köthetően működik az értelem. Ehhez egyértelmű kiindulópontot jelenthet a rendszerek luhmanni taxonómiája, melyben a szerző a tudat és a kommunikáció rendszereit egyaránt megjelöli a az értelem „hordozójaként”. Ha szem előtt tartjuk, hogy ezek a rendszerfajták egyenrangúként (és természetesen, mint minden autopoietikus rendszer, műveletileg zártként) vannak elgondolva, eleve kizárhatjuk a tudatot az értelem kizárólagos helyeként, mert ha ezt jelöljük meg, ezzel értelemrendszerként a tudat primátusát definiálnánk a kommunikációs rendszerhez képest. Ha meg is tudnánk magyarázni a tudat (individuum, szubjektum) értelmét, nem tudnánk választ adni arra a kérdésre, hogy mi és hogyan történik a szubjektumok között (ismételjük, azzal a kiindulóponttal, hogy egyenrangú rendszerként tételezzük a tudatot és a kommunikációt, vagyis egyik sem vezethető le a másikból). Luhmann többek között éppen ezért több szövegében is hosszan érvel az értelem-fogalom mindenféle szubjektum-vonatkozástól való megszabadítása mellett¹⁶⁰. Az értelem fogalmát elveti abban az értelemben, mely szerint az bármifajta szubjektív szándékkal lenne azonosítható, mint „egy élmény intencionális szándékának tudatos véghezvitele”¹⁶¹, mert szerinte ez a megközelítés kiemeli az ÉN-t a létből, és magát a szubjektum értelmét megoldatlanul hagyja; amennyiben a szubjektum fogalmának tételezése már előfeltételezi az értelmet.

Nincsen tehát semmiféle ontológiai instancia, mely az értelmet hordozza; ezen a ponton minden további elemzés szükséges előfeltételeként le kell szögeznünk, hogy az értelmet mindenféle hordozótól függetlenül kell meghatároznunk¹⁶². Az értelem nem a szellem megjelenése a világban (Hegel) sem fordítva (Husserl)¹⁶³: Luhmann a Foersternél bemutatott „dinamizáló” (rekurziókra épülő) gondolkodásmód szerint az értelmet nem mint szubsztanciát, és nem is mint fenomént írja le, hanem mint viszonyt, kontextust:

---

¹⁶⁰ Vö. többek között: Luhmann 1987a, Luhmann 1997, Luhmann 2008

¹⁶¹ Vö. Luhmann 1987a:18.

¹⁶² Niklas Luhmann: Bevezetés a rendszerelméletbe. Gondolat, Budapest, 2006. itt: 213. (a továbbiakban: Luhmann 2006)

¹⁶³ Luhmann 2008:15.

„értelemteremtő rendszeren nem valamilyen energiaforrást, nem valamilyen energiaforrást, nem egy okot, nem az értelemteremtő átélés organikus-pszichikai szubsztátumát értjük – nem is beszélve a konkrét egyes emberről – hanem egy értelmi összefüggést mint olyat.”¹⁶⁴

Az értelem nem tudattartalom, hanem szelektációs szabály, vagyis megkülönböztetés, valójában nem más, mint egy alapvető médium/forma-differencia¹⁶⁵, mégpedig a lehetséges/valós, vagy potenciális/aktuális formájában. Az aktuális/potenciális megkülönböztetésében az értelemátélésnek az a tulajdonsága mutatkozik meg, hogy az mindig valami másra vonatkoztatva találja magát, mely nem a tartalma (vagyis mindig túlmutat „önmagán” – az alábbiakban erre még bőven visszatérünk). Az értelem médiuma más lehetőségekre való utalások horizontjaként jelenik meg, melyben a formák aktualizálnak bizonyos tartalmakat. A már korábban bemutatott Spencer Brown-féle forma fogalom értelmében az aktuális a forma jelölt oldalaként határozható meg, a potenciális pedig a jelöletlenként. A lehetséges és a valóságos így nem elkülönült szférákként jelennek meg: a lehetségesben (mint médiumban) mindig aktualizálható a valós¹⁶⁶. Az értelem a környezet (világ) komplexitásának redukálását végzi (mindig több átélési lehetőség van, mint amennyi ezek közül aktualizálható) olyan módon, hogy potencialitásként meg is őrzi a komplexitást; az értelem tehát a rendszer és a világ közt szelektív viszonyt épít fel:

„Az értelem mint az élményfeldolgozás premisszája úgy működik, hogy lehetővé teszi a tudatállapotok kiválasztását anélkül, hogy megsemmisítené a mindenkor ki nem választottat, hanem a világ formájában megőrzi és hozzáférhetővé teszi.”¹⁶⁷

Kérdésünkre, mely az értelem helyét firtatta, azt a választ adhatjuk, hogy az értelem a rendszer és a világ között van, pontosabban: az értelem a rendszer és a világ viszonyában van, még pontosabban: az értelem maga a rendszer és a világ viszonyának (lehetséges) formáinak összessége. Az értelem mindig egymástól elhatárolható összefüggésekben (formákban) jelenik meg, de mindig túl is mutat ezeken az összefüggéseken, mert elképzelhetővé tesz más összefüggéseket is. Az értelem és a rendszerek viszonya *konstitutív*: a formákban (rendszerek formáiban) megjelenő

---

¹⁶⁴ Luhmann 1987a:19.

¹⁶⁵ Luhmann 2006:217.

¹⁶⁶ Luhmann 2006:218.

¹⁶⁷ Luhmann 1987a:23.

szelektív módon összesűritett rend viszonya ez más lehetőségek nyitottságához. A környezet (a világ) mint lehetséges értelem-horizont komplex, mert mindig több átélési lehetőség van, mint amennyi aktualizálható és kontingens, mert az aktuális átélés határán jelzett további átélés-lehetőségek csak lehetőségek, melyek másként is alakulhatnak¹⁶⁸. Az értelem szelekcióinak úgy kell végbemenniük, hogy a kontingencia lehetőségének fenntartásával redukálják a komplexitást úgy, hogy magában az értelem formahasználatában (akár a gondolkodásban, akár a kommunikációban) kell megőrződnie a további lehetőségek komplexitásának. Az értelem folyamatos formahasználata pedig nem más, mint az értelem-rendszerek autopoioézise. Az értelem működésére mindezek miatt a szelekció kényszere jellemző: redukálni kell a komplexitást a forma jelölt, és fenntartani a jelöletlen oldalán¹⁶⁹. A rendszerek valójában az értelem formáiként jönnek létre az értelem médiumaként tételezett potencialitáshorizont szelektív redukciója által. A rendszer az, ami aktuális, a világ pedig az, ami potenciális. A rendszerhatárok pillanatról pillanatra meghúzott értelemhatárok, melyek változhatnak is. Mindezek fényében gondoljuk újra a következő, már idézett kijelentést:

„A rendszert és a környezetet eltérő komplexitású lehetőségterületekként választjuk el egymástól”¹⁷⁰

Eddigi gondolatmenetünk alapján a következő kérdés, mely még közelebb vezet bennünket eredeti problémánkhoz („Hogyan működik az értelem?”) így hangzik: „Hogyan érthető meg az értelem médiumként és formahasználatként?”

2.3. Az értelem mint médium és forma

A forma Spencer Brown kalkulusára támaszkodó fogalmáról fentebb azt állítottuk, hogy ez alapvetően nem más, mint megkülönböztetésnek és megjelölésnek mindig valamely médiumhoz kötődő, abban megvalósuló egysége. A forma a médium potencialitásként adott mediális szubsztrátumában (komplex módon adott, lazán kapcsolódó, de szoros

---

¹⁶⁸ Vö. Luhmann 1987:20-21. ill. Luhmann 2006:223-224.

¹⁶⁹ Éppen ezért a tudat (mint rendszer) luhmanni fogalma nem a mindenkor ténylegesen átélt benyomások összességére vonatkozik, hanem az átélt benyomások szelektivitásaként teremti meg magát. Az értelem ebben az esetben nem tudattartalom, hanem szelekciós szabály. Vö. Luhmann 1987:25.

¹⁷⁰ Luhmann 1987a:45.

kapcsolódásra is képes elemeinek összességében¹⁷¹) végzett megkülönböztetés, a médium anyagának aktualizálása (például a mondatok a nyelv médiumában aktualizált formák). A forma tehát megkülönbözteti a médium bizonyos területét, és meg is jelöli azt, mint további műveletek számára rendelkezésre álló jelölt oldalt, melyet újabb formák képződésének tereként kínál fel, pontosabban melyben lehetőséget kínál a megkülönböztetés újbóli elvégzésére. A forma jelölt oldalán történő újbóli műveletvégzést nevezzük (szintén Spencer Browntól származó terminussal) a megkülönböztetés újrabeléptetésének, vagyis re-entrynek.

Az értelem médiumáról eddig elmondottak a mediális szubsztrátum fogalmának bevezetése miatt szűkítésre szorulnak. Az értelemképződés potencialitása ugyanis nyilvánvalóan nem vonatkozhat mindenre, az értelem horizontja nem lehet végtelen, a világ nem lehet „bármilyen”. A lehetőségek végtelenségét, a mindenre mutatót az értelmet jellemző *represszió*¹⁷² szűkíti, mely a fentebb már említett szelekciós kényszer mediális szubsztrátumát, vagyis – tulajdonképpen – az értelemaktualizálás határait vonja meg. Az értelem médiumát jellemző repressziós folyamatok (ezek valójában az értelem elsődleges megkülönböztető műveletei) modalizálják a világot, amennyiben a lehetséges/lehetetlen formájában teszik hozzáférhetővé. A világ valósága a represszió következtében úgy jelenik meg, amit a rendszer nem tud ignorálni vagy megváltoztatni, mert bizonyos rendszerműveletek lehetetlenként tételeződnek a rendszer számára. A represszió a lehetséges/lehetetlen megkülönböztetés lehetségesként megjelölt jelölt tereként teszi hozzáférhetővé a világot további műveletek számára. A „valós” a lehetségesben mint jelölt térben alkalmazott újabb - re-entry - műveletek (melyek az aktuálist és a potenciálist különítik el) eredményeként áll elő, és mindazt magába foglalja, ami magát mindenkor aktuálisként prezentálja, beleértve számos rámutatót másokra, beleértve a világra mint aktualizált, minden aktuális adottságot tartalmazó horizontra való utalást is¹⁷³.

A represszió alapvető művelete, a lehetséges/lehetetlen elkülönítés a lehetetlent valójában a negáció lehetetlenségéként különbözteti meg: ez lesz az értelem elsődleges formájának külső, jelöletlen oldala. Ami lehetséges, az tagadható, és csak ami tagadható, az lehetséges. A tagadhatóságnak/tagadásnak ezért döntő szerepe van az

---

¹⁷¹ Vö. Luhmann 2006:214-217.

¹⁷² Vö. Luhmann 2008:25.

¹⁷³ Vö. Luhmann 2008:15-16.

értelem artikulációjában. Végsősoron maga az értelem nem tagadható¹⁷⁴, mert a tagadást is tartalmazza (az értelmes/értelmetlen megkülönböztetés így az értelmén belül van) valójában az értelem tagadása az értelem jelöletlen tere, és mint ilyen (Spencer Brown már idézett okfejtéseinek értelmében) nem mondható ki. A repressziót, a lehetséges szelekciók elsődleges szűkítését és behatárolását így a tagadhatóság jelenti. Ami értelemteli, az pedig a lehetséges formákban adott, mint például előbbi/utóbbi, kauzális, stb, melyekre később visszatérünk.

A tagadást a reflexivitás és az általánosítás kombinációjaként írhatjuk le, mely az értelemszerű élményfeldolgozás alapléte:

„[az értelemszerű élményfeldolgozás] úgy valósítja meg egyszerre a komplexitás redukcióját és fönntartását, hogy más lehetőségekre való utalásokkal, reflexív és általánosító tagadási lehetőségekkel szövö át a közvetlenül adott, evidens átélést.”¹⁷⁵

A reflexivitás a megfigyelő, műveletvégző rendszert „viszi bele” a műveletbe, pontosabban garantálja a műveletvégzés önreferenciális mozzanatát, az általánosítás pedig az értelem formáinak generalizációját (és egyúttal lokalizálja a kifelé irányuló referenciát). A tagadás továbbá olyan művelet, mely magát ideiglenesként statuálja: a tagadás tagadásának lehetősége mindig adott.

A komplexitásredukció (a konkrét formaképzés) elsődleges eszköze az idő, mely a formaképzések kontinuitásának keretét (és egyáltalán: tételezhetőségét) teremti meg, elrendezve őket az előbbi-utóbbi rendjében. Jegyezzük itt meg: maguk a műveletvégzések pillanatnyiak, megtörténnek és azonnal el is tűnnek. Minden megfigyelés és minden rendszer csak addig áll fenn, amíg a műveletek folyamatosan reprodukálódnak. A stabilitást csak a rekurzivitás (és az önreferencia) tudja megteremteni. Az értelemrendszerek temporalizált komplexitással jellemezhetőek; a felismert, formává tett időbeliség segít ezt redukálni, megteremtve ezáltal az értelemrendszerek stabilitásának lehetőségét¹⁷⁶.

„Az értelem kommunikatív teremtésének esetében ez a rekurzivitás mindenek előtt a nyelv szavai által valósul meg, melyek az aktuális jelenben röviden és csak annyiban vannak elrendezve, hogy ami bennük

---

¹⁷⁴ Vö. Luhmann 2006:220.

¹⁷⁵ Luhmann 1987:24.

¹⁷⁶ Vö. Luhmann 2008:13.

(általuk) megtörténik, egyidejűleg történik meg. Ez tulajdonképpen még nem idő. Idővé válik azonban, amennyiben egy „előbbi” és „utóbbi”, egy múlt és egy jövő elkülönítéseként lesz felfogva. Innentől kezdve az értelem az időben jelenik meg, és időbeli megkülönböztetésekre kapcsolható át. Ez azt jelenti, hogy időt használunk a komplexitás redukációjában, ugyanis a múltat mint már nem aktuálist és a jövőbelit mint még nem aktuálist kezeljük. Amikor (és csak akkor) ezt a megkülönböztetést használjuk, vagyunk képesek a múlt vonatkozásában redundanciákat és a jövő vonatkozásában változatosságot teremteni, és teremteni azt jelenti: a jelenben jelenlevővé tenni.”¹⁷⁷

Az idő mellett az értelem két másik dimenzióban is megteremtődik (lehetővé tesz tagadásokat): a tárgyi és a szociális dimenziókban¹⁷⁸.

Az értelem *szociális dimenziója* én és mások (Luhmann szóhasználatával ego és alter) egymásra irányuló tapasztalását foglalja magába, a különböző világfelfogások egymásra vonatkoztatását a kommunikációkban elérhető konszenzusok/disszenzusok formájában. A szocialitás dimenziója az értelem különböző formáit hozza játékba, teszi elérhetővé egymás számára kommunikációs folyamatokban. Az értelemnek ez az aspektusa közel áll (bár nem azonos) Husserl és Schütz interszubsztivitás-fogalmához¹⁷⁹, amennyiben ebben a dimenzióban jönnek létre a kollektív és kommunikálható értelem-formák (Schütznél: tipizációk). A szociális dimenzióban tehát idegen elvárások elvárására van lehetőség, ahogy Luhmann fogalmaz, „tulajdonításokra való felhatalmazásra”¹⁸⁰, melyek értelem típusok és szabályok rendjébe illeszkednek. Az értelem ebben a dimenzióban egyfajta normatív és technikai aspektust képes megteremteni annak érdekében, hogy kommunikációs folyamatok tudjanak lezajlani a műveletileg egymás számára hozzáférhetetlen tudat-rendszerek között. Ilyen szociális értelemhorizontokként fogjuk egy következő fejezetben szemügyre venni az úgynevezett szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokat (például a hatalom, a tudományos igazság stb.).

A *tárgyi dimenzió* a világot a dolgszerűség sémájára redukálja; a kommunikációnak azt az aspektusát emeli ki, hogy mindig valamiről szól, valamit megjelöl a világban, és éppen ezáltal aktualizálja azt (más dolgokat pedig potencialitásként különböztet meg

---

¹⁷⁷ Luhmann 1997:52-53.

¹⁷⁸ Vö. Luhmann 2006:225. ill. Karácsony 2003. ill. Luhmann 1987:31-32.

¹⁷⁹ Vö: Alfred Schütz: A fenomenológia néhány vezérfogalma. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest, 1984. 96-118.; Edmund Husserl: *Karteziánus elmélkedések*. Atlantisz, Budapest, 2000.; Olay Csaba – Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. Században*. L'Harmattan, Budapest, 2011. 37-43.

¹⁸⁰ Luhmann 1987a:40.

ettől). A tárgyi dimenzió szorosan összefügg a másik kettővel, amennyiben a tárgyi tagadások szociális és/vagy időbeli nem-tagadásokra támaszkodva válnak csak lehetővé¹⁸¹ (például a „Boszorkányok nem léteznek” kijelentésnek támaszkodnia kell a boszorkány szociális dimenzióban fellelhető fogalmára, vagyis egy olyan formára, ami ott lehetségesként, aktualizálhatóként van adva).

A tagadásban foglalt reflexiónak és általánosításnak, valamint az értelemdimenzióknak (különösen az időnek) köszönhetően olyan értelem-kontextus képezhető meg, amely kontinuitással rendelkezik, és amelyben műveletként alkalmazható az elvárás/csalódás sémája, vagyis lehetőségessé válik annak a megállapítása is, hogy valami *hiányzik*: át tudjuk élni (és el is tudjuk mondani) hogy elvárásaink alapján valaminek ott kéne lennie. Az értelemtelen működő rendszerek képesek a kontinuitáshoz kauzalitást rendelni, és az elvárások kauzalitássá rendezett sorát az értelem-horizont önmagán túlmutató természetének megfelelően a környezetre is átvinni; vagyis az értelemrendszerek képesek a környezethez kauzalitást rendelni.

Az értelemdimenziók összjátékaként jön létre az *információ* formája (fogalma) az értelem használatában, mely meghatározó szerepet játszik Luhmann kommunikáció-felfogásában, és meghatározó jelentőségű jelen dolgozat későbbi, a kommunikáció- és médiaelméleti irányú okfejtései szempontjából is.

Az értelem funkcióját fentebb úgy jelöltük meg, mint a rendszer és a világ szelektív viszonyát. Az értelem, mint láttuk, nem tudattartalom, hanem valójában szelektív szabályrendszer. A *tartalmak* mind a tudat, mind a kommunikáció rendszerei esetében információként lépnek be az átélésbe (illetve kommunikációba). Az információ valójában maga is formahasználat, művelet, azaz megkülönböztetés: tudatos, azaz értelem-vezérelt szelektív, és mint ilyen, mindig viszonylagos¹⁸². Ennek következménye a kommunikációs rendszerekre nézve, hogy a kommunikációt magát semmiképpen nem írhatjuk le információ- (vagy értelem-) átvitelként, hanem kizárólag az értelem szociális dimenziójának köszönhetően közösen alapul vett értelem-struktúrára alapuló közös értelemaktualizálásként (erre jelen dolgozatban a későbbiek folyamán alapvetésként többször visszatérünk). A tudat-rendszerek vonatkozásában pedig a *tapasztalat* fogalmát kell következményként megjelölnünk: ez nem más, mint *meglepő* információ, az *elvárt* dolog informatív modifikációja, mely átírja az élményfeldolgozás

---

¹⁸¹ Luhmann 1987a:32.

¹⁸² Vö. Luhmann 1987a:26.

értelemszerű premisszáit. A tapasztalat az értelemszerűen konstituált valóság folyamatos rekonstrukciója¹⁸³.

Az információ tehát szelekció, valaminek a kiválasztása (és megjelölése)¹⁸⁴. Az értelem struktúrái, vagyis alkalmazott formái jelölik azokat az előfeltételeket, melyek szerint bármi információs értéket nyerhet, azaz információként lehet megragadva és feldolgozva. Az események tehát nem eleve információk, hanem pusztán azzá válhatnak az értelem médiumában, vagyis olyan formaként, melyhez nem csak az tartozik, ami „van” (ami meg van jelölve, az aktuális), hanem az is, ami lehetne (a potenciális). Információt csak a rendszer számára értelmezhető (értelem-kontextusába illeszkedő) szelekció tud megjelölni: csak az tud újdonságként megjelenni a rendszerben, ami előtte lehetségesként már adott volt¹⁸⁵. Az információ tehát „egy aktuálisan megtapasztalt szelekció, mely megváltoztat egy rendszerállapotot, differencia, mely differenciát képez”¹⁸⁶ – idézi Gregory Bateson meghatározását Luhmann, szorosan kapcsolódva ezáltal a Heinz von Foerster által kifejtett (és jelen dolgozatban korábban bemutatott) felfogáshoz¹⁸⁷. Az információ újdonsága és kapcsolódási képessége abban áll, hogy adott értelem-művelet során szűkíti azt a választhatósági (potencialitás) tartományt, amelyben később még történhet valami. Más szavakkal, az információ újra megjeleníti a formát a formában, új jelölt/jelöletlen-oldalt különít el, új potencialitást aktualizál, és ezáltal csökkenti a komplexitást (más szóval itt: az entrópiát):

„Amennyiben elfogadjuk ezt az elméleti diszpozíciót, nem indulhatunk ki egy már rendelkezésre álló világból, mely dolgokból, szubsztanciákból, ideákból áll, és a világfogalmat ezek összességével sem jelölhetjük meg. Az értelemrendszerek számára a világ nem óriás mechanizmus, mely állapotokból állapotokat gyárt és ezáltal magukat a rendszereket is determinálja, hanem a világ sokkal inkább meglepetések mérhetetlen potenciálja, virtuális információ, amely rendszereket igényel, hogy információ teremtsen, vagy pontosabban: hogy kiválasztott irritációk hatására az értelemből információt képezzen.

---

¹⁸³ Vö. Luhmann 1987a:27. A tudat-rendszerek alapvető műveletéről, az észlelésről hosszabban írtam a következő helyen: Tóth Benedek: A művészet rendszere Niklas Luhmann szociológiájában. In: Bangó Jenő - Karácsony András (szerk.): Luhmann-könyv. Rejtjel, Budapest, 2002. 131-153.

¹⁸⁴ Vö. Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat, Budapest, 2006.

(a továbbiakban:Luhmann 2006) itt:224.

¹⁸⁵ Vö. Niklas Luhmann: Sinn, Selbstreferenz und soziokulturelle Evolution. In: Uő: *Ideen Evolution*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008, 7-72. (a továbbiakban: Luhmann 2008) itt:38.

¹⁸⁶ Luhmann 2008:16.

¹⁸⁷ Vö. Foerster 1985b:47. Figyelemreméltó továbbá a hasonlóság Luhmann 'tapasztalat' és Foerster korábban bemutatott 'ismeret' fogalma között; vö. Foerster 1985a:4-5

Következőleg minden identitás információfeldolgozás rezultátumaként, vagy, a jövőre vonatkoztatva, problémaként ragadható meg.”¹⁸⁸

Az értelem médiuma a tudat és a kommunikáció rendszerei számára univerzális médium, mely lehetővé teszi a világ komplexitásának redukcióját, a világ megfigyelését azáltal, hogy olyan formákban adott, melyek mindig túlmutatnak önmagukon, vagyis azon amit aktuálisként megjelölnek, szintén megjelölve a világot mint komplex potencialitáshorizontot. A rendszerek az értelem formáiban képesek megfigyelni a világot és önmagukat is (emlékezzünk: a rendszerhatárok mindig értelemhatárok). A világ az értelemteli műveletekben képződik meg, és mint ilyen, szükségszerűen a vele együtt létrejövő rendszerekhez kötött: a világ mint környezet és a megfigyelő (rendszer) identitása egyaránt az értelemteli műveletek következménye. Az értelem tehát nem szubsztancia, hanem viszony, nem esszenciális, hanem folyamatszerű, dinamikus természetű. Jelen fejezet elemzése világotan feltárják a luhmanni rendszerelmélet alapvető ismeretelméleti jellegét és egyértelmű rokonságát a Heinz von Foerster-féle kibernetika kibernetikájával.

A következőkben azt tekintjük át, hogy ezen belátásokra milyen kommunikációfelfogás és milyen médium-fogalom építhető fel, valamint hogyan írható le a tömegmédia mint funkcionálisan elkülönült, műveletileg zárt értelemrendszer.

3. A kommunikáció és médiumai

3.1. A kommunikáció fogalmáról

A kommunikáció maga a szociális rendszerek sajátos értelemfeldolgozó műveleti módjaként írható le. Nem információátvitel egy operacionálisan zárt élőlénytől vagy tudatrendszerből egy másikba; a kommunikálandó információ nem „átmegy”, hanem közlődik az egyik, illetve képződik a másik oldalon. A kommunikáció maga autopoietikus rendszert képez, azaz az egyes kommunikációk előre-hátra további kommunikációkba kapaszkodnak saját rekurzióikkal, és a rendszer így, önmaga által produkált kommunikációk hálójában hozza létre saját rendszerének operatív elemeit: az

---

¹⁸⁸ Luhmann 1997:46.

újabb kommunikációkat. Látható, hogy a kommunikáció, bár feltételezi azt, semmiképpen sem számítható a tudathoz: sokkal inkább saját rendszeréből fakadó realitás (KG 20.). Saját autopoiézisének organizációs formájában tekintve a kommunikációt, látható, hogy észleléseket sem közvetlenül felvenni, sem produkálni nem képes; csak beszélni tud azokról: az észlelések (és az egész pszichikus világ) megjelölhetőek, de műveletileg hozzáférhetetlenek a kommunikáció számára, mint környezetének elemei.

A kommunikáció mint művelet három szelekció szintézise. Ezek: közlés, információ, megértés¹⁸⁹. A szelekciók a következőképpen értendők: az a tény, hogy A valamit mond (közöl), az ő szelekciója abban az értelemben, hogy ő viseli megszólalása felelősségét, illetve hogy valamilyen okból beszél, ami hozzárendelhető (mármint A-hoz; pl. mert kérdést intéztek hozzá). Ez az ő konkrét kommunikációs helyzetben kiválasztott, aktualizált intenciója. Az információ fogalmát fentebb bőven kifejtettük; itt csak annyira szeretnék visszautalni, hogy ez abban az értelemben szelekció (az értelem aktualizálása), hogy különbséget tesz a világban aközött, ami kimondatott (aktuális), és aközött, ami ezáltal kizáródott (potenciális). Fontos hangsúlyozni: a rendszer ezáltal „látja” környezetét; vagyis az információ mindig más rendszerre (vagy akár ’a világra’) referál, tehát „ami kimondatott”, aszerint látja a rendszer a környezetét. A megértés pedig azért szelekció, mert differenciát aktualizál a közlés és az információ között, és ugyenezen differencia más aktualizálási lehetőségeit kizárja. A megértés az intencionalitás, a ’megszólítotttság’ felismerése, annak tudatosítása, hogy lehetőségünk van – vagy éppen fel vagyunk szólítva – a kommunikációs helyzet működtetésére reakciónk által. Foersterrel szólva, a táncrea való felkérés felismerése és (szerencsés esetben) elfogadása. A megértés differenciaképzésének alapja, hogy a közlést mint a közlő rendszer szempontjából felfogott önreferenciát, az információt pedig mint kifelé irányuló referenciát különíti el.

A szintézis, azaz tulajdonképpen a megértés¹⁹⁰ maga az értelemtelen működő autopoiétikus rendszerek szükséges önreferenciáját jeleníti meg: lehetővé teszi a kommunikáció számára az önmegfigyelést, azaz annak a meghatározását, hogy ki

---

¹⁸⁹ a három szelekcióval kapcsolatos fejtegetésekhez vö. Niklas Luhmann: *Die Kunst Der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. (a továbbiakban: Luhmann 1997b) itt: 23., GLU 89-91.

¹⁹⁰ a megértés természetesen nem pszichikai értelemben, hanem mint egy szociális rendszer reprodukciója értendő.

közölt, és mit közölt. A megértés így válik előfeltételévé további kommunikációknak; a folyamatosan képződő és eltűnő kommunikációk rekurzív hálózata biztosítja a kommunikációs rendszer autopoiézisét, és definiálja egységét.

A különböző kommunikációs rendszerek (interakciók, organizációk, társadalmak) strukturálisan, vagyis műveletvégzéseik módját, és alapvető médiumát, az értelmet tekintve azonosak. Különbség mindössze abban van, hogy a kommunikáció folyamatos fenntartásának (pontosabban a megértések lehetőségének fenntartásának) milyen feltételei alakulnak ki abban a tekintetben, hogy ezek mennyire teszik lehetővé kontextuális, idő- és térbeli határok áthidalását, valamint mennyiben képesek a kommunikációk sikerességét, vagyis folytathatóságát garantálni, mennyiben képesek más, a kommunikációkra épülő kommunikációk rekurzív hálózatainak általános mintázatait kialakítani. A szociális rendszerek a lehetséges értelemképzések módjaiban különböznek egymástól: abban a módban, ahogy az értelem átfogó médiumát specifikálják a maguk számára. Valójában az értelem médiumában történő műveletvégzések absztrakciójáról van szó, az értelemteremtés- és -használatának bizonyos módjainak általánosításáról és lehetőség szerint stabil fenntartásáról.

Ezen a módon jönnek létre a kommunikáció konkrét (adott esetben intézményesen is megragadható) működési és használati szabályai: az (átfogó értelemhez képest konkrétabb) médiumai.

3.2. A kommunikáció médiumai: terjesztőmédiák és sikermédiák

Az interakciók, mint kommunikációs rendszerek meglehetősen esetlegesek. Addig állnak fenn, míg a kommunikáló felek egymás számára a folyamatos elérhetőség állapotában vannak, létrejöttük és sikerességük (a megértések egymásra következése) mindig konkrét, nagyrészt a kommunikáló felek által meghatározott kontextusban definiálható. Ezek a kontextusok ugyanakkor az értelemnek már elrendezettként, adottként vett mintáiban tudnak létrejönni. Az interakciókat a szocialitás teszi lehetővé, mely potencialitásként (az értelem utalás-horizontjaként) a kommunikáló felek számára rendelkezésre áll.

Luhmann médiumelméletének alapkérdése arra vonatkozik, hogy maga ez a szocialitás hogyan jön létre, hogyan válik elérhetővé és átélhetővé a (hétköznapi) valóság, mely valójában mindig az adott társadalom valósága.

Az interakciók létrejöttének és sikerességének esetlegességét (és egyedi kontextusoktól való függését) alapvetően két különböző médiumtípus¹⁹¹ hivatott felszámolni, melyek ugyanakkor szoros összefüggésben is állnak egymással. *Terjesztőmédiumokról* beszélhetünk a kontextus kiszélesítésének és absztrahálásának értelmében. Ezek a médiumok a kommunikáció lehetséges befogadói körének meghatározását és kiszélesítését végzik el, megjelölve a társadalmi redundancia hatókörét¹⁹². Amilyen mértékben elterjed ugyanis egy információ, annyiban redundanciává is válik (a már ismert információ elveszíti információs értékét: „tudottá” válik, nem alkalmazható újra komplexitáscsökkentő szelekcióként). A redundanciaképződésnek annyiban van jelentősége, amennyiben az a szociális összetartozás megerősítését szolgálja, olyan tudás, mely tudotként, a továbbiak számára hivatkozási / kiindulási alapként jöhet szóba. Az interakciók esetében az információ terjesztése jelenlévő felek között történik, az információ/redundancia megkülönböztetés a kommunikáló felek számára kontrollálhatóként adott. A terjesztőmédiumok (írás/nyomtatás, elektronikus tömegmédiumok) anonimizálják a redundanciát. Működésük következményeként egy annyira kiszélesített kontextus képződik, melyben többé nem tudható, hogy adott (média)szöveget ki olvasott/látott/halott, ezért minden megjelenő, hozzáférhető szöveg potenciálisan ismertként tételeződik. Ez a tömegmédiumok rendszere számára a folyamatos információtermelés, az újdonság folyamatos produkciójának funkcióját írja elő; éppen ezért válik a rendszer működésének alapjává a *hírek* termelése és megjelenítése.

A terjesztőmédiumok meghatározásának alapvető szempontja tehát (hagyományos kommunikációelméleti terminussal élve) a *közvetítés* általánosítása és intézményesítése, a közvetítése abban az értelemben, hogy az információk elérhetősége strukturálisan megszervezett, általánosított (és éppen ezért stabil) kontextusokban adott. A terjesztőmédiumok fogalmából kiindulva írhatóak le a társadalom kommunikációs szerkezetének technikailag definiált és intézményesített formái, vagyis a hagyományos

---

¹⁹¹ Most és a továbbiakban tartuk szem előtt, hogy ezek a médiumtípusok mindig az értelem médiumán *belül*, nem annak ekvivalenseként, hanem sokkal inkább specifikációiként vannak elgondolva.

¹⁹² Vö. Luhmann 1997:202.

értelemben vett „tömegkommunikáció” médiumai. Ezekre a dolgozat későbbi pontján, néhány szükséges elméleti belátást követően az alapos elemzés igényével fogunk visszatérni. Hogy ezt megtehesük azonban, a következő lépésben tovább kell redukálnunk a gondolatmenetünkhöz kapcsolható teoretikus komplexitást, meg kell határoznunk a médiumoknak egy másik, az értelem általános fogalmához közelebb álló, absztraktabb típusát. A terjesztőmédiumok mellett (vagy pontosabban: azok háttérében) az értelem-kontextusok stabilizálását és általánosítását végzik ugyanis az úgynevezett *siker-médiumok*. A 'siker' kifejezés ebben az összefüggésben a kommunikáció sikerére utal, mely az értelem-használatban jelen lévő nagyfokú komplexitás és kontingencia miatt koránt sem magától értetődő, sőt, valójában meglehetősen valószínűtlen. Valószínűtlen, hogy a megszólított felismeri megszólítotttsága tényét, vagyis elvégzi az információ/közlés megkülönböztetést, és még ennél is valószínűlenebb, hogy megértése nem félreértés lesz, vagyis valóban azt a közlés/információ megkülönböztetést végzi el, melyet a kommunikáció kezdeményezője intencionált. A siker-médiumok ezeket a valószínűtlenségeket transzformálják valószínűséggé. Teljesítményük abban áll, hogy stabilizálják és összehangolják a szociális rendszert alkotó kommunikációkat olyan módon, hogy azok az elfogadás/elutasítás művelete alapján egymásba kapcsolódva rekurzív folyamatokká állhassanak össze, garantálva ezzel a szociális rendszerek autopoiézisét. Az értelem-használat általánosított mintázatai jönnek így létre, olyan értelem-kontextusok, melyekben az egyes kommunikációk motivációvá tudnak válni további kommunikációk számára. A médiumok ebben a tekintetben nem a hagyományos értelemben elgondolt tömegkommunikációs technológiák és intézményrendszerek összességéként ragadhatóak meg, hanem a társadalmi szintű értelemhasználat mintázataiként. Ezeket a médiumokat összefoglalóan *szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumoknak* nevezzük.

3.2.1. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok

3.2.1.1. Bevezető megjegyzések

Az értelemről szóló fejezetben már utaltam rá, hogy a szociális dimenzió értelem-műveletei az interszubsztitívitás, a nézőpontok felcserélhetőségének és a felcserélhetőségek általánosításának teljesítményét nyújtják.

Hogy a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek formájában elgondolt társadalom rendjét, közös értelem-platformjait *ne* normatív feltételekre (természetjog, társadalmi szerződés, konszenzusképes morál stb.) hivatkozva lehessen leírni¹⁹³, hanem kizárólag a rendszereken belül megragadható értelem-műveletek formájában, valamint hogy a társadalom „rendjének”, „struktúrájának” megszilárdítását *dinamikus* formában lehessen meghatározni (azaz nem mint bizonyos állapotok fenntartását, hanem mint problémamegoldások könnyű újratermelhetőségét¹⁹⁴), Luhmann elkülöníti az értelem-műveletek egy sajátos csoportját, melyeket elsősorban szimbolikus és általánosított mivoltuk (valamint az ezeket kifejező sajátos kódjaik) jellemeznek.

Történetileg az írás mint terjesztőmedium meghatározóvá válása jelenti a probléma kiindulópontját Luhmann számára, mivel az írással a korábbinál nagyságrendekkel több információ tud megjelenni, ez pedig nagyobb komplexitást és kontingenciát, vagyis a kommunikációk kevésbé valószínű akceptálását, végső soron az értelem-hozzárendelésének valószínűtlenségének növekedését jelenti¹⁹⁵. Erre adott válaszként jön létre az akceptált értelem „pozitív szemantikája“ az újrafelhasználás és az absztrakció folyamataiban. Ezen folyamatok rezultátumai a szimbolikus általánosított kommunikációs médiumok, melyek természetesen nem egyszerre és egymáshoz kapcsolódva, nem egyformán intézményesítve jönnek létre, szerkezetüket és működésüket tekintve mégis alapvetően hasonlóak: a (tudományos) *igazság*, a *hatalom*, a *művészet*, a *szereket* és a *pénz*. (Gyakorlatilag a korábban a szerepüket betöltő morál funkcionális ekvivalensei.)

Ezek a médiumok teszik aztán lehetővé a társadalom differenciálódását¹⁹⁶ és a objektív, adottként megtapasztalt (hétköznapi) valóságként megélhető értelem-horizontjainak felépítését.

A szimbolikus általánosított kommunikációs médiumok bizonyos kommunikációkat elfogadási esélyekkel ruháznak fel; olyan szelekciókat koordinálnak, melyek nem feltétlenül kapcsolódnának össze maguktól. Úgynevezett szoros kapcsolásokat¹⁹⁷

---

¹⁹³ Vö.: Luhmann 1997:316.

¹⁹⁴ Vö.: Niklas Luhmann: Bevezetés a szimbolikus általánosított kommunikációs médiumok elméletéhez. In: Némedi Dénes: id. mű (A továbbiakban: Luhmann 1987b) itt: 108.

¹⁹⁵ Vö.: Luhmann 1997:317.

¹⁹⁶ Szemben a parsonsi felfogással, ahol a médium-problémák a társadalom differenciálódásából következnek. Vö. Luhmann 1987b:108.

¹⁹⁷ A szoros kapcsolat a mediális szubsztrátum elemeinek laza kapcsolásával szemben értelmezett fogalom, mely az elemeknek a formák formáiban jellemző kapcsolódásait írja le.

létesítenek a különböző médiumokra jellemző formákban, azaz például elméletekként az igazság, törvényekként a hatalom, vagy árakként a pénz médiumában (a médiumok tételes ismertetésére később térünk vissza).

3.2.1.2. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok és a nyelv

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok formáinak és működésének elemzésébe ezen a ponton érdemes bevonni a nyelvvel való kapcsolatuk kérdését. A médiumok ugyanis a szociális (kommunikációs) rendszerekhez kötődnek, ezért az értelemmel kapcsolatos teljesítményeik a szociális rendszerek értelemtermelésének alapvető médium-területéhez, a nyelvhez kapcsolódnak¹⁹⁸.

Mindezzel összefüggésben véleményem szerint két állítást tehetünk:

- (1.) a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok a (nyelvi) jelek jelölt/jelölő megkülönböztetésének egységét viszik át a megértés/akceptálás megkülönböztetésének szintjére;
- (2.) a maguk médiumspecifikus módján megismétlik a nyelv igen/nem kódolásban kifejeződő tagadásstruktúráját.

Ebben a két állításban ragadható meg a médiumok és az értelem összefüggésének alapszerkezete. Az előző fejezetben bemutattam, hogy az értelem legfontosabb teljesítményei a tagadás és az általánosítás: ezek révén válik lehetővé az értelem formáiban a potenciálisnak mint utaláshorizontnak mindig elérhetőként tételezhetősége, állításaink pedig éppen a tagadás és az általánosítás strukturális bevezetésére mutatnak rá.

Az első állítás értelmezése a *jel* fogalmának bevezetését teszi szükségessé. A nyelvi jelek Luhmann szerint ismételhető műveletek struktúráiként írhatóak le, melyek sajátossága jel és jelölt megkülönböztetésének izolálása¹⁹⁹. A nyelvi jelek nem igényelnek kontaktust a külvilággal, mert az értelmet használó rendszer műveletei, így (mint minden művelet) a rendszerhez kötődnek. Éppen olyan módon, ahogyan az

---

¹⁹⁸ Nyelv nélküli kommunikáció természetesen feltételezhető a luhmanni gondolatrendszerben, de csak és kizárólag a nyelvhez *képest*, azaz a nyelv után. (Vö. Detlef Horster: Niklas Luhmann. C.H. Beck, München, 1997. [a továbbiakban: Horster 1997] itt:130-131.

¹⁹⁹ Vö. Hortser 1997:130-131.

információ fogalmánál is láttuk, nem a világban vannak, *nem* a világ tényállásainak modellszerű reprezentációját szolgálják a rendszeren (a nyelv rendszerén) belül, hanem bizonyos, hangzás és értelem megkülönböztetésének egységében megragadott nyelvi formák, melyek állandósulnak, vagyis formaként izolálódnak: elszakadnak a felhasználási kontextusoktól, ezáltal stabilá válnak. A jelölő tehát nem *mutat* a jelöltre, hanem helyettesíti, megjeleníti azt²⁰⁰. A nyelvi jelek ezért *szimbólumok*: összekötnek egymással két, szervesen nem összetartozó oldalt, jelölt és jelölő (nem organikus, nem önmagából következő) egységét állítják. Jelölő és jelölt megkülönböztetése a nyelv rendszerében (a rendszer/környezet megkülönböztetés jelölt oldalán) jön létre. A jelek az értelemben történő formaképzés, vagyis az aktualizálás állandósuló mintáiként generalizálódnak. A nyelvi jelek a kommunikáció médium-szubsztrátumát alkotják: szavak lazán kapcsolódó horizontjában válik lehetségessé a formák, azaz mondatok aktuálisként történő megjelölése. Ilyen értelemben a nyelvi jelek a kommunikáció *megértésének* (információ és közlés elkülönítésének, az intenció tételezhetőségének) valószínűtlenségét csökkentik, amennyiben az elérhető értelem komplexitását generalizált minták készletének felkínálásával csökkentik. Hasonló generalizált mintákat kínálnak a komplexitáscsökkentés tekintetében a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok, csak éppen a kommunikációs valószínűtlenségének egy másik szintjén. Ezek ugyanis (mint említettem) bizonyos kommunikációk akceptálásának mintáit írják elő. Amennyiben például bizonyos kommunikációt a hatalom médiumában értünk meg, tudjuk, hogy reakcióinkhoz csökkentett komplexitású reakció-horizont rendelhető, vagyis a kommunikáció akceptálásának valószínűsége növekszik. A minket megbírságoló rendőrrel szemben nem igazán merül fel alternatívaként, hogy inkább nem fizetünk. Ebben az értelemben a hangsúly a jelölő/jelölt értelemteli egysége helyett a kommunikáció/elfogadás értelemteli egységére kerül. Nem a megértés, hanem a megértett kommunikációhoz kapcsolódó (később kifejtendő) átélés és cselekvés szabályozásáról van már szó. Ezeket a szabályozási mintákat a jel fogalmához hasonlóan a rendszeren belülről kell feltárnunk, nem kívülről importált, szubsztanciálisan meghatározott módon²⁰¹ (ez az értelem bevezetett fogalmának is ellentmondana). A kommunikáció/akceptálás egységének mindkét elemét a rendszeren belül kell tudnunk meghatározni.

---

²⁰⁰ Vö. Luhmann 1997:318-319.

²⁰¹ Vö. Luhmann 1997:333.

„A „szimbólum, szimbolikus” fogalma, különösen a 19. század közepe óta nagyon általános és diffúz értelemben használatos, sokszor csaknem a „jel” fogalmával azonosként. [...] Hogy precízebb értelmét megragadhatjuk, arra az esetre kell szűkítenünk, mikor a jel saját funkcióját is megjelöli, azaz reflexívvé válik. Saját funkcióját, ami azt jelenti, hogy a jelölt és jelölő egységének kifejezését. A szimbolizálással tehát az kerül kifejezésre (és válik ezáltal kommunikatív módon megragadhatóvá), hogy a differenciában egység van, és hogy a megosztott összetartozik, tehát hogy a jelölőt a jelölt *helyett* (és nem a jelöltre való rámutatásként) használhatjuk [...]. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok fogalmának ontotextusában ezért a „szimbolikus” (mint Parsonsnál) úgy van elgondolva, hogy ezek a médiumok áthidalnak egy differenciát és a kommunikációt elfogadási esélyekkel látják el.”²⁰²

Eddigi gondolatmenetünk alapján megállapíthatjuk, hogy a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokat úgy kell felfognunk, melyek az értelem médiumának komplexitását redukáló *nyelv* médiumának komplexitását redukálják, sajátos mintaképzéseikben a nyelv generalizáló működését felhasználva: éppen úgy szimbolikusak és generalizáltak, ahogyan a nyelvi jelek.

Második kijelentésünk a nyelv kódstruktúrájára vonatkozott. Azt állítottuk, hogy a jelképzés egy más szinten történő megismétlése mellett ezek a médiumok a nyelv kódstruktúráját is megisméttlik a maguk specifikus területein. A nyelv alapvető kódja az értelemképzésnek a generalizálás melletti másik alapműveletével, a tagadással áll összefüggésben. A tagadás jelentőségét és működését az értelemről szóló fejezetben láthattuk; a nyelv pontosan ezt alkalmazza *igen/nem kódja* által. Ennek a diszjunkciónak a bevezetése *mindenkorra* megduplázza a kommunikációs lehetőségeket, *mindenkorra* jelenlévővé teszi a tévedést, mint utalástöbbletet. Ezzel garantálja a nyelvhasználat az értelem alapfunkcióját, azaz az önmagán túlmutatást²⁰³. A nyelv saját egységét ebben az igen/nem kódban leli fel, mely *nem* preferenciakód, vagyis az állítások és a tagadások egyaránt a (nyelvi) műveletvégzés jelölt oldalához kötődnek, ezáltal a kommunikáció lehetőségei nem feleződnek, hanem megduplázódnak. Ha ezt elfogadjuk, beláthatjuk azt is, hogy a nyelvből magából nem vezethető le semmiféle ideál-norma, bármely olyan kommunikáció-immanens cél, mely előírná az egyetértés keresését²⁰⁴. A morált például

---

²⁰² Luhmann 1997: 318-319.

²⁰³ Vö. Horster 1997:132. ill. Luhmann 1987b:97.

²⁰⁴ Vö. Hortser 1997:132.

adaptálni kell, és mint a kommunikációk vezérlő „programja”, a szocialitás garanciája, le is válhat a nyelvről. Luhmann szerint ez a leválás meg is történik, és éppen a morál funkcionális ekvivalenseiként jönnek létre a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok, mint a nyelvre ráépülő új médiumok, melyek működésükben a nyelv diszjunktív igen/nem kódját alkalmazzák immár szűkített értelem-területeken (a művészet, a hatalom stb. területein) preferenciakódként, vagyis megjelölve azokat a kommunikációkat (nem a kommunikációk tartalmát vagy jelentését, hanem magukat a kommunikációkat), melyek a médium jelölt oldalán, további kommunikációk számára felkínáltan jelennek meg. (A művészet minden kommunikációt képes művészetként/nem művészetként megjelölni, a hatalom és a többi médium szintűgy). Ezek a médiumok a szocialitás struktúráit hozzák létre egy olyan helyzetben, amikor az interakciók egyre jobban elválnak az egyéb szociális rendszerektől, megnő a nem-interakciós kontextusok gyakorisága és jelentősége. A társadalomnak anonim kommunikációs szituációkra kell átállni úgy, hogy értelem-egységét továbbra is garantálni tudja, és kezelni legyen képes a kommunikációk kontingenciáját²⁰⁵. Ez Luhmann szerint a nyelv másodlagos kódolását, újabb kettőzését jelentő írás elterjedésével kezdődik el, a könyvnyomtatással, az újságok és az elektronikus médiumok megjelenésével totalizálódik²⁰⁶.

„A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok elsősorban nem az elvárásokat biztosítják a csalódásokkal szemben (mint a jog mindenek előtt). Ezek önálló médiumok direkt vonatkozással a kommunikáció valószínűtlenségének problémájára. Mindazonáltal előfeltételezik a nyelv igen/nem kódolását, és átveszik azt a funkciót, mely a kommunikációkat elfogadhatóvá teszi olyan esetekben, melyekben egyébként az elutasítás valószínű. Csak akkor jönnek létre, mikor az írás által a kommunikált értelem-vonatkozások elutasítása még valószínűbbé válik. Arra a problémára reagálnak, hogy több információ normális esetben kevesebb akceptálást jelent.”²⁰⁷

3.2.1.3. Médiumtípusok

---

²⁰⁵ Vö. Luhmann 1987b:98.

²⁰⁶ Az itt felmerülő kérdések a luhmanni evolúcióelmélet területét érintik, melyet jelen dolgozat nem tekint tárgyának a taglalása folytán fellépő, rendelkezésünkre álló keretek között nem kezelhető komplexitásnövekedés miatt.

²⁰⁷ Luhmann 1997:316.

Anonim kommunikációs szituációkban vezérlik tehát a kommunikációkat a médiumok bináris kódjai, melyek a médiumok *önkonstruált kettősségét* hozzák létre, vagyis a saját szempontjukból tekintett jelölt/jelöletlen megkülönböztetést. A binarizálódás a kommunikáló rendszerek számára a kommunikációban felkínált szelekció hozzárendelésének két formáját teszi lehetővé: a (saját szempontjából tekintett) *belső hozzárendelést*, mely a megértés közlés-oldalát jelöli meg. Ebben az esetben a kommunikációt megértő rendszer a kommunikációt úgy akceptálja, hogy saját magára vonatkoztatja, ezért *cselekvéssel*, saját állapota megváltoztatásával reagál. A *külső hozzárendelés* a megértés információ-oldalát jelöli meg, a szelekciót a környezethez rendeli. A kommunikációt megértő rendszer úgy akceptál, hogy a kommunikációt a világra vonatkoztatja, reakciója ezért *átélés*²⁰⁸. Amit végsősoron a szimbolikusan általánosított kommunikációk megoldanak, az ezen szelekciók összekapcsolása, azaz átélések és cselekvések akceptálási mintáinak kialakítása. Luhmann a következő táblázatban foglalja össze a kapcsolódások lehetséges fajtáit²⁰⁹:

	Ego átélése	Ego cselekvése
Alter átélése vezérli:	E átélését A átélése vezérli: <i>igazság</i>	E cselekvését A átélése <i>szeretet</i>
Alter cselekvése vezérli:	E átélését A cselekvése vezérli: <i>pénz, művészet</i>	E cselekvését A cselekvése <i>hatalom, jog</i>

Igazság

Az igazság médiumának alapvető területe az új, ismeretlen tudás bevezetése, illetve az ismert tudás kritikája, elvetése: Alter világra vonatkozó szelekciója Ego világra vonatkozó szelekciójának kiindulópontjává válik. A külső szelekciók általánosítását végző médiumban a „tudás” igazságtartalma úgy szerveződik meg, hogy egyetlen

²⁰⁸ A cselekvés és átélés fogalmaihoz vö. Luhmann 1997:335.

²⁰⁹ Vö. Luhmann 1987b:101.

résztevő érdeklődésére vagy akaratára sem vezethető vissza, a cselekvések kiküszöbölődnek, mert az „igazságot” (vagyis a preferenciakód pozitív értékét) viselő kommunikációk elméleti általánosítások és módszertani előírások programjai szerint futnak le. Az igazság pozitív kódértékével ellátott kommunikációk a világra vonatkozó, ellenőrizhető tudásként jelennek meg. (Az igazság médiuma később rendszerszerűen a tudomány alrendszerében szerveződik meg.²¹⁰) Az igazság médiuma úgy működik, hogy a kommunikációknak kizárólag az információs aspektusát, tehát a világra vonatkozó referenciáját szervezi meg, vagyis a közlők önreferenciáját (magát a közlést) zárójelbe teszi: az igazság a világkonstrukció médiuma²¹¹. Az igazságtartalom így nem vezethető vissza egyetlen résztvevő érdeklődésére vagy akaratára sem, vagyis az információk szelekciója nem rendelhető a kommunikáció résztvevőihez, hanem külső szelekcióként jelenik meg. Az igazság médiuma mindezt úgy tudja megvalósítani, hogy láthatóvá teszi a megfigyelések második rendjét (melyről Foerster kapcsán kimerítően értekeztünk). A második rend a médiumra (az igazságra) való reflektálás tudományos módszerek és elméletek formájában történő respecifikációjaként válik folyamatosan elérhetővé; ezek minden egyes „igaz” kijelentést annak a módnak a megadásával egészítik ki, hogy *hogyan* lehet megbízhatóan kijelenteni, hogy valami igaz vagy nem. Az igaz kijelentés tehát a médiumra vonatkozóan modalizálódik: igaz, azaz bizonyítható.

Értékek

Az értékek médiuma olyan mobilis nézőpont-halmazt, mérlegelési kikötéseket foglal magába, melyek kommunikatív szituációkban a cselekvést orientálják, és mindig egyedi esetekben realizálódnak: kiindulópontként használjuk az értékeket és lemondunk a megokolásukról. Az értékek respecifikációja ideológiák és argumentációk formájában történik meg. A közös feltételezés médiumaiként meghatározzák, mi mondható, de nem determinálják, mit kell tenni. A morális rendszerek általános integrációs potenciáljának meggyengülésével az értékek valóban az egyedi, partikuláris cselekvések területén szerveződnek meg erős kapcsolódásokat lehetővé tevő médiumként; a szeretet / szerelem területén. Éppen ezért válik a szerelem a párkapcsolatok általános mintájává. Luhmann állítása szerint Ego, ha szeret, cselekvésében arra áll be, amit Alter átél

²¹⁰ A tudomány és az igazság problémáira a dolgozat későbbi pontjain többször visszatérünk.

²¹¹ Vö. Luhmann 1997: 339-340.

(ahogy Alter Egót átéli)²¹². A szerelem végső soron a másik egyedi tekintetén keresztül történő világkonstrukció médiuma.

Pénz

A pénz, parsonsi fogalommal élve, a par excellence *cseremédium*. Ez a leginkább kiterjesztett, legmagasabb extenzióval rendelkező médium, a kommunikációk ebben tudnak leggyorsabban feloldódni és rekombinálódni (a forma, mely egy tranzakcióban fixálódik, rögtön újra meg is szűnik). Éppen ezért a pénzt tekinthetjük a legstabilabb médiumnak, individuális preferenciák legabsztraktabb, standardizált mintáinak. A pénz médiumában, *kifizetések* formájában zajló kommunikációkat a második rendként megjelenő *fizetőképesség* rendezzi a valószínűség, elvárhatóság mintáiba; garantálva egyúttal a gazdaság mint rendszer autopoiézisét is.

A pénz mint médium használata feltételezi, hogy mindenkinek motiválnak kell lennie abban az értelemben, mely szerint extrém módon specifikus cselekvéseket valaki más átéléseként fogadjuk el²¹³.

Művészet

A művészet esetében cselekvés és átélés relációja egyszerű és kézenfekvő: a művész cselekszik, a befogadó átél. Az értelem (mint fentebb említettem) mindig utalás-többletként van jelen. A művészet éppen ezt a többletet, a *lehetséges* játékterének nem-kimerítettségét teszi láthatóvá és megragadhatóvá azáltal, hogy a kommunikáció realitást konstruáló szabályait (hasznosságokat, célokat, norma-utalásokat) kikapcsolja, és specifikus világkonstrukciót hoz létre: *fikcionál*. Az igazság esetébe azt láttuk, hogy a kommunikációk az információs aspektus (vagyis a „kifelé” mutató referencia) mentén szerveződnek meg, „A” világról szólóként intézményesülnek. Ezzel szemben a művészet a *közlés*, az önreferencia aspektusa mentén szervezi meg és intézményesíti a kommunikációt: a művész elrendezésében, elsődlegesen saját elemeinek egymáshoz való viszonyában meghatározva kínálja fel értelmezésre a műalkotásokat. Egységet állít elő az egységben, megjeleníti a világot a világban (pontosabban, és a foersteri terminusokra utalva: „egy” világot „a” világban. A komplexitás sajátos és teljes mintázatai képződnek meg a műalkotások formájában, melyek *originalitását* éppen

---

²¹² Vö. Luhmann 1997:345.

²¹³ Vö. Luhmann 1997:349.

deklarált előállítottságuk mentén határozhatjuk meg. A műalkotások originalitása nem imitációként vagy *reprezentációként*, nem a természettel (a világgal) való összevetés minőségeként, hanem elsősorban más műalkotásokkal való viszonyban definiálható²¹⁴.

Itt jegyezzük meg egy fontos különbséget, melyre később többször visszatérünk: az igazság-kijelentések *reprezentációs* logikáját ebben az esetben a *szimuláció* logikája váltja fel; az értelem-aktiválás a foersteri értelemben felfogott *denotatív* (a világra mutató, a rendszerből a világra irányuló) helyett *konnotatív* (egymásra mutató, a rendszeren belül mozgó) alapformák szerint történik meg.

A reprezentációs logikának megfelelő denotatív alapformák mindig *vertikálisak* abban az értelemben, hogy a világba mutatnak: az „igaz” kijelentések igazságát (tétélezett) világbeli tényállások *verifikálják*, vagyis az értelemképzésben a lényegi viszony egy rendszerbeli tényállás és egy világbeli tényállás olyan viszonya, melyben a rendszerbeli tényállás (az igaz kijelentés) a világbeli tényállás reprezentációja: a világbeli tényállás szükségszerű elsődlegessége a viszonyt irányítottá, irreverzibilis módon vektorszerűvé teszi.

A szimulációs alapformák ezzel szemben *horizontálisak*, reverzibilis módon egymásra mutatnak, és nem (vagy nem elsődlegesen) a világba. Így egy specifikus világkonstrukció jön létre, egy saját jogú objektivitással rendelkező realitás, a *lehetséges* folyamatosan láthatóvá tett játéktere.

Az igazság és a művészet médiumai (és a rájuk szerveződő alrendszerek: a tudomány és a művészet) a valóságkonstrukciók két lehetséges módját és irányát különítik el, definiálják és vezérlik a reális (környezetre referáló, reprezentációként megszervezett) és a fiktív (önreferenciális, szimulációként megszervezett) valóságok különbségét. Jelen dolgozat gondolatmenete szempontjából ez a két legfontosabb médium, ugyanis segítségükkel későbbi elemzéseink során értelmezni tudjuk a média valóságkonstruáló eljárásainak átállását mint elmozdulást a reprezentáció felől a szimuláció felé. Ezen elemzések során részletesebben át fogjuk tekinteni a művészet rendszerszerű működését és viszonyát a média rendszeréhez, vagyis a művészet médiumához később hosszán és részletesen fogunk visszatérni.

Hatalom

---

²¹⁴ Vö. Luhmann 1997:354.

A pénz (és a gazdaság ráépülő rendszere) mellett a hatalom a másik nagyon átfogó és absztrakt médium, mely a társadalom rendszerének egészét áthatja. A pénz és a hatalom médiumai *technizáltak* abban az értelemben, hogy az ezeken a területeken érvényes kommunikációk mentesítettek minden konkrét, implikált értelem-vonatkozás figyelembe vételétől²¹⁵. (Az értékek és a művészet médiumai nem technizálhatóak.)

Az átélés-cselekvés relációban értelmezve a hatalmat azt mondhatjuk, hogy az ide tartozó kommunikációk vonatkozásában Alter cselekvése Ego cselekvéséhez való viszonyában meghatározott. Ego cselekvésének követése Alter számára lehetséges szankciók által támogatott módon megkövetelt (parancs). A hatalom jogos/nem jogos kódja megduplázza a cselekvési lehetőségeket Alter számára: a médium értelmében jogosként meghatározott cselekvést követnie kell, a nem jogost figyelmen kívül hagyhatja. A hatalom médiumát hatalmi célok és szankciós eszközök laza kapcsolódásai képezik, melyekben minden esetben a hatalom használata képez aktuális formákat. Ahogy a pénz esetében, a laza kapcsolódások vannak a maguk absztrakt formáiban intézményesítve: az egyenruhás rendőr jelzésére megállunk, és ha büntetést kell fizetnünk, fizetünk, mert tudjuk, hogy a rendőr a hatalmi szankciókkal támogatott jogszerű cselekvések rendjét testesíti meg, melyet a hatalomra épülő politikai alrendszer teljesítményeként előálló explicit szabályok (törvények) foglalnak össze²¹⁶.

3.2.1.3. Szimbiotikus szimbólumok

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok saját, a nyelv igen/nem kódolását saját preferenciakódjaik formájában megismételve definiálják saját jelölt oldalait. Ezek a nyelv igen/nem kódjától eltérően hangsúlyosan mindig csak egy jelölt oldalt megengedő formákat vezérelnek: ezek alapján tekintik érvényesnek a maguk számára a kommunikációkat az egyes médiumok; igazság: igaz/nem igaz, pénz: fizet/nem fizet, művészet: jól elrendezett [szép] / nem jól elrendezett, szeretet: szeret / nem szeret, hatalom: jogos/jogtalan. Csak a jelölt oldalon megjelenő kommunikációkat tekintik a továbbiak számára nyitottként, kiindulópontként felkínálhatónak, a nem jelölt oldalra esőket kizárják, vagyis nem véleményeket, hanem magukat a kommunikációkat kódolják ilyen módon a médiumok (Luhmann kifejezésével, egy „analóg” szituációt

---

²¹⁵ Vö. Luhmann 1997:367.

²¹⁶ Vö. Luhmann 1997:356.

„digitálisba” fordítanak át²¹⁷). A jelölt oldalakon aztán különböző *programok* formájában megjelenő kiegészítő szemantika jön létre, melyek a kommunikációk konkrétabb mintákba rendezését vezérlik, mint például a módszerek és elméletek az igazság esetében, az egyes törvények a hatalom esetében, az árak a pénz esetében stb. Fontos újra hangsúlyoznunk, hogy a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok a megfigyelések első és második rendjeinek különbségét is folyamatosan játékba hozzák és vezérlik:

„A szimbolikusan általánosított médiumok feltűnő ismertetőjegyei közé tartozik, hogy egy ilyenfajta [első és második rend közötti – T.B.] differenciálást lehetővé tesznek. A kutató megfigyeli, amit más kutatók megfigyelnek. Aki szeret, annak elsődleges érdeke tudni (megfigyelni), hogy a szeretett személy (még) szeret-e. Az árak felkínálják annak lehetőségét hogy megfigyeljük, mások hogyan figyelik meg a piacot: bizonyos árért vásárolnak-e vagy nem. A modern művészet csak úgy érthető meg, ha az ember felismeri, hogy a művész hogyan rendezi el az anyagot, ami azt jelenti: hogyan figyel meg, amit tesz. A hatalmi vonatkozások pedig teljesen megfigyelések kölcsönös megfigyeléseire utalnak, hiszen másként folyamatosan fenyegetni kellene (vagy fenyegetéseket provokálni) annak érdekében hogy kiderüljön, mely kommunikációkat „fed le” a hatalom.”²¹⁸

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumoknak (egy, az eddigieknél konkrétabb szinten) meg kell oldaniuk még egy problémát: az általánosított strukturális kapcsolódás lehetőségét a nem-szociális értelemrendszerekkel, vagyis a tudatokkal. Minden médium a maga módján felkínálja a szimbiózist, vagyis – Luhmann kifejezésével – a *testiség* képzetének társadalmi kondicionálás mértéke szerinti megjelenítését a maga területén. Olyan *szimbiotikus szimbólumokat*²¹⁹ működtetnek, melyek „testi valónkban” koncepcionált átélés/cselekvés-sémákat tesznek lehetővé. Ilyen szimbólumok az igazság és a művészet médiumához kapcsolódóan az észlelés, a szerelem esetében a szexualitás, a pénz tekintetében a szükséglet és a hatalom vonatkozásában a fizikai erőszak.

---

²¹⁷ Vö. Luhmann: 1997: 359.

²¹⁸ Luhmann 1997:374.

²¹⁹ Vö. Luhmann: 1997:378-380. A „szimbólum” kifejezés itt is úgy értendő, mint két, organikusan össze nem tartozó terület tartós összekapcsolása, és ezen egység közlése. A két terület jelen esetben a szociális rendszerben létrejövő médium egyfelől, és a hozzá környezetként viszonyuló tudat-rendszerek másfelől.

4. A kultúra fogalmáról

Az értelemre és a különböző médiumokra vonatkozó eddigi elemzések azt igyekeztek megvilágítani, hogyan értelmezhető a luhmanni gondolatrendszerben a *szocialitás*, vagy – Peter Berger és Thomas Luckmann fogalmával élve – a társadalmi valóság létrejötte és működése. A Luhmann által az értelem-rendszerek autopoíézisében megragadott értelem-struktúrák és kontextusok kapcsán joggal merülhet fel további kérdésként: nevezhetjük-e ezeket összefoglalóan *kultúrának*? (Vagy egyszerűbben fogalmazva: *mit* nevezhetünk kultúrának?)

4.1. Bevezető megjegyzések: a „kultúraelméletek” kultúrafogalma és a luhmanni teória, azaz: Hol van a kultúra?

A Luhmannnál látható konstruktivista, szimbolikus aktivitásokra épülő szocialitáskonceptió – első ránézésre legalábbis – jól illeszkedik abba a kultúraelméletnek nevezhető kontextusba, melyet általánosságban a következőképpen jellemezhetünk:

„A társadalomelméletek szintjén a 'kultúraelméletek' – minden immanens különbségük ellenére – egy jól körvonalazható pozíciót jelentenek: olyan szótárakat alakítanak ki, melyek a szocialitást (das Soziale) szimbolikus, 'valóságkonstruáló' rendek szintjén jelenítik meg.”²²⁰

A szocialitás ezen kultúra felől történő, kvalitatív, értelmező megközelítései vitába szállnak mind a naturalisztikus-formalista elméletekkel (melyek a rendet, a szocialitás geneziséét nem-értelemteli struktúrákban látják), mind az individualista-utilitarista megközelítésekkel (melyek a szubjektív motívumok és érdekek motiválta cselekvések rezultátumként látják a szocialitást), mind pedig a normativisztikus megközelítésekkel (melyek a szocialitást interszubjektív módon érvényes, explicit konszenzusok szintjén ragadják meg)²²¹.

A kulturális fordulat új szótárai (melyek alapvetően a strukturalizmus, a szemiotika, a fenomenológia, a hermeneutika és a pragmatizmus elemeiből építkeznek) úgy írják le a

---

²²⁰ Andreas Reckwitz: Die Logik der Grenzhaltung und die Logik der Grenzüberschreitungen: Niklas Luhmann und die Kulturtheorien. In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 213-241. Itt: 215. [A továbbiakban: Reckwitz 2004]

²²¹ Vö. Reckwitz 2004:216.

szocialitást, mint kollektív kognitív szimbolikus aktivitások és szabályok produktumát, mely az értelmezés és a jelentéshozzárendelés gyakorlataiban jön létre. (Főbb kulcsszavaik éppen ezért a kódok, a diskurzus, a tudásrendek, a tipizálási szabályok, a reprezentációs rendszerek stb.) A szocialitást létrehozó és fenntartó (az egyes elméletekben természetesen különbözőképpen meghatározott) szimbolikus rendek a társadalmi valóság átfogó kereteiként koncipiálódnak, olyan átfogó jelentéshozzárendelő-struktúrákként, melyek integrálják a társadalom jelentésteli valóságát. Éppen ezért – állítja Reckwitz – közös jellemzője ezen elméleteknek a szocialitás (tulajdonképpen a jelentéshozzárendelő gyakorlatok összességéeként felfogott *kultúra*) expanziója: nem húzódnak éles határok a szociális-kulturális, az individuális-pszichikus, a testi-organikus és a technikai-mechanikus területei között²²²: a szocialitás „egységei” kulturális-testi-mentális (jelentéshozzárendelő) gyakorlatok: a szocialitás (és a kultúra) tehát nem a testen, a tudaton és az eszközökön kívül van.

A luhmanni elméletből következő lehetséges kultúrafelfogás ezen a ponton tér el lényegesen a „praxeológiai” megközelítésektől. Az értelemről és a médiumokról szóló elemzések során láthattuk, hogy Luhmann milyen alaposan (és szigorúan) húzza meg a műveletileg átléphetetlen határt test, tudat és kommunikáció között; az ő elméleti keretében a szocialitásnak ez a fajta expanzív felfogása nyilvánvalóan nem helyezhető el, ő azt nyilvánvalóan a testen, tudaton és eszközökön kívül állóként, kizárólag a kommunikáció autopoietikus rendszereiben megragadható értelem-artikulációként definiálja, vagyis a kultúra – amennyiben ez a fogalom számára egyáltalán meghatározható – kizárólagos helye csakis a szociális értelem-rendszerekben, vagyis a kommunikációkban lehet. A luhmanni elmélet felől nézve ezért a kultúra fogalma „egyike a legrosszabb fogalmaknak, melyeket valaha is megalkottak,”²²³ és nem is válik alapfogalomná a rendszerelméletben. Luhmann összegző munkájában, a *Die Gesellschaft der Gesellschaft*-ban alapvetően két megközelítésben beszél a kultúráról: egyrészt mint történeti fogalomról, melyet mint olyat, elemezhetünk (elemezhetjük, hogyan jön létre ez a fogalom a 18. századtól a funkcionálisan differenciálódó társadalmak önleírásának egyik formájaként) másrészt mint elméleti fogalomról, melyet

---

²²² Vö. Reckwitz 2004:219-220.

²²³ Vö: Niklas Luhmann: *Die Kunst der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995., 398.

viszont kerülni érdemes, mert, mint láttuk, csak zavarhoz vezet, ezért célszerű egyéb terminusokkal helyettesítenünk (például a szemantika alább taglalandó fogalmával)²²⁴.

Ugyanakkor mégis érdemesnek látszik megvizsgálnunk, hogyan értelmezhető ez a terminus az eddig vázolt keretben; meggyőződésem szerint ugyanis a kultúrafogalom olyan megfigyeléseket, leírásokat tesz lehetővé, melyek az értelem, a szocialitás és a médiumok eddig megismert összefüggéseire új fényt vetnek, mert

„... a [Luhmanni – T.B.] elmélet magját *kulturalisztikus (kulturalistische)* fogalmak hatják át: értelem és önreferencia, megfigyelés és kontingencia, kommunikáció és médiumok – mindezek kulturális aktivitások és sajátosságok: megfigyelő által történő kontingens értelem-hozzárendelésekről van szó tematikusan előválogatott értelem-minták bázisán.”²²⁵

4.2. Mi a kultúra?

A kultúra tehát, szögezzük le, *nem* elméleti fogalom Luhmannál, nem is tárgyak összessége, nem szimbólumkészlet, nem tudat (kollektív tudat sem), nem szöveg, nem közösen osztott konszenzus vagy megértés (mert az egyet nem értés, mint fentebb láttuk, éppen folytatásra, működésre tudja készíteni a kommunikációt), nem eszmék rendszere (hanem azok kontingenciája) és nem meghatározott témaüjtemény²²⁶.

A kultúra Luhmannál nem megalapozója a társadalomnak, nem szimbólumok és értékek általi integrációs funkciót tölt be²²⁷, hanem egy olyan metaszint, ahol leírások formálhatóak és reflektálhatóak. A kultúra fogalma kapcsán a 18. századtól kezdve a szemlélet duplikálódásáról beszélhetünk: a (nyugati) társadalmak elkezdnek önmagukra reflektálni, a (kultúra fogalmában összefoglalt) önleírásokat készíteni, vagyis: második rendbéli megfigyelőként elkezdik megfigyelni saját magukat²²⁸. A világ tehát duplikálódik a kultúra által, ahogyan a második rendbéli megfigyelés

---

²²⁴ Vö. Günter Burkart: Niklas Luhmann: Ein Theoretiker der Kultur? In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 11-40. itt: 26. [a továbbiakban: Burkart 2004]

²²⁵ Uo. 17.

²²⁶ Vö: Uo. 18.

²²⁷ Vö. Uo. 27.

²²⁸ Vö: Elena Esposito: Kulturbezug und Problembezug. In: In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004., 91-102. itt: 92. [a továbbiakban: Esposito 2004]

normalizálódik és általánosítódik. Jól látható, a kultúra ebben a megközelítésben az értelem-struktúrák (a médiumok) mintáját követve határozható meg.

A második rendbeli megfigyelés szisztematikus bevezetése (az önleírások formájában), ahogyan a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok esetében, itt is kontingenciához vezet amennyiben nyilvánvalóvá válik, hogy minden, ami van (minden, amit megfigyelünk/leírunk) többé nem pusztán *van*, hanem *valaki (a megfigyelő) számára van* (és következésképpen máshogy is lehetséges).

A duplikáció a megfigyelt (leírásba bekerülő) elemek tekintetében úgy jelenik meg, hogy azok az első rendben rögzített használati értelmükön (Gebrauchsinn) túl *kulturális jelentésre* is szert tesznek. A kommunikáció kapcsán bevezetett terminológiához visszanyúlva azt mondhatjuk, a kifelé, a világra mutató referenciákban definiálható információs értékük mellett explicit módon és általánosítva megjelenik a leíró rendszerre vonatkozó közlés aspektusa is. A kultúra, mint duplikáló szemlélet így összehasonlításokat tesz lehetővé: minden kulturális fenoménként megfigyelt objektumot alternatív formákkal tesz összehasonlíthatóvá²²⁹. A kontingenciából következő összehasonlíthatóság pedig differenciák, így információ képzését alapozza meg. És ezen a ponton visszaérünk a kultúra fogalmának alapvetően problematikus mivoltához. A kontingencia ugyanis éppen a szükségszerűség tagadása, ezért minden olyan fogalom, mely az egyszerűség és összehasonlíthatatlanság formáira vonatkozik, inkompatibilis vele. (És ha elfogadjuk, hogy a kultúra összehasonlítást jelent, akkor azzal is.) Olyan fogalmak válnak így problematikussá, melyek a kultúra értelmezésében alapvetőnek tekinthetőek: identitás, autenticitás, eredetiség, valóság. A kultúra szemantikája ezért rossz: nem teszi meg azt a lépést, hogy felismerje: nem úgy reflektál magára (és a teoretikus diskurzus sem úgy reflektál rá), mint egy kultúra eredményére²³⁰ (vagyis saját önreferenciális, cirkuláris, autopoietikus szerkezetét nem ismeri fel). A kultúra ezért nem lehet elméleti fogalom ebben a keretben, és ezért szükséges más fogalmakkal, szinonimákkal meghatároznunk.

4.3. A kultúra-fogalom szinonímái a luhmanni teóriában

---

²²⁹ Vö: Esposito 2004:93-94.

²³⁰ Vö. Uo. 95.

Három olyan, a luhmanni gondolatrendszerbe pontosan beilleszthető fogalmat találunk, melyek alkalmasak rá, hogy az elmélettel kompatibilis módon megragadják mindazt, amit a kultúra kapcsán végiggondoltunk. Megfordítva pedig: a kultúráról eddig mondottak felől nézve a következő három luhmanni fogalom látszik *együtt*: a szemantika, az önleírás és az emlékezet.

A szemantika fogalmát röviden úgy határozhatjuk meg, mint azt a módot, ahogyan a társadalom (vagy egyes alrendszerei) önmagukat megfigyelik és leírják²³¹. A társadalmi struktúrák és a szemantikai struktúrák közötti különbséget úgy határozhatnánk meg, mint az első és második rend különbségét; a társadalmi struktúra a kommunikációk (az értelemhasználat) bizonyos elrendezettségét jelenti, maguk a kommunikációk alkotják, függetlenül attól, hogy az önreflexió mozzanata beépül-e a kommunikációkba. Ha valamilyen módon elrendezett kommunikációk vannak, van társadalmi struktúra is. A szemantikai struktúrák ezzel szemben arról szólnak, hogy mindezt *hogyan* látja az adott társadalom (vagyis a szemantika a kulturális jelentések rendszere).

Az önleírás fogalma az eddigiek során többször szóba került; olyan szövegeket értünk alatta, melyek a rendszer önmegfigyeléseinek nagy számát kötik össze és koordinálják; az önleírások a rendszerek egységének imaginárius konstrukciói²³². (Günter Burkart kifejezésével ezek jelentik az egészlegesség kísérletét a rendszerek szintjén²³³). A rendszer az önleírásban ad nevet magának. Luhmann szerint azt a helyet, ahol ezek az önleírások reflektálódnak, a funkcionálisan differenciálódó társadalmakban a 18. század óta a kultúra fogalma foglalja el²³⁴.

A harmadik, kultúrával kapcsolatos fogalom a (társadalmi) emlékezet. Ez Luhmannál nem tudástárként, archívumként van elgondolva, hanem a rendszer integrációját megteremtő alapvető értelem-dimenzióhoz, az időhöz²³⁵ kapcsolódó funkcióként: ez választja el a jelenben a múltat és a jövőt. Az emlékezet valójában a konzisztenciavizsgálatok eszköze, ez határozza meg a (jövőben) ismételhető, identikusként észlelhető eseményeket. A kultúra emlékezet-aspektusát úgy tudjuk leírni, mint „a felejtési/emlékezési filterét és a múlt igénybe vételét abból a célból, hogy a jövő

---

²³¹ Vö. Burkart 2004:19. Valamint: Luhmann 2009 [1984]: 106-109., Luhmann 1997:313 skk.

²³² Luhmann 1997: 866.

²³³ Vö: Burkart 2004:21.

²³⁴ Vö. Uo. illetve: Luhmann 1997: 586. skk.

²³⁵ Az időről és az értelemrendszerek erre épülő integrációjáról bővebben az értelemről szóló fejezetben volt szó.

variációs kereteit meghatározza”²³⁶ . Az emlékezet (kultúra) nem tárolt információ tehát, hanem sokkal inkább az információhoz jutás megszervezése²³⁷; a kultúra történetileg megragadható elgondolásai pedig – mondja Luhmann – a 18. századtól kezdve strukturálják a társadalmi emlékezetet.

Összegzőleg: a szemantika, az önleírás és az emlékezet mind olyan struktúrák, „melyek a megőrzendő értelmet identifikálják, rögzítik, emlékezetben tartják vagy átadják a feledésnek.”²³⁸

Ha a kultúra fogalmát nem az értelem struktúrái, hanem a – médiumokban megnyilvánuló – dinamikája felől szeretnénk megragadni, ismét a szocialitás teljes szférájához jutunk, mert a kultúra felől nézve valamennyi médium, mely a szociális rendszerekben értelmet aktualizál (értelem-formákat képez) „szóba jön”:

„Az összes kommunikációs médium – a nyelv, a terjesztőmédiumok és a szimbolikusan általánosított kommunikációmédiumok – összjátékában kondenzálódik az, amit egy összegző kifejezéssel kultúrának nevezhetünk. A kondenzálás itt azt jelenti, hogy a mindenkor felhasznált értelem az újrafelhasználások során különböző szituációkban egyrészt ugyanaz marad (különben nem állna elő újrafelhasználás), másrészt viszont konfirmálja magát, és olyan jelentésekkel gazdagítja, melyek nem foglalhatóak össze egy formulában. Felvethetjük, hogy maga az értelem utalástöbblete az értelem kondenzálásának és konfirmálásának rezultátuma...”²³⁹

A kondenzálódás – mint azt az értelemmel kapcsolatban korábban láthattuk – a szemantikai struktúrák ismételhetőként való felismeréséből és ismétléséből adódik; ezek az ismétlések láthatóvá teszik a szemantikai struktúrák azonosságát. Az ismétlések azonban jelentés-elmozdulásokat is eredményeznek, új kontextusokban szemantikai variációk jöhetnek létre (újra megjelenik a kontingencia). Az ismétlések transzformálhatják is a struktúrákat, más-más értelem-többletet aktualizálva: a kultúra az értelem-többlet kezelésének²⁴⁰, pontosabban az értelem többlet felismerésének, a rá való reflektálásnak a műveleteit (mivel szociális rendszerekről van szó: kommunikációkat) foglalja magába.

---

²³⁶ Luhmann 1997:588.

²³⁷ Burkart 2004:22.

²³⁸ Luhmann 1997:538.

²³⁹ Luhmann 1997:409.

²⁴⁰ Vö: Burkart 2004:24-25.

A variációk összehasonlításának és kontrolljának bővülő lehetőségeit jelenti az írás, a nyomtatás és a gépi információfeldolgozás (a computer) megjelenése és elterjedése. Ezeknek különböző – Luhmann kifejezésével élve – *kultúrformák*²⁴¹ (azaz szemantikai- és emlékezetstruktúrák) felelnek meg: a teleológia (Arisztotelész), a racionalitás (Descartes), és a számítógép esetében valami olyan új forma, melynek meghatározását Luhmann nyitva hagyja. Ezzel kapcsolatos (ne feledjük, az 1990-es évek közepére datálható) fejtegetését érdemes hosszabban idéznünk, mert jelen dolgozat egy későbbi fejezetében részben ebből kiindulva teszünk kísérletet a digitális (média) kultúrának mint sajátos, új *kultúrformának* (és emlékezet-struktúrának) a megértésére:

„Hogy vajon a computer megjelenése, mely a kontroll-lehetőségeket az információknak az emlékezettel való összehasonlíthatóságának értelmében újra megnövelte, mindezen [az előző kultúrformán – T.B.] változtat-e valamit, egyelőre nem látható biztosan előre. Ezzel az is nyitva marad, hogy ezen lehetőségek tekintetében mi kondenzálódik kultúráként. Inkább valószínűtlennek tűnik, hogy a computer az elvárások átlagos elvárásszintjét vezérelni tudja úgy, hogy ugyanakkor elvárásokat tárol. A komplexitás jobb és gyorsabb megszervezése érhető el. Ezáltal az elvárások is jobban előtesztelhetőek, mielőtt tárolódnának, de mégiscsak mindig az összehasonlító kontroll technikájának segítségével, tehát mindig a múlt vonatkozásában. Aligha félő, hogy mindez egy kiszámított kultúrához vezet, hiszen az értelemformák mindig csak magában a kommunikációban kondenzálódnak. Inkább azt kell feltennünk, hogy a kontrollműveletek felgyorsulása ugyanazon pillanat lesz, amelyre a kultúrának reagálnia kell – és ez aztán az időbeli tartósság pozitív értékeléséről való lemondást hozza magával. Mindazonáltal ilyesféle strukturális elemzések egyelőre csak példaértéket képviselnek.”²⁴²

Ne feledjük: Luhmann szerint a kultúra (pontosabban mindaz, amit kultúráként összefoglalhatunk) nem integrálja a társadalmat; mindössze leírja azt a módot, ahogyan az egyes részrendszerek látják magukat. Hangsúlyozzuk, nem szimbólumok és értékek bármifajta rendszere végzi a rendszerek integrációját, hanem felismert és az értelem formáiban működtetett temporalitásuk. A kultúra (szemantika, önleírás) részben éppen ezért nem is tud önálló alrendszerként elkülönülni; minden egyes alrendszer kialakítja a saját szemantikáját és reflexiós teóriáját. A funkcionálisan differenciálódott alrendszerekből álló társadalomnak nincsen szemantikai-kulturális centruma többé²⁴³

---

²⁴¹ Luhmann 1997: 409-411

²⁴² Luhmann 1997:411-412.

²⁴³ Vö.: Burkart 2004:28-29.

(ezért sem beszélhetünk „a” kultúráról, hanem csak az egyes alrendszerek kultúráiról; azokról is csak a fent már bevezetett fenntartásokkal).

Joggal merül fel mindezek után a kérdés: hol, melyik alrendszerben készülnek „a” társadalom egységének imaginárius konstrukciói, azaz: ki írja „a” társadalom általánosan érvényes önleírását, ki definiálja az alapvető, minden egyéb rendszer kommunikációit (újra)strukturálni képes szemantikát? Politikai-hatalmi értelemben nyilván a politikai alrendszer szemantikája (és az aszerint definiált egység) jönne szóba, ez a szemantika azonban az itt felvetett szempontok (különösen a társadalmi emlékezet) szerint nem tud eleget mondani, használati értelmei mellett kevés – és esetleges – kulturális értelmet használ, vagyis – immár valóban luhmanni terminussal – nem szervezi meg kellő koherenciával a második rendbéli (ön)megfigyelés szintjét és nem tudja strukturálni, saját kulturális értelmekkel ellátni a többi alrendszer kommunikációit. Három olyan alrendszer van, ahol a második rendbéli megfigyelés mint olyan alapvető és szerves része a rendszer szemantikájának (bizonyos értelemben: kultúrájának): a tudomány, a művészet és a tömegmédia rendszerei. Ezen rendszerek kommunikációi reflektív módon viszonyulnak a kontingenciához (az értelem-többlet), ezek azok a rendszerek, melyekben a kommunikációk (legyen bár aktuális témájuk maga a rendszer, vagy 'a világ') mindig egyszerre szólnak magáról a rendszerről és annak környezetéről. A tudomány rendszere, ahogyan ezt a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumként elemzett igazság fogalma kapcsán láthattuk, a világra vonatkozó ismereteket állít elő és rendez el, (tudományos) tudást közöl. A módszertanokban (és nem utolsósorban a tudományszociológiában- és filozófiában) manifesztálódó második rend nagyon erős tudományos szemantikát tesz lehetővé, a tudomány rendszere mégsem képes általános háttérszemantika előállítására, mert:

„A tudomány minél jobban „új” ismeretekhez köti magát, és a hipotetikussággal minden tudást a jövőre irányoz, annál kevésbé képes előállítani a társadalom hétköznapi igényeket kielégítő önleírását.”²⁴⁴

A művészet rendszerének szintén nagyon erősen (ön)reflektív szemantikája van (ahogyan láthattuk már a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok tárgyalásakor, és ahogy sokkal bővebben kifejtve látni fogjuk a későbbiekben), ez azonban éppen az értelem-többlet által lehetővé tett variációkat radikalizálja: mindig a

---

²⁴⁴ Niklas Luhmann: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990, 682.

„máshogyan”-ra van beállva, a műalkotások imaginárius (fiktív) világaira, azaz hangsúlyosan és szisztematikusan visszautasít minden közvetlen referenciát a valósként meghatározott környezet (a ’világ’) tekintetében. A művészet rendszerének teljesítményei az önleírás tekintetében ezért csak korlátozottan jöhetnek szóba (hogy mindez pontosabban mit jelent, és – feltehetőleg – hogyan változik meg a computer mint kultúrforma által újradefiniált szemantikában és emlékezet-struktúrában, arra a dolgozat egy későbbi fejezetében még bővebben visszatérünk).

Az alrendszerek közül a tömegmédiarendszere helyezkedik „kitüntetett megfigyelői pozícióba, melyet korábban a papok és a bölcsek birtokoltak”²⁴⁵. Ez az alrendszer teszi igazán intenzívvé a második rendbéli megfigyelést,

„ – tehát azt, amit a modern kultúra kultivál. Mindenből kultúrát csinál [a tömegmédiarendszere – T.B.], kultúratudatos, elrendezett (inszenierte) világokat teremt. [...] Ez a funkciórendszer tehát vezető szerepet vesz át a modern társadalom önmegfigyelésében és önleírásában. Mindezek során azonban nem értelem-létrehozásról, értékörzésről vagy morális nevelésről van szó.”²⁴⁶

A tömegmédiarendszer domináns kulturális funkciót tölt be, „háttér-realitást” állít elő, mely a társadalmi folyamatokat olyan szinten írja le, melyhez a társadalmi kommunikációs folyamatok minden szereplője vonatkoztatni tudja magát. A tömegmédiarendszer témákat állít elő, de korántsem konszenzusköteles realitást képez²⁴⁷ (sőt, a konszenzus hiánya gyakran éppen elősegíti a kommunikációs folyamatok autopoiézisét, ahogyan a kommunikáció kapcsán is láthattuk a megértés félreértést is magába foglaló fogalma kapcsán). Összegzőleg elmondhatjuk:

„A kultúra a mindennek kulturális jellel való átformálása értelmében, a tömegmédiarendszer produktuma és egyben alibije. [...] Tömegmédiarendszer nélkül a kultúra nem lenne kultúraként felismerhető.”²⁴⁸

Elena Esposito szerint²⁴⁹ a tömegmédiarendszerek egyenesen a modern társadalom emlékezetét képezik. A későbbiekben éppen ebben az értelemben teszünk kísérletet a

---

²⁴⁵ Burkart 2004:31.

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ Vö. Burkart 2004:32.

²⁴⁸ Niklas Luhmann: *Die Realität der Massenmedien*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996.:61.

²⁴⁹ Elena Esposito: *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002.

tömegmédiák megértésére: miként hozzák létre a hétköznapiak realitásának vázlatait. Ezen elemzések téziseként szolgálhat akár Luhmann *A tömegmédiák valósága* című könyvének nyitómondata:

„Amit társadalmunkról, mi több, a világról, amelynek lakói vagyunk, tudunk, a tömegmédiából tudjuk.”²⁵⁰

A későbbiekben azt a kérdést is megvizsgáljuk, hogy a (Luhmann által) kultúrformaként azonosított computer, és az általa meghatározott digitális kultúra találkozása a hagyományos tömegmédiával (vagyis, némileg leegyszerűsítve a fogalmat, a médiakonvergencia) okozta változások hogyan strukturálják át a valóság-szemantikát (milyen új valóságot hoznak létre), és hogyan változtatják meg a médium / média fogalmának jelentését az általunk alkalmazott elméleti keretben és (véltetően) a média önleírásában egyaránt.

---

²⁵⁰ Niklas Luhmann: *A tömegmédiák valósága*. Gondolat kiadó, Budapest, 2008, (a továbbiakban: Luhmann 2008 [1996]). Itt:9.

II/2. A média valóságai: a tömegmédia és az objektivitás-szemantika

5. A tömegműedimok alrendszeré és a (társadalmi) valóság

A fenti elemzésekből annyi már bizonyosan kiderült, hogy Luhmann – korántsem meglepő módon – a tömegműedimokat rendkívül magas absztrakciós szinten, az elmélet általános (korábban taglalt) műedimfogalmát is figyelembe vevő módon építi be általános társadalomelméletébe. Valójában sokkal inkább a médiafilozófia, semmint a médiaelmélet diskurzusába illeszkedő okfejtésekről van szó, ahogyan ezt a médiafilozófus Reinhard Magreiter is megerősíti, mikor egyértelműen kijelenti, hogy jóllehet a konstruktivizmus és a rendszerelmélet nem tekintik magukat filozófiának, valójában alapvető (média)filozófiai kérdéseket tesznek fel²⁵¹.

Médiaelmélet és médiafilozófia itt taglalt különbségét jól megvilágítja Rainer Leschke két terminusának, a médiaelméletnek és a médiaontológiának a különbsége:

„Általános médiaontológiák, vagyis olyan elméleti modellek, melyek a műedimok lényegét magukban és magukból levezetve próbálják megmagyarázni, valójában csak akkor válnak elgondolhatóvá, mikor a műedimok elkezdik magukat fontosnak tartani, és ha aztán mindez általános (ez azt is jelenti: tudományos) elismerést nyer. [...]

[...] Az általános médiaontológiák megjelenéséig a média csak mediatizáltként és funkcionizáltként értelmeződött, vagyis mögötte álló struktúrák és hatalmi kombinációk kifejeződéséként és hatásaként. [...] Leginkább pusztá közvetítőeszközként tekintettek rá [...] A média mint tudományos reflexió tárgya éppen ezért csak a hatás kérdését vetette fel, saját értelmének (Eigensinn) kérdését nem.”²⁵²

Amikor a műedimok „elkezdik magukat fontosnak gondolni”, önelírásaik olyan szemantikába rendeződnek, mely túllép a pusztá közvetítés mozzanatán, azaz elkezdik magukat a második rendben megfigyelni, tartalmaikban és működésükben megjelenik az önreflexió mozzanata és a „médiaontológiai” szempont többé-kevésbé explicit formája (az újmédia és általában a jelenlegi digitalizálódó, konvergens média például véleményem szerint már meglehetősen „ontológiai” módon tekint magára). Ebben és a

²⁵¹ Vö. Reinhard Magreiter: *Medienphilosophie*. Parega, Berlin, 2007. 184.

²⁵² Rainer Leschke: *Einführung in die Medientheorie*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2003. [a továbbiakban: Leschke 2003] itt: 237.

következő fejezetben éppen ezt a változást írjuk le: a klasszikus közszolgálati televíziózás első rendben megfogalmazott transzparencia/objektivitás szemantikájának átalakulását egy önreflektív, második rendbeli szimulációs szemantika irányába, valamint a hálózati kommunikációs formák és a digitális tartalomképzés erre következő hatásait, melyek eredményeként a médiatartalmaknak valóban egy olyan szemantikája alakul ki, mely teljes mértékben saját ontológiának nevezhető.

Ebben az értelemben az itt következő elemzéseket a teoretikus leírás szintjén is egy médiaontológia felé irányuló törekvésként gondoljuk el.

5.1. Bevezető megjegyzések: a tömegmédiák alrendszere és annak valóságai

Luhmann maga a következő rövid definíciót adja a tömegmédiák kapcsán:

„A tömegmédiák fogalmán a továbbiakban mindazon társadalmi intézményeket értjük, amelyek a kommunikáció terjesztéséhez a sokszorosítás technikai eszközeit alkalmazzák.”²⁵³

Első közelítésben mondhatjuk, olyan intézményesített kommunikációk rendszeréről van szó, melyeknél kizárt a közvetlen interakció, vagyis – immár luhmanni terminológiával – melyeknek a terjesztési technika a *médiák*. Ez a definíció így magában megengedi a tömegmédiák fogalmának szűkebb és tágabb értelmezését is: tekinthetünk rá, mint pusztán közvetítőeszközök intézményesen megszervezett rendszerére, az értelemszolgáltatás szempontjából transzparens csatornára („a média közvetíti az üzenetet”), és értelmezhetjük az értelemgenerálás- és használat sajátos *tereként* is („a média létrehozza az üzenetet”). Hogy ez a két megközelítés pontosan elválasztható legyen, Luhmann a tömegmédiák valóságának „kettős értelméről” beszél²⁵⁴: egyrészt a tömegmédiák „valóságos valóságáról”, ami alatt a közvetítés technológiáinak konkrét valóságát érti, másrészt pedig arról a valóságról, ami éppen a tömegmédiák által (illetve számára) válik valósággá. Előbbi a tömegmédiák, mint társadalmi rendszernek pusztán lehetőségfeltétele, a rendszer működésének lényegét csak az utóbbi érinti, csak ez vonatkozik az értelemszolgáltatás (a kommunikációk megszervezésének) sajátos

---

²⁵³ Luhmann 2008: 9-10.

²⁵⁴ Vö. Luhmann 2008:11-14.

mintázataira. Valójában az első és a második rendbéli megfigyelés elkülönítéséről van szó, miszerint a média a luhmanni elmélet szerint – természetesen a teoretikus reflexió szintjén – megfigyelhető mindkét módon, de radikálisan különböző eredménnyel. A második rendbéli megfigyelés médiaontológiai szintű problémafelvetése nyomán jutunk el aztán ahhoz a kérdéshez, mely Luhmann (és a mi későbbi gondolatmenetünk) számára a leglényegesebb kérdés a sajátos értelemrendszerként felfogott tömegmédiával kapcsolatban:

„Kérdésünk tehát most így hangzik: miként konstruálnak a tömegmédiák valóságot? Vagy bonyolultabban (saját önreferenciára vonatkoztatva!): miként tudjuk mi (például mint szociológusok) valóságkonstrukciójuk valóságát leírni? S *nem* így hangzik: miként *torzítják el* ábrázolásmódjukkal a tömegmédiák a valóságot? Ezzel ugyanis előfeltételeznénk valamilyen ontológiai, meglévő, objektíven hozzáférhető, konstrukciómentesen megismerhető valóságot, azaz alapjában véve a régi esszenciális világot. [melyet aztán a média mint közvetítőrendszer közvetíteni tud] – T.B.”²⁵⁵

A luhmanni megközelítés a tömegmédiát eleve az értelemgenerálás eszközeként gondolja el, függetlenül attól, hogy az önleírásában, szemantikájában erről mit közöl. Vagyis Luhmann szerint a tömegmédiák rendszere strukturális szinten soha és semmiképpen nem működött/működik pusztán közvetítőeszközként, jóllehet – mint látni fogjuk – a szemantika szintjén sokáig ezt közölte magáról.

Érdeemes visszaemlékeznünk Heinz von Foerster mondására az újságírók szakmai etikája kapcsán, mely szerint a helyes kiindulópont nem az „úgy mondd, ahogy történt”, hanem az „úgy történt, ahogy mondd”²⁵⁶: a média nem leképezi, hanem megteremti az általa elérhetővé tett valóságot:

„Nem a médiumok képezik le a valóságot, hanem fordítva, a valóság formálódik meg a tömegmédiá relevanciastruktúrái szerint.”²⁵⁷

Jelen dolgozat gondolatmenetének fő irányát a továbbiakban ez jelöli ki; ebben a fejezetben a hagyományos tömegmédiá (elsősorban a televízió) valóságát elemezzük, a

---

²⁵⁵ Luhmann 2008: 15.

²⁵⁶ Foerster 1997:130.

²⁵⁷ Cornelia Koppetsch: Öffentlichkeitseliten und der Wandel von Expertkulturen. Überlegungen zu Luhmanns Theorie der Massenmedien. In: In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 189-213. [a továbbiakban: Koppetsch 2004.] itt: 201.

következőben pedig a computer-közvetítette kommunikáció, a digitalizáció következtében tapasztalható változásokat kíséreljük meg leírni és megérteni. Elemzéseink a foersteri/luhmanni kiindulópontnak megfelelően „médiaontológiai” irányultságúak, vagyis alapvetően nem a hagyományos médiaelméleti, hanem inkább egyfajta médiafilozófiai (vagy luhmanni értelemben vett társadalomelméleti) diskurzusban keresik helyüket.

Ugyanakkor (és éppen ezért) érdemes és tanulságos ezen a ponton áttekintenünk a luhmanni elmélet és a német médiatudományos diskurzus kontextusát. Ez ugyanis azzal a tanulással szolgál, hogy bár alapvetően maga az elméleti keret világos intenciókkal szolgál ebben a tekintetben, recepciójára mégis az az erőteljes törekvés jellemző, hogy a közvetlen empirikus használat (az első rendbéli megfigyelés) szintjén jelenítse meg Luhmann belátásait.

A recepció összefoglalását egy exkurzusban végezzük el, mivel, mint hangsúlyoztam, saját gondolatmenetünk *nem* ezen a teoretikus megfigyelői szinten és nem ebben a diskurzusban látja saját helyét.

5.2. Exkurzus: a luhmanni elmélet a német médiatudomány kontextusában

Luhmann munkásságát a német médiatudomány nem „nagy elméletként” recipiálja elsősorban, hanem egy meglehetősen empirikus diskurzusban igyekszik operacionalizálni bizonyos Luhmann-tól származó konstituens elemeket.

A német médiatudományos diskurzusról általánosságban elmondhatjuk, hogy a használt elméletek és fogalmak absztrakciós szintje, magyarázóereje szerint vertikálisan rendkívül rétegzett. Jól mutatja ezt Stefan Weber bevezető áttekintése, mely a médiaelméletek területén paradigmákat, szuperteorákat, báziselméleteket és középszintű elméleteket különít el, az elkülönítés során pedig a luhmanni elméletet általánosságban a rendkívül absztrakt szuperteorák közé sorolja²⁵⁸. Luhmann elméletének és fogalmainak recepciója azonban, ahogy többször említettük, mégsem a diskurzus ezen átfogó, absztrakt szintjén megy végbe elsősorban. Vagyis a kortárs német médiaelméleti gondolkodás konstruktivista ága – mely Luhmann leginkább adekvát kontextusa lehetne – kevésbé recipiálja, kevésbé tekinti saját alapművének

---

²⁵⁸ Vö.: Stefan Weber (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 17.sk.

Luhmann vonatkozó munkáit (elsősorban az 1996-ban megjelent *Realität der Massenmedien* című könyvre gondolhatunk), helyette sokkal inkább a radikális konstruktivizmus egyéb irányzatai számítanak meghatározónak (különösen a főként Siegfried J. Schmidt nevével fémjelzett vonal²⁵⁹). Mindazonáltal hozzátehetjük, a szélesebb értelemben vett kommunikációtudomány területén egyre jelentősebb pozíciókat bírnak Luhmann tanítványai, például Dirk Baecker²⁶⁰ vagy a társadalmi emlékezetről fontos (korábban már említett) monográfiát publikáló Elena Esposito²⁶¹.

Mindezeknél azonban lényegesen szisztematikusabb recepciója zajlott/zajlik a luhmanni elméletnek egy olyan területen, mely első közelítésben a lehető legtávolabb helyezkedik el tőle: a médiatudományos diskurzus leginkább empirikus, elsősorban középszintű elméletek alkotását és tesztelését célul kitűző terrénumában, a 'zsurnalizmus' (Journalismus)-kutatásokban.

A zsurnalizmus olyan kutatási terület, diszkusszió vagy diskurzus, mely jellegzetesen „német”: a szónak abban az értelmében, hogy ez az a terület, ahol a német újságtudomány sajátos tradíciója a leginkább reflektív módon van jelen. „Német” abban az értelemben is, hogy ezen a nyelvterületen a legintenzívebb, mint Martin Löffelholz is megállapítja: „a zsurnalizmus teljesítményeit (Leistungen) és struktúráit tárgyaló multiperspektivikus és – a legjobb értelemben – elmélet-orientált diszkusszió jelenleg mindenekelőtt a német nyelvterületen zajlik.”²⁶² Tegyük hozzá: nem túl régi fejlemény mindez. A zsurnalizmuskutatásokat, ahogy általában véve a kommunikáció- és médiakutatást német nyelvterületen, az 50-70-es években az amerikai modellek átvétele és alkalmazása jellemezte. (Bár meg kell jegyezni, talán éppen a zsurnalizmus területén történt az első lépés az „elméletiesedés” irányában; Manfred Rühl 1969-es tanulmánya volt az első, melyben az elemzés fókuszában nem újságírói szubjektum, hanem szervezett szociális rendszer állt: „A cselekvési rendszerek alapvetően

---

²⁵⁹ Vö. főként: Siegfried J. Schmidt: *Kalte Faszination*. Medien, Kultur, Wissenschaft in der Mediengesellschaft. Velbrück, 2000.

²⁶⁰ Vö.: Baecker 2005.

²⁶¹ Vö.: Elena Esposito: id. mű.

²⁶² Martin Löffelholz: Theorien des Journalismus. Entwicklungen, Erkenntnisse, Erfindungen – eine metatheoretische und historische Orientierung, In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000. 15-61. (a továbbiakban a Löffelholz-tanulmány: Löffelholz 2000; az általa szerkesztett kötet pedig: Löffelholz (szerk.) 2000.) itt: Löffelholz 2000:17.

cselekvésekből és nem konkrét emberekből állnak... Jelen munka tárgya egy napilap szerkesztősége mint szervezett szociális cselekvési rendszer”²⁶³)

Az intenzív elméleti orientáció és diszkusszió valójában a 80-as években kezdődött; igazán aktívvá pedig a 90-es években vált.

A zsurnalizmus általános érvényű definícióját nehéz lenne megfogalmazni; a következő hozzávetőleges meghatározás inkább csak a viták fókuszában álló fogalmakra világít rá. Eszerint a zsurnalizmus meghatározott szervezetek (médiák, szerkesztőségek), meghatározott cselekvésprogramok (kutatás, szelekció, a tartalomképzés formái) és az újságírói szerepdifferenciálódás szempontjából figyeli meg a társadalmat²⁶⁴.

Mindezek a zsurnalizmust a 19 század közepétől fogva jellemzik; ekkor történik meg az átmenet az „írói” újságírásból a „szerkesztőségi” újságírásba (vagyis: ekkor válik rendszerszerűvé a sajtó működése)²⁶⁵. Az eddigi meghatározásból is látható: rendszerelméleti és cselekvéseméleti fogalmak jelennek meg²⁶⁶ ebben a diskurzusban²⁶⁷, melynek jelenlegi tárgya és tétje véleményem szerint a zsurnalizmus középszintű elméletének kidolgozása, mely megőrzi a rendszerelvű szemlélet rendező- és magyarázó erejét, de ugyanakkor elég közel kerül az operacionalizálhatósághoz, az empirikus igazolhatósághoz, vagyis a média „valós valóságának” leírásához.

A későbbiekben ezen kísérletek közül szeretnék néhányat bemutatni a (luhmanni) rendszerelmélet szempontjai felől közelítve, mely a zsurnalizmus területén rendkívül erős pozíciót képvisel: „jelenleg a zsurnalizmuskutatás Németországban azt a benyomást kelti, hogy Niklas Luhmann a vezető szerzője (Leitautor)”²⁶⁸. Luhmanntól a zsurnalizmus kutatói csak az elméleti keretét veszik át, azt a „szupertóriát”, amit aztán módosítani, alkalmazni lehet. Az egyik első (és legfontosabb) kontextus, melyben sikerült makroszinten is értelmezni a zsurnalizmus kérdéseit: Luhmann rendszerfogalma. Ez olyan alapot jelentett, amelyről kiindulva egyaránt rendszerként

---

²⁶³ Manfred Rühl: Die Zeitungsredaktion als organisiertes soziales System. Bielefeld: Bertelsmann Universitätsverlag, 1969. 37-38. (a továbbiakban: Rühl 1969.)

²⁶⁴ Armin Scholl – Siegfried Weischenberg: Journalismus in der Gesellschaft. Theorie, Methodologie und Empirie. Opladen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998. 77. skk.; Löffelholz 2000:24-25.

²⁶⁵ Baumert felosztását idézi Löffelholz 2000:25.

²⁶⁶ vö. továbbá: „A zsurnalizmus magát mint társadalmi rendszert (Sozialsystem) ismeri fel”; Löffelholz 2000:25.

²⁶⁷ A diskurzusnak talán legteljesebb összefoglalása jelen pillanatban véleményem szerint a Martin Löffelholz által szerkesztett kötet (lásd előző lábjegyzetek).

²⁶⁸ Manfred Rühl: Des Journalismus vergangene Zukunft. Zur Theoriengeschichte einer künftigen Journalismusforschung, In:Löffelholz (szerk.)2000: 64-79. Itt: 73.

volt megközelíthető pl. egy szerkesztőség, és a társadalom egésze is, mint a luhmanni rendszertaxonómia más absztrakciós szintű, de szerveződésüket tekintve azonos rendszerei²⁶⁹.

Luhmann kísérlete a mikro – mezo – makroszintek szerves összekapcsolására (interakciók, szervezetek, társadalom) olyan keretet kínál a zsurnalizmus kutatóinak, melyben az újságírói tevékenység rendszerszerű megközelítésének és társadalmi kontextualizálásának lehetőségeit látják:

Mint a társadalomtudományok univerzálisan alkalmazható eszköze (Denkzeug), az újabb szociológiai rendszerelmélet nem csak a zsurnalizmus identifikálásának és elemzésnek kérdéseire tud 'magán- és magáértvaló módon'(an und für sich) hozzájárulni, hanem egyúttal lehetőséget is teremt a média- és kommunikációtudományos kutatás számára, hogy magát egy átfogóan kifejtett társadalomelméletben elhelyezze. Tulajdonképpen érdekessége [a rendszerelméletnek – T.B.] ebből következőleg abban van, hogy a tömegmédiák rendszere elhelyezhető a modern társadalom struktúrájában, és megfigyelhetőek vonatkozásai környezetének mértékadó funkcióterületeire (Funktionsbereichen).²⁷⁰

A zsurnalizmuskutatás által nagy előszeretettel recipiált elméleti kereten belül, mint említettük, kevés utalás történik a konkrét luhmanni tömegmédiá-elméletre. A zsurnalizmus kutatói – legalábbis ami a főirányt illeti – céljaiknak megfelelő megszorításokkal élnek. Ezek a célok pedig meglátásom szerint olyan konstrukciók létrehozását jelentik, melyek középszintű elméletekként megtartják azokat az előnyöket, melyeket számukra a luhmanni teória-keret biztosít (vagyis a kontextualizálhatóság, a rendszerszerű megközelítés, stb.), de ugyanakkor igyekeznek az empirikus kutatás számára is hozzáférhetővé válni. Ezt pedig leginkább úgy tudják megtenni, ha kommunikációk helyett olyan elemeket tekintenek rendszeralkotóknak, melyek közvetlenül megfigyelhetőek, de ugyanakkor – hogy a luhmanni kereten belül maradhassanak – a kommunikációkkal is szoros összefüggésben állnak. Ilyen rendszeralkotó elem a kommunikáció kifejeződéseként (és egyúttal annak kvázi-ekvivalenseként) felfogott cselekvés, mint azt Siegfried Weischenbergnél is láthatjuk:

---

²⁶⁹ Lásd Luhmann rendszertipológiáit jelen dolgozat korábbi pontjain, valamint: Luhmann 1984: 1. köt. 16.

²⁷⁰ Frank Marcinkowski – Thomas Bruns: Autopoiesis und strukturelle Kopplung: Inter-Relationen von Journalismus und Politik, In: Löffelholz (szerk.) 2000: 209-223. Itt: 209.

Egy ilyesfajta felfogás Luhmann azon vitatott rendszerfogalmának közelében tűnik elhelyezkedni, mely a rendszereket a hármas szelekcióként felfogott kommunikáció által ragadja meg. A rendszerek azonban csak a komplexitásredukáló cselekvés által figyelhetőek meg; a kommunikáció közvetlenül nem figyelhető meg (vö. Luhmann 1984:160. skk [az eredetiben! – T.B.]). A „rendszer önimplifikációja” (Uo. 191.[az eredetiben! – T.B.]) tehát (szintén) szükséges előfeltétel egy empirikus kommunikációkutatás számára. A következőkben egy ilyen értelemben praktikusabb-cselekvésorientáltabb rendszerfogalom szolgál alapként.²⁷¹

Ez a felfogás valójában szerves folytatása a Rühl által már 1969-ben megfogalmazott (fentebb idézett) tézisnek, mely az elemzés fókuszába többé nem szubjektumokat, hanem szervezett szociális rendszert kívánt állítani, kitételként fogalmazva meg azt, hogy maguk a személyek nem képezik részét a rendszernek, csak környezetét.²⁷²

A luhmanni felfogás értelmezésétől függően (pontosabban attól, hogy ki milyen messze megy el tőle) több lehetőség kínálkozik a zszurnalizmusnak mint rendszernek a leírására. A luhmanni rendszerelméletre hivatkozó felfogások vitapontjainak egyikét szeretném kiemelni,²⁷³ amely talán az eddigieknél is jobban illusztrálja a középszintű elmélet megalkotására (vagyis a luhmanni teória empirizálhatóságának irányába) tett erőfeszítéseket. A kiemelendő vitapont a következő: mit is tekintünk rendszernek? Maga a megszervezett újságírói munka (tulajdonképpen maga a zszurnalizmus) tekinthető-e a társadalom egy elkülönült alrendszerének (ezt vallja többek között az említett Rühl és Weischenberg), vagy pedig csupán részrendszere, vezérlőprogramja a tulajdonképpeni alrendszernek, melyet nyilvánosságnak, tömegmédiának vagy publicisztikának (!) nevezhetünk (ez olvasható ki Luhmann álláspontjából²⁷⁴, és ezt állítja például Matthias Kohring is²⁷⁵.) A vita alapkérdését én az eredeti luhmanni elgondolás absztrakciós szintjétől való eltávolodás mértékében látom. A Rühl és Weischenberg által képviselt álláspont azzal a rendszerfogalommal dolgozik, melyet a fenti Weischenberg-idézet is kifejt, vagyis: a luhmanni rendszer-meghatározás kereteit többé-kevésbé megtartva, a kommunikációt helyett a cselekvést tartják a rendszer

---

²⁷¹ Weischenberg 1994:430.

²⁷² vö. Rühl 1969.

²⁷³ további fontos, vitákat kiváltó kérdések vonatkoznak még a struktúrákra, melyek a rendszerek belső szerkezetét meghatározzák, illetve a zszurnalizmusához rendelhető (primér) funkció mibenlétére is. Lásd: Löffelholz 2000:54-56.

²⁷⁴ vö. Luhmann 2008.

²⁷⁵ Matthias Kohring: Komplexität ernst nehmen. Grundlagen einer systemtheoretischen Journalismustheorie, In: Löffelholz (szerk.) 2000: 153-169. (a továbbiakban: Kohring 2000)

alapvető elemének. Olyan cselekvésfogalommal dolgoznak, amely látszólag a luhmanni kommunikációfogalom ekvivalense (vagy kvázi-ekvivalense) kíván lenni. A praktikusabbá, cselekvésorientáltabbá tett rendszerfogalom alkalmassá válik arra, hogy konkrét elemzések háttéréül szolgáljon, mint például Weischenberg „hagyma-modellje”²⁷⁶. Eszerint a zszurnalizmus rendszerében cselekvőket a hagyma héjaihoz hasonlatosan egyre tágabb körökben határozzák meg bizonyos „befolyás-faktorok”. A legbelső kört maguk a médiaszereplők képezik, a maguk szerepkontextusában (demográfiai jellemzők, elvárások, stb.). A következő szférát az ún. funkciós kontextus, vagyis a médiaközlések képezik: a zszurnalizmus rendszerének teljesítményei és hatásai. (Mely forrásokból gyűjtik anyagukat az újságírók milyen mintákat követnek az anyag megformálásában, illetve milyen konzekvenciái vannak mindannak, amit a média, az újságírók létrehoznak?) A következő kört a struktúra-kontextus jelenti, vagyis a médiainstítúciók által meghatározott lehetőségek és kényszerek (szervezeti formák és döntésstruktúrák). A legkülső szféra a norma-kontextus, vagyis a médiarendszert meghatározó társadalmi keretfeltételek, történeti és jogi meghatározottságok, stb. (vagyis a zszurnalizmus és a társadalom egyéb alrendszerének viszonya). Az egyes körök mind könnyen operacionalizálhatóak, ugyanakkor mintha fontos pontokon elveszne a kapcsolat a luhmanni teória némely alapvető elemével. Hogy messzire ne menjünk: szigorúan luhmanni alapon véleményem szerint semmiféle cselekvésrendszer nem értelmezhető az értelem médiumában operáló autopoietikus rendszerként.

Bernd Blöbaum megközelítése szintén jó példája ennek a (zszurnalizmust önálló rendszerként felfogó) álláspontnak²⁷⁷. Egy fontos ponton eltér Weischenbergtől, mikor kijelenti: az a nyilvánvaló igyekezet, hogy „középszintű elméletet” fogalmazhasson meg, lényeges szűkítést szükségeltet, amennyiben a zszurnalizmust alapvetően az információszolgáltatással, hírgyártással azonosítja²⁷⁸, eltekintve ezáltal a Luhmann által a tömegmédiumok rendszere számára kijelölt két másik programterülettől

---

²⁷⁶ lásd pl.: Weischenberg 1994:431.skk

²⁷⁷ Blöbaum 2000.

²⁷⁸ Uo. 170.

(szórakoztatás, reklám²⁷⁹). Blöbaum a következőképpen írja le a zsurnalizmus rendszerét²⁸⁰:

<i>funkció</i>
információk közvetítése a nyilvános kommunikáció számára
<i>bináris kód</i>
információ / nem-információ
<i>szerep (Leistungsrolle)</i>
újságíró
<i>közönségszerep</i>
recipiens
<i>szervezetek</i>
tömegművelődés, szerkesztőségek
<i>programok</i>
ábrázolóprogramok (az újságírói szövegek formája és a tartalomprezentáció technikai), rendezőprogramok (az anyag rendezése: rovatok, stb.), szelekciós programok (minek van hírértéke?), információgyűjtő-programok (speciális technikák az információ aktív generálására), ellenőrzőprogramok (garantálják, hogy a publikum tartósan megbízhasson a közölt információk helyességében)
<i>reflexiós intézmény</i>
zsurnalisztika

2. ábra: a zsurnalizmus rendszere Bernd Blöbaum szerint

²⁷⁹ A három programterülethez lásd Luhmann 1996. 5. (hírek, tudósítások), 7. (reklám), illetve 8. (szórakozás) fejezetét.

²⁸⁰ Blöbaum 2000:174.

A rendszer struktúráját három szegmens határozza meg: a szervezetek, a programok és a szerepek, mondja Blöbaum²⁸¹. A rendszer struktúráját valójában a kód vagy a funkció éppen annyira meghatározza. Sőt: a szerepekben, szervezetekben és programokban éppen a kód és a funkció fejeződik ki. Arról van tehát szó, hogy a rendszernek egy alacsonyabb absztrakciós szinten megfogalmazott leírását kapjuk, ha a Blöbaum által megjelölt három szegmenst vizsgáljuk. Az alacsonyabb absztrakciós szint tudatos választása véleményem szerint ebben az esetben (is) az operacionalizálás felé tett lépésként értelmezhető.

Az a felfogás, mely a zszurnalizmust egy nagyobb rendszer vezérlőprogramjaként látja, közelebb áll az eredeti luhmanni elgondoláshoz. A használt rendszerfogalom absztrakciós szintje ebben az esetben rendkívül magas (marad). Jól példázza ezt az a tény, hogy míg az előző álláspont képviselőinek írásaiban a fő kérdés a zszurnalizmus konkrét gyakorlatának és szabályrendszerének, szerep-előírásainak, stb. elemzése, addig pl. Kohring a „zszurnalizmus határait mint értelemhatárokat” kívánja feltárni. Kohringnál nincsen olyan hangsúlyeltolás a kiindulópont tekintetében, mint azt Weischenbergnél láttuk:

A következőkben Niklas Luhmann funkcionális rendszerelméletét követjük; egyrészt mert ez a legszélesebben kidolgozott keret (Fassung), másrészt pedig ez az, melyet az újabb zszurnalizmuselmélet adaptált.²⁸²

Kohring szerint rendszerelméletileg gondolkodni annyit jelent, mint kommunikatív határokat keresni, melyek értelmet hoznak létre²⁸³; vagyis arra kíváncsi, hogy hol húzódnak az egyes alrendszerek (kommunikációk) határai az értelem médiumában. Innen tekintve a zszurnalizmus rendszerelméleti megközelítésének fő kérdései egészen mások lesznek, mint Weischenbergnél vagy Blöbaumnál. Itt ugyanis többek között a következő kérdések merülnek föl:

- Lehet-e a zszurnalizmusához rendszer-környezet határt rendelni?

---

²⁸¹ Blöbaum 2000:173.

²⁸² Kohring 2000:155.

²⁸³ Uo. 159.

- Lehet-e egy olyan értelemdimenziót azonosítani, amely kizárólag a zszurnalizmushoz tartozó kommunikációt illeti?

A válasz nemleges. Kohring úgy látja, hogy a zszurnalizmus nem képez önálló rendszert, csupán társadalmi intézményként határozható meg, mely a tulajdonképpeni rendszernek, vagyis a nyilvánosságnak a vezérlőrendszereként működik²⁸⁴.

Azon az absztrakciós szinten, ahol Kohring kérdései megfogalmazódnak, a zszurnalizmus valóban nem írható le önálló rendszerként. Ha visszatérünk a korábban említett luhmanni terminológiához, azt mondhatjuk, hogy Weischenberg és Blöbaum valójában nem társadalmi alrendszerként, hanem sokkal inkább szervezetként, illetve a társadalmi alrendszer és szervezet szintjei között lézetőként ragadják meg a zszurnalizmust, még ha terminológiájukban ez reflektálatlan marad is.

---

²⁸⁴ Uo. 165.

5.3. A tömegmédiá valósága a luhmanni elméletben

5.3.1. A tömegmédiá funkciója

Korábban, az értelem fogalma kapcsán arra a belátásra jutottunk, hogy az értelemfeldolgozó rendszerek számára a világ nem megragadható, leírható tárgyak összességként, hanem végsősoron mindig elérhetetlen horizontként adott²⁸⁵. A műveletileg zárt rendszerek működésének lényege – mint korábban szintén beláttuk – éppen abban áll, hogy saját belső (műveletileg zárt) oldalukon a rendszer és környezet, vagyis az önreferencia és a kifelé irányuló referencia megkülönböztetésének művelete által az értelem médiumában megkülönböztetik magukat, meghúzzák saját határaikat. Ami környezetként (világként vagy valóságként) a rendszer számára „látszik”, vagyis (valójában saját belső oldalán!) műveletileg elérhető, az alapvetően ezen megkülönböztetések függvénye. A rendszerek valósága tehát az értelemben végrehajtott formaképzések által létrejövő konstrukció; ahogy – mondja Luhmann²⁸⁶ – a nyelvvel szemben ellenállást csak maga a nyelv tud kifejteni, vagyis valóságjelzőit maga a nyelv teremti meg (nem rajta kívül állnak), éppen úgy támaszkodnak a műveletileg zárt értelem-rendszerek saját műveleteik szintjén létrehozott valóságjelzőikre. A valóságot (mint környezetet, mint értelem-horizontot), pontosabban annak időbeli folyamatosságát és koherenciáját a rendszer működésének rekurzivitása és a folyamatos konzisztenciatesztek formájában megjelenő emlékezet garantálja, mely nem vonatkoztatja magát semmilyen alanyra, szerzőre vagy „én”-re²⁸⁷.

A tömegmédiák funkciója a világ rendszerre és környezetre osztásában, a társadalom önmegfigyelésének irányításában ragadható meg²⁸⁸:

„A tömegmédiá társadalmilag elfogadott, és az egyének számára ismerős jelent garatál minden funkciórendszernek, amit adottnak vehetnek egy rendszerspecifikus múlt megállapításakor, és a rendszer számára fontos jövőbeni döntések meghozásakor”²⁸⁹

---

²⁸⁵ Ehhez vö. még: Johann Dieckmann: Luhmann-Lehrbuch. Wilhel Fink Verlag, München, 2004 [a továbbiakban: Dieckmann 2004], 170.

²⁸⁶ Vö: Luhmann 2008: 99-100.

²⁸⁷ Vö. Uo. 76. és 102.

²⁸⁸ Vö. Uo. 108.

A tömegmédiák funkciója tehát nem releváns információk közlésében áll, azaz nem közvetítésben, hanem a valóság konstruálásában; nem torzít (reprezentál), hanem *létrehoz*. A rendszeren belül redukálja a környezet komplexitását; az áttekinthetlenséget reprodukálja az áttekinthetőségen keresztül, folyamatosan reaktualizálja a társadalom önmeghatározását és kognitív horizontját; társadalmilag elfogadott, az egyének számára ismerős jelent garantál²⁹⁰.

Nagyon fontos továbbá, hogy a tömegmédiák „valóságot, de nem közmegegyezéses valóságot teremtenek. Érintetlenül hagyják a kognitív úton hozzáférhető valóság illúzióját”²⁹¹, fenntartják a véleménykülönbségek, különböző „szubjektív” látászögek játéktérét, vagyis egyrészt a közvetlen személyközi és a mediatizált kommunikációs helyzetek, másrészt, és ezzel szoros összefüggésben a közvetlen tapasztalat által hozzáférhető valóság és a médiavalóság alapvető különbségét.

A valóságkonstrukció alapmechanizmusaként nem bármifajta konszenzus elérését, hanem ismertként (pontosabban hasonló módon ismertként) tételezett értelem-összefüggések, valóság-vázlatok előállítását azonosíthatjuk:

„Úgy tűnik, egy évszázados hagyomány félrevezetett bennünket, és emiatt a tömegmédiák kedvezőtlen színben tűnik fel számunkra. A hagyomány úgy szól, hogy a társadalmi rendszer stabilitása a *konszenzusra* épül – sőt, egy explicite vagy implicite megkötött társadalmi szerződésre, és ha közös vallásra nem is, de egy konszenzuálisan elfogadott közös meggyőződésre [...]

Valójában a társadalom stabilitása (=reprodukálóképessége) azon objektumok generálásán alapszik, amelyek a későbbi kommunikációkban adottnak vehetők. [...] Az objektumok a kommunikáció rekurzív működéséből keletkeznek, *anélkül hogy az ellenoldalt betiltanák*. [...] A modern társadalom a tömegmédiának köszönheti, hogy ilyen objektumok „léteznek” [...]

A modern körülmények között a véleménykülönbség megkockáztatása, a kommunikációnak kommunikációval való tesztelése többé-kevésbé minden gátlástól megszabadult.”²⁹²

Ezeket az objektumokat (tudáselemeket vagy valóságmetszeteket) tehát a tömegmédiák állítja elő és rendezzi el a konzisztenciát folyamatosan ellenőrző és fenntartó,

---

²⁸⁹ Luhmann 2008:110.

²⁹⁰ Vö. Luhmann 2008:110.

²⁹¹ Uo. 103.

²⁹² Uo. 111.

emlékezet/felejtés megkülönböztetés alapján dolgozó emlékezetében. A tömegmédiák tehát a világra vonatkozó háttértudást, ismertként feltételezett valósághipotéziseket teremtenek meg²⁹³. Nem más ez, mint – az értelemről szóló fejezetben bevezetett fogalommal élve – a rendszer emlékezete által előállított *mediális szubsztrátum* a tömegkommunikáció formaképző műveletei számára²⁹⁴. *Témái*²⁹⁵ a világra (a rendszer környezetére) vonatkoznak, vagyis olyan formák, melyek maguk is tartalmazzák az önreferencia és a kifelé irányuló referencia megkülönböztetését. A tömegmédiák rendszere ezen témák által kapcsolódik szerkezetileg egyéb társadalmi szférákhoz: a témákban ragadható meg, hogyan tudja megfigyelni a tömegmédiák rendszere saját környezetét. Hogy mi és hogyan tud témává válni (vagyis konkrétan hogyan tud megfigyelni a tömegmédiák rendszere) azt a rendszer kódjának formájában megnyilvánuló alapvető megkülönböztetés vezérli; ez a tömegmédiák esetében az információ/nem információ²⁹⁶.

Luhmann információfogalmát bővebben taglaltuk az értelemről szóló fejezetben. Beláttuk, hogy információk mindig csak az egyes műveletileg zárt rendszereken *belül* képződnek, nincsen semmiféle lehetőség információátvitelre az egyes rendszerek között. Fontos tulajdonsága ezen kívül az információnak, hogy nem ismételt meg: mihelyt eseménnyé válik (vagyis ismertté) nem-információ lesz belőle: átkerül a tömegmédiák-rendszer kódjának negatív oldalára. A rendszer így magától idősödik; tényállásait (outputjait) visszavezeti önmagába, kódja negatív oldalán (mint már ismert eseményeket), folyamatosan fenntartva saját „információéhségét”, azaz – luhmanni terminussal élve – irritálhatóságát. Az információ / nem információ kódsémát, ha időbeliségét akarjuk megragadni, az új/régi megkülönböztetésének formájában is felírhatjuk. Ebben az esetben a rekurzió úgy értelmezhető, hogy a rendszer (szelektív módon) újra bevezeti a régiségeket²⁹⁷ (melyek adott esetben új információként is meg tudnak jelenni; Luhmann példája erre az oldtimer autó, emellett gondolhatunk a különböző retro-dívatokra, azaz olyan jelenségekre, melyek saját idejüktől reflektív módon eloldva aktualizálódnak újra).

---

²⁹³ Vö. Uo. 77.

²⁹⁴ Vö. Dieckmann 2004:174.

²⁹⁵ Vö. Luhmann 2008:77.

²⁹⁶ Vö. Uo. 28-29.

²⁹⁷ Vö. Uo. 30-31.

Az információra állított kódolás a rendszer *irritálhatóságát* tartja tehát fenn. Ez a rendszerelméleti fogalom „azt a formát jelöli, amelynek segítségével valamely rendszer visszhangot teremthet a környezetében zajló eseményekre.”²⁹⁸ A tömegmédiá rendszere „ébred tartja” a társadalmat.

A kód negatív oldalán újrabevezetett (többé) nem-információk jelentik a rendszer további kommunikációinak előfeltételeit, azaz a továbbfűzhető témák képezik a rendszer emlékezetét. Mindezt végiggondolva talán egyetérthetünk Luhmannal:

„A tömegmédiák társadalmi funkcióját ezért nem a mindenkor aktuális információk összességében, [...] hanem az ezáltal létrejött emlékezetben találjuk.”²⁹⁹

A tömegmédiá valóságkonstrukciójának rekurziós köre a következőképpen néz ki³⁰⁰: emlékezet – ingerelhetőség (az emlékezet mediális szubsztrátumai alapján) – információfeldolgozás – valóságkonstrukció (témák rendjeinek létrehozása) – emlékezet.

A tömegmédiá teljesítménye elsősorban nem az igazságról szól abban az értelemben, ahogyan ezt a tudományos igazság mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumként korábban meghatároztuk:

„Az igazság azonban csak erősen körülhatárolt feltételek mellett érdeklí a tömegmédiákat, s ezek egyértelműen eltérnek a tudományos kutatás igazságfeltételeitől. *A probléma ezért nem az igazságban rejlik, hanem a kikerülhetetlen, ám egyszersmind szándékolt és szabályozott szelekcióban.* [kiemelés tőlem – T.B.]”³⁰¹

. Igazságfogalma, pontosabban *objektivitás- és hitelességfogalmi* sokkal inkább azon szándékolt és szabályozott rendszerműveletek összefüggésében értelmezendők, melyek célja a (külső) intranszparencia reprodukciója a (belső) transzparencia által³⁰². Vagyis a

---

²⁹⁸ Uo. 32.

²⁹⁹ Luhmann 2008:76.

³⁰⁰ Luhmann 2008:109.

³⁰¹ Luhmann 2008:37.

³⁰² Vö. Dieckmann 2004:176.

tömegmédiá „igazsága” (objektivitása, hitelessége) és a tudomány igazsága (mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médium) hasonló viszonyban állnak egymással, mint a társadalmi struktúrák és a szemantika.

Ne tévesszük szem elől: a tömegmédiá elsődlegesen valóságvázlatokat, témák elrendezett mintáit állítja elő a többi alrendszer számára hozzáférhető módon. Ez a valóság-konstruálás leírható az értelemről szóló fejezetben bevezetett terminusokkal. Az irritációra kész tömegmédiá-rendszer kiválaszt (megkülönböztet) valamit (egy témát, amit információként ismer fel), ezt megfosztja eredeti kontextusától és sűríti (kondenzálja), mert csak az ezáltal lehetővé váló ismételt hivatkozás képes új, immár a tömegmédiá tárgyalásmódjára jellemző vonatkoztatási összefüggést teremteni a kiválasztott téma tekintetében, melynek segítségével az elnyeri a rendszerre jellemző identitását és a szintén a rendszerre jellemző időbeliség-aspektusát a rendszeren belüli visszautalhatóság formájában. Mindezek a *megerősítés* (konfirmáció) és *általánosítás* korábban ismertett értelem-műveletei, melyek sémákba rendezik az azonosított formákat. Az azonosított tényállásoknak (témáknak) tehát a tömegmédiá rendszerére jellemző kommunikációk elrendezettsége kölcsönöz jelentést, mégpedig a rendszerműveletek visszautaló összefüggésében, *a rendszeren belül*. Így jönnek létre a tömegmédiá valóság-vázlatainak témái, „objektumai”, mint *értelem-kondenzátumok*³⁰³.

Az eddig elmondottak a tömegmédiá rendszerének strukturális szintjére vonatkoznak. Ha a luhmanni elmélet esetében ez a fogalom alkalmazható lenne, azt mondhatnánk, a tömegmédiá rendszerének ontológiai elemzését olvashattuk a fentiekben; meggyőződhattünk róla, hogy a média – bármit is állítson magáról – valójában a társadalmi valóság konstrukciójának egyik legfontosabb területe, és mint ilyen, a teoretikus megfigyelés számára kizárólag a leschkei értelemben vett médiaontológiai megközelítései igazolhatóak.

A továbbiakban a tömegmédiá rendszerének szemantikai szintjét vizsgáljuk meg. Azt a szintet, ahol a rendszer önleírásai is megtalálhatóak; a leírásnak azt a szintjét, ahol a rendszer is „látja” magát. Elemzéseink arra fognak vonatkozni, hogy mit lát, mit mond magáról a tömegmédiá rendszere; nyilvánvaló ugyanis, hogy strukturális szinten mindig is fennállt konstruktív karakterét a legutóbbi időnkig nem ismerte fel, nem közölte,

---

³⁰³ Vö: Luhmann 2008:47-48. és Dieckmann 2004:172-173.

ehelyett a tömegmédiát saját magát pusztán közvetítőrendszerként, tartalmi szempontból transzparens csatornaként, „világra nyitott ablakként” látta és láttatta. A következőkben ezt a szemantikát tárjuk fel.

5.3.2. Az objektivitás szemantikája: a tömegmédiát programterületei és működése.

Az információ/nem információ kód, vagyis az alapvető megkülönböztetés, amely által a tömegmédiák rendszere megfigyeli környezetét (vagy kívülről szemlélve, amely által irritálható a környezet felől), mint minden rendszerkód, csak annyit határoz meg, hogy *mi* (pontosabban mely kommunikációk) transzformálhatók információvá a rendszeren belül. A kód nem annyira a rendszer konkrét működését vezérli, mint inkább egységét definiálja. A *hogyan* kérdését a rendkívül absztrakt, éppen ezért nagyon stabil kód alá rendelt *programok* vezérlik. Ezek abban megegyeznek ugyan, hogy „megteremtik a további kommunikációknak azokat az előfeltételeit, amelyeket külön nem kell kommunikálni”³⁰⁴, az előfeltételek megteremtésének módja, vagyis sajátos szelekcióik azonban lényeges eltéréseket mutatnak.

Luhmann a tömegmédiát rendszerében három programterületet különít el, a hírekét/tudósításokét, a szórakozásét és a reklámét³⁰⁵, melyeket egymás mellé rendeltként kezel. Az én gondolatmenetem ezen a ponton el fog térni az ő intencióitól, a következőkben ugyanis azt a tézist vizsgálom meg, mely szerint ezek a programterületek egymásba ágyazott (újraeléptetett) megkülönböztetések mentén szerveződnek meg, az egymásba ágyazódás céljaként pedig az önreferenciának (a szemantika szintjén történő) kiküszöbölését tételezem. Véleményem szerint ezen szerveződés lényege, hogy a tömegmédiát rendszere a hírek formájában olyan teljesítményt tudjon felmutatni, mely – szintén a szemantika szintjén – a csak kifelé, a világra mutató referenciákra épített *objektivitás* és *hitelesség* szemantikájával jellemezhető³⁰⁶.

---

³⁰⁴ Luhmann 2008:76.

³⁰⁵ Vö. Luhmann 2008:33. skk., ill. 75.

³⁰⁶ Az önreferenciának ezen zárójelbe tétele, vagyis a kommunikációknak kizárólag kifelé referáló oldalukat láttató szemantika elvében hasonló, megvalósulásában azonban lényegesen különböző, mint a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumként működő tudományos igazság.

A tömegmédiá egészének egyik legfontosabb általános, funkciójából következő teljesítménye – mint korábban említettük – az intranszparencia redukciója a transzparencia által³⁰⁷. A transzparencia nem pusztán a teoretikus leírás kategóriája, hanem a tömegmédiá önleírásának, szemantikájának egyik legfontosabb fogalma is, mely szoros összefüggésben áll a tömegmédiá („Big Media”) említett „valós valóságával”, azaz technológiáival. Ezek olyan kommunikációs struktúrát tesznek lehetővé, mely irreverzibilis, vagyis adók és befogadók szerepei rögzítettek, magán a kommunikációs struktúrán belül a befogadónak (nézőknek) minimális lehetőségük van a visszajelzésre. Valójában mind a többi befogadó, mind pedig maga az adó láthatatlan a számukra, kizárólag az *adást* látják, ahogyan azt David Gillmor híressé vált könyvében összefoglalja:

„A Nagy Média (Big Media) minden esetben úgy tálalta a híreket, mint egy előadást (lecture). Megmondtuk neked, mik a hírek. Megvetted, vagy nem vetted meg. Írhattál nekünk levelet, mi közölhattük. (Ha televízió voltunk, és te panaszt emeltél ellenünk, tökéletesen figyelmen kívül hagytunk mindaddig, amíg becsületsértési ügyvéd fejléces papírján nem érkezett a panaszod.) Vagy lemondhattad az előfizetésedet, vagy abbahagyhatad műsorunk nézését. Ez egy olyan világ volt, ami a mi számunkra nevelt önelégültséget és arroganciát.”³⁰⁸

A befogadónak (nézőknek) tehát minimális lehetőségük van a kommunikáció (az adás) kontrolljára minden értelemben. Az adónak viszont érdeke, hogy a nézők ne mondják le az előfizetést, ne kapcsoljanak el és ne írjanak panaszleveleket, vagyis nézzék, mégpedig bizalommal nézzék műsoraikat. Az adó számára elsőrendűen fontos, hogy saját magát *hitelesként* és (főként a hírek esetében) *objektívként* láttassa, vagyis ezen fogalmaknak meg kell jelenniük a média szemantikájában. Ugyanakkor a nézők felé a hitelességet és objektivitást nem egy tesztelhető és konfirmálható igazság-fogalomra építik, hanem a média általános *transzparenciájának* koncepciójára, vagyis arra a kifejezett és hangsúlyozott képzetre, hogy (különösen a hírműsorok esetében) a média valójában nem több pusztán közvetítő technológiánál, mely szó szerint (átlátszó) “ablak a világra”.

---

³⁰⁷ Vö. Dieckmann 2004:176.

³⁰⁸ Dan Gillmor: We the Media. Grassroot Journalism by the People, for the People, 2004. [a továbbiakban: Gillmor 2004.] XIII.

Valóság és médiavalóság szigorúan a reprezentáció rendjében meghatározott viszonya bontakozik ki ebben a szemantikában. A média az általa bemutatott (és hangsúlyozottan nem *létrehozott!*) események szempontjából saját magát mint “külső”, “objektív”, azaz gyakorlatilag láthatatlan megfigyelőt stauálja, a bemutatott eseményeket pedig mindig a (valójában látszólagos) ellenőrizhetőség jegyében mutatja be. Így transzformálódik magának a média működésének (“tényleges”, azaz strukturális) intranzparenciája a szemantika szintjén transzparenciává. Így fedi el a transzparencia az intranzparenciát. Mindennek egyik fő célja, hogy a képernyőkre kerülő adással kapcsolatban minél inkább magától értetődő legyen, hogy az hiteles és objektív. Annak a vélekedésnek kell hitté szilárdulnia, természetes beállítódássá válnia, hogy a látott adás valójában nem a képernyőn van, hanem a világban, csak éppen a képernyőkre közvetítve.

A média tehát transzparens(ként közli magát): nem más, mint közvetítőeszköz, technika, mely hozzáférhetővé teszi a térben/időben közvetlenül nem hozzáférhető világot. Az ezen szemantika által meghatározott leírások a médiáról (mind az önleírás, mind pedig a teoretikus reflexió szintjén) annak mindösszel a luhmanni értelemben vett “valós valóságát” látják/láttatják, és így első rendbeli leírások maradnak³⁰⁹, vagyis nem problematizálják a reprezentáció/konstrukció problémáját (nem “médiáontológiák” a korábban tárgyalt leschkei értelemben).

Annak érdekében, hogy a világra vonatkozás tiszta formáját (az objektivitást) megteremtse, a médiának ez a szemantikája elsődleges teljesítményként a tiszta (pontosabban ilyenként, a tudományos igazság mintájára meghatározott) kifelé irányuló referenciát, a “tiszta” információt, vagyis a hírt, ennek megfelelően az egész rendszer fő funkciójaként pedig az információszolgáltatást, a tájékoztatást jelöli meg³¹⁰.

Pontosan ezt rögzíti a két legfontosabb szakmai normarendszer is, a hírértéké és az etikai kódexeké. A hírérték koncepciója abban segít az újságírókakat, hogy képesek legyenek felismerni és kiválasztani a világ eseményei közül azokat, amelyek

---

³⁰⁹ Éppen erről szól a fentebb olvasható Leschke-idézet, mely a médiaelméletek és médiáontológiák különbségeit tárgyalja. A médiáontológiák felvetette problémákat a hagyományos tömegmédia szemantikája (mind az önleírás, mind a teoretikus reflexió szintjén) anomáliaként kezeli, és nem is tudja máshogy.

³¹⁰ Jól látható, hogy ez a szemantika a sajtó esetében a “nem-bulvár”, komoly sajtó, az elektronikus média esetében pedig a klasszikus közszolgálati adók leírásait körvonalazza. Meglátásom szerint ez a különböző médiatípusok alapvető és paradigmatis esete; az egyéb formák (bulvársajtó, kereskedelmi média stb.) mind az önleírásokban, mind pedig a teoretikus leírásokban *ehhez képest* határozódnak meg.

információt jelentenek a befogadóknak, az etikai kódexek pedig az ábrázolás hitelességének szakmai garanciáit jelentik. A professzionális újságíró felismeri a hírértéket (*mi*) azután pedig megfelelően bemutatja a hírértékű eseményt (*hogyan*).

Az objektivitásra és hitelességre (a gyakorlatban a hírre és a tájékoztatásra) épülő szemantika alapvetően első rendbéli megfigyelés: a média valóságaként “valós valóságát” azonosítja, a médiát transzparens csatornaként, a közvetítés technikai rendszereként írja le. Adekvát kommunikáció-konceptiója ezért mind az önleírásban, mind pedig (jóval kifejtettebb formában) a teoretikus reflexió szintjén *tranzaktív*³¹¹, azaz a kommunikációt lineáris rendben elgondolt üzenet (információ) tranzakcióként határozza meg, alapvetően a kommunikációelmélet hagyományos terminusaiban: az *adó kódolja az üzenetet, a csatornába helyezi, a befogadó pedig dekódolja* azt. Az üzenet (információ) mindig a világra³¹² vonatkozik, arról szól, azt reprezentálja; így maga a kommunikáció is instrumentális funkcióba helyeződik, másodlagos lesz a tőle függetlenül létező, általa pusztán leképezett világhoz képest³¹³.

Mindezt azért tartottam fontosnak ehelyt összefoglalóan megismételni, mert meggyőződésem szerint ez a kommunikáció-konceptió szoros összefüggésben áll az írással, gyakorlatilag metaforizálható is vele (vagy – luhmanni terminussal – azt is mondhatjuk: ennek a kommunikáció-konceptiónak az írás a *médiума*). Ez az összefüggés nyilván történetileg is pontosan rekonstruálható (mely rekonstrukció jelen dolgozatnak nem célja³¹⁴): a mondott szemantika kialakulásának időszakában, a 19. század második felében, az iparszerűvé váló tömegsajtó és a hozzá kapcsolódó újságíró-

---

³¹¹ A tranzaktív kommunikáció koncepciójához bővebben lásd: Béres István – Horányi Özséb: *Társadalmi kommunikáció* című kötetének „Előjáróban” című bevezető fejezetét. http://www.communicatio.hu/publikaciok/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/tartalom.htm (letöltés: 2011. szeptember 22.)

³¹² A ’világ’ itt természetesen jelentheti a realitásként tételezett ’valóságot’ és az adó ’belső’ világát egyaránt; ami lényeges, hogy maga a kommunikációs folyamatban megragadható üzenet mindig csak reprezentálni tudja ezt a valóságot, saját jogú valóságossága nincs. A hírek esetében például éppen ebbe a képletbe ágyazódik az objektivitás számonkérhetősége, ami nem más, mint az üzenet (hír) világra vonatkozásának a pontosságába, ellenőrizhetőségébe vetett hit, pontosabban ezek számonkérhetősége.

³¹³ Ezt a kommunikáció-felfogást nevezi Anderson és Baym „fundacionálisnak” (foundational) az 1995-2004 közötti évek kommunikációelméleti szövegeit azok filozófiai háttere szerint áttekintő és csoportosító kiváló cikkükben. A fundacionális felfogás fizikalista ontológiai háttere és pozitivistá episztemológiája, objektivizmusa és a megfigyelőt a megfigyelttől élesen elválasztó (a megfigyelésről gyakorlatilag leválasztó) karteziánus megközelítése valóban nagyon közel áll mindahhoz, amit Luhmann és Foerster első rendbéli megfigyelésnek neveznek. Vö: James A. Anderson – Geoffrey Baym: *Philosophies and Philosophic Issues in Communication, 1995-2004*. In: *Journal of Communication*, December 2004, Vol. 54 No.4 589-615.

³¹⁴ Mindazonáltal az itt elmondottakat alátámasztó adalékként olvasható az I. részt követő exkurzus.

szakma megjelenésekor az írás volt a közvetített kommunikáció elsődleges eszköze, vagyis (ezúttal a hagyományos kommunikációelméleti értelemben vett) *kódja*. Mégpedig *látható kódja*. Az írott szövegekkel kapcsolatos beállítódás nyilvánvalóan megalkotottnak tekinti a szöveget, nem *azonosnak* azzal, amire referál: az írás, a szövegalkotás reprezentációs technika. Ezzel szemben a technikai képet, vagyis a fotót egészen máshogy koncipiálták. A fotó “kódja” láthatatlan volt, amint a következő, a magyar *Társalkodóból* származó, 1839-es idézet is tanúsítja:

„A daguerre-féle ábrázolatok valami egészen más. Itt a természet maga ismétli magát, itt minden mutatvány maga a természet.”

Pontosan ugyanezt, a fotó transzparenciájának koncepcióját fogalmazza meg Paul Valéry is:

„A fotó föllebbenti a fátylat a nyelv azon hiú ábrándjáról, hogy képes lenne a legcsekélyebb pontossággal visszaadni egy látható tárgy fogalmát”

A televízió megjelenésével totalizálódik ez a transzparencia-képzet, hozzáadódik ugyanis az idő, pontosabban az *egyidejűség* dimenziója. A valóság befogadók számára történő reprodukcióját így veszi át a televízió, mint deklaráltan transzparens technikai eszköz, mely (legalábbis jóideig) evidenciaként tudja kezelni saját hitelességét és ezzel összefüggésben objektivitását is:

„... híradásaival a televízió sajátos korlátozást vett magára, ami növeli hitelességét: az esemény lefilmezésekor a lefolyás *valós idejéhez* van kötve. Azt, ami történik (például futbalmeccs, forgósél, tüntetés) nem filmezheti le sem a történés előtt, sem azután, csupán a történéssel egyidőben. Az alakító beavatkozásnak itt is számtalan lehetősége van [...]. Mégis fennmarad az a sajátos evidenciaélmény, mely a filmfelvétel valós idejű egyidejűségére (természetesen nem az adására és a vételére) [valamint a fotó örökölt láthatatlan kódjára – T.B.] vezethető vissza, s ennyiben eltér szövegek írásos rögzítésétől. [...] a nyelvnek egyre inkább le kell arról mondania, hogy garantálja a valóságot, mert mindennek, ami elmondható, ellent is lehet mondani, addig a valóság reprodukciója a mozgó, optikailag/akusztikusan összehangolt képekre tolódik át.”³¹⁵

A hírek referenciaszerkezete így lesz magától értetődően kizárólag kifelé irányuló; a tömegmédiá rendszerének ez a szemantikája láthatatlanná teszi a megfigyelőt (az eseményeket úgy állítja be, „ahogy azok vannak”, a maguk valós idejében). A média,

---

³¹⁵ Luhmann 2008:50-51.

illetve az újságírók funkcióját a *közvetítésben*, az információ-tranzakciók irányításában, azok technikai feltételeinek megteremtésében jelöli meg. Amint az alábbiakban látni fogjuk, a kifelé irányuló referencia ilyenfajta megtisztítása az önreferencia különböző formáitól (vagyis a hitelesség és az objektivitás erre alapozott megteremtése) a klasszikus közszolgálati média műfajkánonjának is alapvető szervezőelve.

5.3.2.1. Az objektivitás szemantikája és a tartalmak rendje a tömegmédiában

Luhmann az egyes műfajokat meghatározó kategóriákat a rendszer egymással többé-kevésbé összefüggő programterületeiként adja meg (ezek, mint fentebb említettem, a hírek/tudósítások, a szórakoztatás és a reklám). A programterületek elhatárolásának alapvető szempontja a rendszer tekintetében „külső”. Az alapján különböznek, hogy különféle egyéb társadalmi alrendszerekhez viszonyulnak: a reklám a gazdasághoz (ebben az esetben a két rendszer strukturális kapcsolódásáról is beszélhetünk), a szórakoztatás a művészethez (ebben az szoros strukturális kapcsolódást nem tételez Luhmann) a hírek/tudósítások pedig a politikához (itt is strukturális kapcsolódás van)³¹⁶.

Meglátásom szerint mindezek elgondolhatóak egy más szempont szerint is, mégpedig a fentebb említett önreferencia / kifelé irányuló referencia által meghatározott formaképzések szempontjából; ez a megközelítés a rendszer szempontjából „belső”, másrészt pedig *re-entry*-k által egymásba ágyazott formákat tételez. A Spencer Brown-tól eredő formafogalomról általánosságban sok szó esett már ebben a szövegben, itt és most csak annyit foglaljunk össze, hogy ezek olyan állandósult megkülönböztetések, melyek azt, amit megkülönböztetnek, egy jelölt és egy jelöletlen tér egységeként határozzák meg, nyitva hagyva a jelölt teret további formaképzések, vagyis a megkülönböztetés újrabeléptetése (*re-entry*) számára. A formák másik fontos jellemzője, hogy minden esetben valamilyen médiumhoz kötöttek; ez a médium az értelem-rendszerek esetében (amilyen a tömegmédiá rendszere is) maga az értelem.

A média különböző tartalmi három ilyen egymásba illeszkedő megkülönböztetés mentén rendezhetőek formákba. A legkülső forma a *reklám // nem reklám, azaz*

---

³¹⁶ Vö. Luhmann 2008:77-78.

„tulajdonképpeni” tömegmédiatartalom megkülönböztetés mentén jön létre. Ennek külső oldala a reklám, a belső pedig minden egyéb olyan médiatartalom, ami *nem* reklám. A megkülönböztetés funkciója az, hogy a reklámot leválasztva a többi („tényleges”) médiatartalomról, azok között (mint jelölt térben) további formaképzéseket tegyen lehetővé. Valójában a médiatartalmak „megtisztítása” ez, védekezés egy olyan vád ellen, mely gyakran elhangzik a média egészével kapcsolatban. Ez pedig a manipuláció vádja:

„A reklám manipulálni próbál, őszintétlen, s előfeltételezi, hogy ezt feltételezik is róla. [...] Mintegy a tömegmédiák halálos bűnét veszi magára – mintha ezáltal minden más adás megmenthető volna.”³¹⁷

A reklámok külön, jelzett blokkokban történő sugárzásával és külön törvényi szabályozásával valóban azt közli a média szemantikája, hogy ezek nem tényleges médiatartalmak, sokkal több közük van (szinte közvetlenül) a piachoz, a gazdasághoz. Ezen felül pedig – nyilván – azt is, hogy ezek (és csak ezek) a gondosan megjelölt reklámblokkok a manipuláció helyei. A reklámot leválasztó forma megfogalmazható úgy is, amely a média azon tartalmait választja le, melyek referenciái *nem* a tömegmédiarendszerébe, hanem abból kifelé (a gazdaságba) mutatnak, vagyis a struktúra szintjén a *rendszerreferencia // nem rendszerreferencia* formája áll előttünk (a *reklám // nem reklám* megkülönböztetés pedig a szemantika szintjén érvényes).

A második, immár a „tulajdonképpeni tömegmédiatartalmak” előbb megjelölt terében végzett megkülönböztetés a *fikció // realitás* formája, mely a realitást határozza meg jelölt oldalaként. A formának ez a meghatározása a rendszer struktúrájának szintjén érvényes; a szemantika szintjén inkább a *szórakoztatás // tájékoztatás* megkülönböztetéseként jelenik meg. Lényegében arról van szó, hogy ezzel az újabb formával jelöletlen térként határozódik meg (és ezáltal választódik le minden továbbirol) a *fikció*; ez ugyanis csakis a szórakoztató műsorok területén jelenhet meg³¹⁸. A szórakoztatás területén (mely természetesen több konkrét műsortípusra bontható a tv-sorozatoktól a vetélkedőkön keresztül a sportműsorokig) Luhmann a *játék* modelljét

---

³¹⁷ Luhmann 2008:54.

³¹⁸ Szeretném hangsúlyozni: nem azt állítom, hogy minden szórakoztató tartalom fikatív, mindössze azt, hogy a fikció csakis itt jelenhet meg.

látja alapvetően érvényesülni; olyan játékét, amely nem feltételez komplementer játszótársi viselkedést³¹⁹. A valóság olyan (itt a képernyő által körülhatárolt) metszeteként jellemzi, melyben egy „második világ” jön létre:

„Ez a külső keret olyan világot teremt, amiben külön fiktív valóság érvényesül. Egy egész világ!”³²⁰

A szórakoztatás az a terület, ahol a *kultúra*³²¹ is meg tud jelenni (pontosabban: „közölve tud lenni”); szemben a gazdaságra, piacra vonatkozó reklámmal és a magát tisztán a világra, a valóságra vonatkozó tájékoztató műsorokkal, egyedül itt lehetséges az önreferencialitás, vagyis olyan tartalmak közlése, melyek elemeiket nem csak és elsősorban a világra vonatkozásuk értelmében, hanem egymáshoz való viszonyaikban is közlik. Olyan tartalmak ezek, melyekbe a néző „belekerül”, és nem világbeli, hanem a médiaszövegbeli eseményeket és személyeket figyel meg³²²:

„A szórakoztatás célja, pontosan akkor, amikor kívülről kínálják fel, az én által átélt, remélt, félt, elfeledett tartalmak felélesztése – mint egykor az elbeszélte mítoszoké volt. Amire a romantikusok hiába vágytak – az „új mitológiát” – a tömegmédiák szórakoztatási formái teremtik meg.”³²³

A szórakoztatás tehát az egyetlen terület a tömegmédiában itt ismertett szemantikájában, ahol mód nyílik másodrendű megfigyelésekre, vagyis olyanokra, melyek nem csak az információt (a kommunikált tartalom kifelé irányuló referenciáit) hanem a közlést (a tartalom magára irányuló referenciáit) is látni engedik.

A fikcionalitás és az önreferencia problematikájára később hosszasan visszatérünk még; itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy az önreferencia / kifelé irányuló referencia megkülönböztetése a reális realitás / fikcionális realitás megkülönböztetésre projiciálódik³²⁴. Ebben az összefüggésben ez azért annyira fontos, mert mint mondtuk,

---

³¹⁹ Vö. Luhmann 2008:61.

³²⁰ Luhmann 2008:62.

³²¹ A terminus luhmanni értelmében, azaz: a szemantika szintjén magukat kultúraként felismerő és közlő tartalmakról (értelem-formákról) van szó.

³²² Vö. Luhmann 2008: 67.

³²³ Luhmann 2008:68.

³²⁴ Vö: Dieckmann 2004:186.

az objektivitás szemantikája alapján működő tömegmédia legfontosabb funkciója a tiszta reális realitás közvetítése, azaz a tájékoztatás. A szórakoztatás / tájékoztatás megkülönböztetőségének mélyén tehát valójában az önreferencia és a kifelé irányuló referencia megkülönböztetése húzódik meg. Enélkül nem lehetséges az objektivitás és hitelesség itt tárgyalt koncepcióinak elgondolása.

A harmadik, legbelső megkülönböztetést a struktúra szintjén mint az *objektivitás // szubjektivitás* megkülönböztetését, a szemantika szintjén pedig mint a *hírműsorok // véleményműsorok* megkülönböztetését írhatjuk le. Ez a harmadik forma az előbb emlegetett realitás // fikció megkülönböztetés jelölt terében, azaz a realításban jön létre. Ezért – amennyiben az előző megkülönböztetéseket a kánon érvényesnek tartja – itt már nem kérdés (már „nincs”, nem látszik) a manipuláció és a fikció problémája. Ezek a tartalmak definitív módon a realításra, a valóságra vonatkoznak. Ez a harmadik megkülönböztetés határozza meg saját jelölt tereként a rendszer (pontosabban a rendszer szemantikája) legfontosabb „csúcsteljesítményét”: a tisztán a világra mutató, objektív és hiteles tájékoztató (hír)tartalmat. A véleményműsorok nyilván tartalmazznak személyes véleményeket, kommentárokat, a vélemények közlöinek (luhmanni értelemben vett) közléseit is. Ezek ugyan nem a fikció önreferencialitását jelentik, hanem a véleményt közlő kommunikátorokét, de mégis: van bennük önreferencia. Éppen ezt választja le ez a megkülönböztetés: a hírműsorokban már nincs, nem lehet.

Fontos megjegyezni azt is, hogy ez a szemantika a hírműsorokban jelöli meg a kizárólagos újságírói szakmai kompetenciát is. A reklámok, a szórakoztató műsorok, de még a véleményműsorok területén is számos, nem a rendszerhez tartozó kompetencia kap szerepet (színészek, sportolók, tudósok, szakértők stb.), de a hírműsorokat kizárólag professzionális újságírók készíthetik: ez az ő igazi helyük, és ez kizárólag az ő helyük, azoké a kompetenciáké, melyeket a hírérték fogalma és az etikai kódexek (illetve ezek működtetése) írnak le.

III. A computer (digitalizáció) mint kultúrforma, avagy a technikai képek univerzuma: a média új szemantikája felé

III./1. A technikai képek univerzuma: Vilém Flusser és a „digitális világkép”

A következőkben Vilém Flussernek, ennek a különös, nehezen besorolható filozófusnak, az „információs technológiák prófétájának, a high-tech –vizionáriusok kultfigurájának”³²⁵ a szövegeit kapcsoljuk be eddigi gondolatmenetünkbe. Az elemzések keretét szolgáló, alapvetően Luhmanntól eredeztethető fogalmiságot meggyőződésem szerint gazdagítani fogja az a távolság, melyet tőle Flusser segítségével felvehetünk; a bemutatandó flusseri gondolatokat és fogalmakat mindazonáltal az eddigiekhez *képest* értelmezzük, ahogy erre a lényeges pontokon reflektálni is fogok.

Ez az érdekes és egyedi megközelítés képezi tehát alapját a computer mint *kultúrforma* (és a hozzá kapcsolható alapvető kulturális változások) megértésének, melyekről Luhmann – mint korábban már láthattuk – nagyon óvatosan és szűkszavúan nyilatkozik:

„Hogy vajon a computer megjelenése, mely a kontroll-lehetőségeket az információnak az emlékezettel való összehasonlíthatóságának értelmében újra megnövelte, mindezen [az előző kultúrformán – T.B.] változtat-e valamit, *egyelőre nem látható biztosan előre. Ezzel az is nyitva marad, hogy ezen lehetőségek tekintetében mi kondenzálódik kultúráként.* [...] ilyesféle strukturális elemzések egyelőre csak példaértékűt képviselnek [Kiemelések tőlem – T.B.]”³²⁶

0. Bevezetés

---

³²⁵Andreas Ströhl: Introduction. In: Vilém Flusser: *Writings*. University of Minnesota Press, Minneapolis/London, 2002. ix – xxxvii. Itt: xxix.

³²⁶Luhmann 1997:411-412.

Vilém Flusser víziója a digitális világról, a technikai képekről, a hálózatiságról, az ő kifejezésével „telematikus társadalomról” rendkívül világosan megalapozott, erős és koherens gondolatrendszer, mely számos ponton érintkezik mind a kibernetikával, mind pedig a rendszerelmélettel³²⁷. Flusser, akárcsak Luhmann vagy Foerster, a kommunikációt a „második természet” (valóságot) létrehozó értelem-aktivitásként, mesterséges, de saját mesterségességét elfedő kódhasználatként határozza meg. Céljaként azt jelöli meg, hogy értelem-szerkezeteket (kódokat, kultúrát) létrehozva elfeledtesse a természet jelentés nélküli kontextusát³²⁸. Azt is állítja, hogy természet és kultúra látszólag egyértelmű, a kommunikáció helyét meghatározó különbsége gyakorlatilag nem ragadható meg *valójában*, mert a megfigyelő/leíró nézőponttól függően egyaránt naturalizálható a kultúra és humanizálható a természet. A kettő különbsége *valójában* kizárólag a *kultúrában van*; csak ott észlelhető. Meglehetősen hasonló logika ez, mint amit a luhmanni értelemrendszerek megkülönböztetései kapcsán megismertünk.

A kultúra megfigyelése itt ugyanúgy megfigyelés megfigyelése, mint Luhmannál és Foersternél; Flusser törekvését láthatjuk akár a második rendbeli kibernetika szempontjából is:

„Egy ilyen módszernek [Flusser módszerének – T.B.] a nehézsége [...] éppen ez: hogyan tudjuk leírni, megragadni, (kívülről) tárgyalni saját gondolkodásunkat, alapvető kódjainkat, hitünket „melyeknek köszönhetően egyáltalán *vagyunk* – melyeket tehát nem mi birtokolunk, hanem amelyek bennünket birtokolnak” [az eredetiben beékelte Flusser-idézet – T.B.]. Vagyis az írást [...] leírni, a gondolkodást elgondolni?”³²⁹

Az írás leírásának, a gondolkodás elgondolásának tétje pedig nem kicsi Flusser szerint, kultúránk ugyanis mélyreható változásban van. Hogy mennyire, azt pontosan összefoglalják a két alapvető könyvének, a *Fotográfia filozófiája* és a *Technikai képek univerzuma felé* című műveknek a bevezetőiből származó idézetek (melyek egyúttal a jelen fejezet mottóiként is szolgálhatnak):

³²⁷Vö: Phillip H. Gochenour: Masks and Dances: Cybernetics and System Theory in Relation to Flusser's Concepts of the Subject and Society. In: *Flusser Studies* 01, November 2005, <http://www.flusserstudies.net/pag/archive01.htm>

³²⁸ Vilém Flusser: Was ist Kommunikation? In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 9-16. (a tvábbiakban: Flusser 2003a) itt: 10.

³²⁹ Katerina Krtilova: Medienphilosophie und Paradigmenwechsel. In: *Flusser Studies* 05, November 2007, <http://www.flusserstudies.net/pag/archive05.htm>

„Az alábbi fejtegetések abból a hipotézisből indulnak ki, hogy az emberi kultúrában az öskezdetek óta két gyökeres fordulópont észlelhető. Az elsőt, a Kr. előtti második évezred közepe táján, a "lineáris írás feltalálása" címszóval jellemezhetjük: a másodikat, amelynek tanúi vagyunk, a "technikai kép feltalálása" címszóval. Lehet, hogy korábban már történtek hasonló fordulatok, de ezek számunkra már nem megragadhatók.^{330,}

Illetve:

„Az itt előterjesztendő gondolatok megkísérlik egy kis szakaszon nyomon követni a jelen technikai képei (pl. a fotografikus és televíziós képek) formájában megnyilvánuló tendenciákat, s eközben az eljövendő, elektronikus képeket szintetizáló társadalom területére jutnak. Most és innen nézve az kalandos társadalom lesz, amelyben az élet radikálisan különbözik majd a mienktől. Ott már aligha lehet felismerni a jelenkor tudományos, politikai és művészeti kategóriáit, s számunkra új és idegen színezete lesz az életérzésnek, az egzisztenciális hangulatnak is. [...]

E társadalom már nem valamely helyen és adott időben lesz jelen, hanem beképezett felületeken; olyan felületeken, amelyek elnyelik a földrajzot és a történelmet. A következő esszének az a szándéka, hogy megbirkózzék ezzel a valószerűtlen életérzéssel, amelynek kialakulása éppen a technikai képekhez kapcsolódik, s amely abból adódik, hogy beindult a technikai képek köré rendeződő társadalom kialakulásának folyamata; hogy megbirkózzék „a tisztán információs társadalom” életérzésével.”³³¹

Ezt a kulturális forradalmat, a technikai képek (computer) új kultúrformáját kell tehát megértenünk, mégpedig pontosan azon a szinten, ahol az valóban történik és megjelenik: ez pedig a kommunikáció szintje.³³²

1. A „Digitális világkép”

1.1. Dolgok (Dinge) és tárgyak (Sachen), látszat és valóság

A közvetlen tapasztalat világában (kultúrájában) környezetünket konkrét dolgok összességéként tapasztaltuk meg. Ha ezektől a dolgoktól távolságot akartunk teremteni,

³³⁰ Vilém Flusser: *A fotográfia filozófiája*. Tartóshullám - Belvedere - ELTE BTK, Budapest, 1990. (eredeti megjelenés: 1983.) illetve: <http://www.artpool.hu/Flusser/flusser.html#foto> (A továbbiakban: Flusser 1983.)

³³¹ Vilém Flusser: *A technikai képek univerzuma felé*. (eredeti megjelenés: 1985.) <http://www.artpool.hu/Flusser/flusser.html#foto> (a továbbiakban: Flusser 1985.)

³³² Vö: Vilém Flusser: Der Einbruch des Techniomaginären. In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 262-270. (a továbbiakban: Flusser 2003b) itt: 265.

az absztrakció művelete állt rendelkezésünkre, vagyis ebben a világban az absztrakció a dolgoktól a nem-dolgok (formák: modellek, szimbólumok) felé tartó tudatos mozgás volt. Más szóval a dolgoktól a dolgok *jelentése* felé tartó mozgás³³³. A világ értelemtelisége tehát – tehetjük hozzá – egyfajta vertikális kettősségben volt megragadható, a jel – jelentés alapvetően *denotatív*ként elgondolható sémájában (melyről korábban már esett szó). Ha az értelem Luhmannál bevezetett aspektusaiban akarjuk megadni ezt a sémát, beszélhetünk az értelem dologi és szociális dimenzióinak egymásra vonatkoztatásáról (és a jelképzés ott bemutatott formájáról is), ha azonban megmaradunk a Flusser idézett szövegében használt dolog – információ fogalmaknál³³⁴, sokkal érzékletesebben áll előttünk a materialitás – immaterialitás megkülönböztetéséből kiinduló forma. A közvetlen tapasztalás világában a materialitás (a „dolog”) irányítja az értelemképzést³³⁵. Ha mindezt, vagyis a jelentés „mozgását” vektorszerűen képzeljük el, akkor az nyilvánvalóan a dolog (jel) felől az információ (jelentés)³³⁶ felé mutat. Az absztrakció pedig, ismételjük meg, mindezt tudatossá és nyilvánvalóvá tevő kulturális művelet.

A computer kultúrformája által értelmessé tett világban a dolgok helyét átveszik a technikai képek, mint a tapasztalatszerzés elsődleges tárgyai. Ezek a képek numerikus reprezentációk, vagyis eleve nem rendelkeznek anyagisággal a legszigorúbb ontológiai értelemben sem³³⁷, de magában a szemantikában (azaz a kultúrában) is nyilvánvalóan kikerülnek az érdeklődés középpontjából a „dolgok” és az információ marad ott:

„Nem a dolog, hanem az információ az ökonómiailag, társadalmilag, politikailag konkrét”³³⁸

illetve:

---

³³³ Vilém Flusser: *Auf dem Weg zum Unding*. In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 185-190. (a továbbiakban: Flusser 1997d) itt: 185.

³³⁴ Uo. 185.

³³⁵ Természetesen csak a szemantika szintjén, hiszen akár luhmanni, akár flusseri fogalmakban adjuk meg a dologiságot, valójában annak az értelemben (kultúrában) leképezett formájáról, és nem a ténylegesen hozzáférhető realitásról beszélünk.

³³⁶ Dolog/jel és információ/jelentés természetesen csak erős fenntartásokkal azonosítható terminusait itt most az egyszerűség kedvéért kezelem ekvivalensként.

³³⁷ A numerikus reprezentáció kérdéskörét jelen fejezet második részében, Lev Manovich új média-szemantikája kapcsán bővebben kifejtem.

³³⁸ Flusser 1997d:187.

„Mindaddig, amíg a fotó még nem elektromágneses, az első marad az összes posztindusztriális tárgy közül. Bár még tapadnak hozzá a dologság maradványai, értéke nem a dologban van, hanem a felületén lévő információban. Éppenséggel ez jellemzi a posztindusztrialitást: nem a dolog értékes, hanem az információ. [...] a fotó világosan demonstrálja a dolog és a "tulajdon" fogalmának hanyatlását”³³⁹

Lényeges változás ez az értelemképzés alapszerkezetében (a szemantikában, vagyis kultúrában). A vertikális, denotatív rendben megadható jelek nem értetődnek maguktól többé, egy olyan világban, ahol a cipő élvezete konkrétabb, mint maga a cipő, ahol a *dolog-morál* (a dolgok birtoklása, létrehozása, tárolása) helyét átvette az *információs morál* (élmény, élvezet, tudás, tapasztalat)³⁴⁰ kizárólag reflektív módon, vagyis tudatosan található meg az út vissza a dolgokhoz. Az absztrakció többé nem a „dolgoktól el” jelentésben értendő, hanem a nem-dolgoktól a *tárgyak* felé való mozgásként. A tárgyak (Sachen) a dolgokhoz (Dinge) képest egészen más tapasztalatban adóttak. Minden esetben közlik saját előállítottságukat és jelentés általi meghatározottságukat, nem fedik el többé azt a kontextust, melyben állva értelmet nyernek: ezek már a második rend tárgyai. Annyiban is azok, hogy minden esetben – foersteri-luhmanni terminussal élve – megfigyelőjüket is közlik:

„Nem az asztal, és nem is én magam, hanem az én-asztal *viszony* a dolog (Sache)”³⁴¹

Egy olyan kultúra (szemantika) tárgyai tehát ezek, mely pontosan tudatában van saját előállítottságának, és a materialitáshoz fűződő konstruktív viszonyának. Egy olyan kultúra tárgyai, mely második rendben figyel meg, vagy – husserli terminussal élve – nem birtokolja többé a természetes beállítódás jótékony takaróját. Ezek a tárgyak a *retró* tárgyai: tárgyi tekintetben ez egy retrókultúra: cirkuláris, rekurzív, és (a luhmanni értelemben) *önreferenciális*.

Érdeemes itt röviden felhívni a figyelmet a fejtegetett kérdés egy másik, később részletesebben elemzendő aspektusára is: a dolog – információ (mutatis mutandis: jel – jelentés) képlet vertikális rendje átadja az elsődlegességet az információ – információ – információ lezárhatatlan „horizontális” *kontextusának* (melyből a tárgyak pusztán származtatottak). A jelentésvektor nem mutat többé magától értetődően a denotáció

---

³³⁹ Flusser 1983.

³⁴⁰ Flusser 1997d:186.

³⁴¹ Uo. 189.

megnyugtató rendje szerint. A térkép átveszi az elsődlegességet a terület felett, ahogy Baudrillard fogalmaz. Ezek a tárgyak: szimulakrumok.

Látszat (szimuláció) és *valóság* megkülönböztetésénél érdemes elidőznünk. Valójában miért is annyira nyilvánvaló nekünk, hogy a computer kultúrformáját meghatározó és leginkább kifejező technikai képek *nem* reálisak? Azért – hangozhat a gyors válasz – mert *tudjuk* hogy ezek olyan világok, amelyeket mi alkottunk. Flusser kifejezésével, nem *adottságok* (adatok), hanem *mesterségesen előállítottak* (faktumok)³⁴². Numerikus reprezentációk, azaz komputált pontelemek. De – teszi fel a kérdést Foersterrel tökéletesen egybehangzó módon Flusser – van-e bármi, ami nem konstruált? Ami nem komputált pontelemekből áll? Az asztal például, amelyen ír (és az asztal, amelyen én írok, szintén) valójában komputált pontelemekből áll, ha elég közelről megvizsgáljuk a szerkezetét, és ha a hologramja ugyanolyan sűrű lenne, mint maga az asztal, nem is tudnánk különbséget tenni köztük. Vegyük észre: ez pontosan az a különbség, amelyre Foerster mutatott rá valóságtapasztalat és hallucináció kapcsán³⁴³.

Flusser szerint a világhoz való hozzáférésnek két alapformáját érdemes elkülöníteni. Egyik a lineáris, processzuális, történeti tudat (vagy kultúrforma), mely az íráshoz kapcsolódik, a másik pedig a formális, kalkulációs gondolkodást kifejező tudat (vagy kultúrforma), mely eszközszerűen leginkább a számítógéphez kapcsolódik. A történeti tudat linearitásának az értelemképzés fentebb³⁴⁴ bemutatott denotatív, vertikális szerkezetű alapegységeinek narratívákba szerveződése felel meg leginkább: a szöveg, a könyv. Ezt Flusser *processzuális* gondolkodásnak nevezi, és szembeállítja a formális vagy kalkulációs gondolkodással, mely mindig is³⁴⁵ pontelemekből indult ki alapvető műveletei során, melyek a *kalkulálás* (analízis: a világ részekre bontása) és a *komputálás* (szintézis: a részek újra összeillesztése)³⁴⁶. A kalkulációs gondolkodás tehát nem leírja vagy megérti, hanem *projiciálja* az univerzumot, és *tudja* hogy tetszés szerinti hasonlót is tud projiciálni.

---

³⁴² Vö: Vilém Flusser: *Digitaler Schein*. In: Uő: *Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien*. Bollmann Verlag, Mannheim, 1995. 272-286. (a továbbiakban: Flusser 1995a) itt: 273.

³⁴³ Lásd a dolgozat Foerster-fejezetét. Nem meglepő, hogy a két szerző hasonló módon teszi fel ezt az alapkérdést, és hasonló válaszokra is mutat rá.

³⁴⁴ Ebben a fejezetben, de Luhmannál és Foersternél is!

³⁴⁵ A kalkulációs gondolkodás korai képviselőiként Flusser például Nicolaus Cusanusra és Galileire hivatkozik. (Vö. Flusser 1995a:280.)

³⁴⁶ Vö: Flusser 1995a: 280.

A *digitális* a kalkulációs gondolkodást³⁴⁷, pontelemek áramlását jelenti Flussernél. Eszerint valami annál „reálisabb”, minél vastagabb az áramlás és annál „potenciálisabb”, minél vékonyabb. Reális és potenciális fokozatiként tételezett viszonyára láttunk példákat a dolgozat korábbi fejezeteiben mind Foerster valóságfogalma, mind Luhmann valóság- illetve rendszerfogalma kapcsán. De ami ennél talán még fontosabb, a gondolkodásmód, mely *dinamizál*, átjárhatóvá tesz egy alapvetőnek tekintett kizáró ellentétet, éppen az a gondolkodásmód, mely Luhmann rendszerelmélet-beli paradigmaváltását jellemzi³⁴⁸.

Visszatérve Flusser realitás-fogalmához, azt a következőképpen határozhatjuk meg:

„Amit reálisnak nevezünk és úgy is észlelünk és élünk meg, olyan helyek, görbületek és öblösödések, ahol a részecskék (Partikel) vastagon áramlanak, és a potencialitások realizálódnak.”³⁴⁹

Ez tehát a digitális világkép. Egy olyan ontológia, mely szerint az Én nem más, mint digitális áramlás, lehetőségek aktiválódása:

„Magunkat mint egy mindenek előtt interperszonális mező egymást keresztező görbületeit és öblösödéseit kell megértenünk... [...] Mi is cikázó pont-lehetőségek „digitális komputációi” vagyunk... [...] *Nem egy adott objektív világ szubjektumai vagyunk többé, hanem alternatív világok projektumai...* [kiemelés tőlem – T.B.]”³⁵⁰

Az *Én*hez (identitás, szubjektum, stb.) kapcsolható fogalmakhoz, illetve azok foersteri/luhmanni párhuzamaihoz a későbbiekben még bőven visszatérünk a részletesebb elemzés kedvéért. Itt és most azt szeretném kiemelni, hogy Flusser szerint a digitális gondolkodás *nem* a számítógépek megjelenésének a következménye, hanem egy olyan gondolkodásmód és világkép, melyet a számítógépek formájában realizálódó technika pontosan kifejez, ahogyan ezt el is mondja a computerről, melyek szerinte:

---

³⁴⁷ Itt szeretném felhívni a figyelmet Foerster Ki-számítás (Er-rechnung) és Flusser elemzett fogalmainak hasonlóságaira.

³⁴⁸ Vö. pl. Luhmann 1987.

³⁴⁹ Flusser: Dig. Schein 282.

³⁵⁰ Uo. 282-283.

„Az egzakt kalkulációs gondolkodásnak köszönhető apparátusok az emberen belüli, emberek közötti és emberen kívüli lehetőségek megvalósításának szolgálatában.”³⁵¹

A számítógép egy minden eddiginél jobb médiuma a kalkulációs gondolkodásnak.

1.2. A technikai képek univerzuma felé

Flusser a hétköznapi élet területén az egyik leginkább szembeötlő változásnak a tarkaság megjelenését és robbanásszerű terjedését látja a 2. világháború vége óta. A tarkává válás szerinte fontos jele annak a radikális változásnak, mely a *kódban* megy végbe; melynek segítségével egy kultúra tagjai megértik egymást, és a világnak és a benne zajló életnek értelmet adnak³⁵². A tarkaság tehát egy új módja a világnak történő értelemadásnak, a gondolkodásnak, érzésnek és akarásnak:

„Nem csak a művészet (akármit akarjon is jelteni ez a szó), hanem minden kulturális terület (politika, etika, gazdaság, ... tudomány, technika, filozófia, vallás) érintett a kód változásában, ami a zoknik tarkaságában fejeződik ki.”³⁵³

A kódnak ez a forradalma a médiumok technikai fejlődésére vezethető vissza: a „technoimaginárius kód”³⁵⁴ térhódításáról van szó. A tarkaság azért fontos (és kétségbevonhatatlan) jele ennek a változásnak, mert a tarkaságot hordozó *felületek* szerepének növekedését mutatja. A technoimaginárius kód – némi leegyszerűsítéssel – a felületek, főleg a *képernyők* világának kódja. A tarkaság tehát korántsem esztétikai változás következménye, hanem a felületek megnövekedett jelentőségéé és használatáé: az új kódok, állítja Flusser, olyan rendszerek, melyek *felületekből* állnak³⁵⁵.

Ezek a felületek technikai produktumok, melyek – lévén képszerűen befogadhatóak – *kétdimenziós* kódot fejeznek ki. Ez a felület-kód szinkronikus, azonnali (képszerű) befogadást tesz lehetővé, a világot – Flusser kifejezésével – *előállítja*,

---

³⁵¹ Uo. 283.

³⁵² Vö: Vilém Flusser: Der Einbruch des Technoimagiären. In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 262-270. (a továbbiakban: Flusser 2003c) itt: 264. Flusser kód-fogalma, jóllehet korántsem annyira kidolgozott, de közel áll a Luhmannál szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokként összefoglalt értelem-mintázatokhoz.

³⁵³ Uo. 264.

³⁵⁴ Vö. Uo. 264.

³⁵⁵ Uo. 266.

létrehozza (vorstellen, erfassen), szemben az írás lineáris kódjával, mely diakronikus, processzuális, szintetizáló módon *meგრადja* a világot: ábrázolja, leírja, bemutatja³⁵⁶. Ez alapvetően a képek kódja:

„A képek jelenése a felületükön található. Egyetlen pillantással meგრadhatjuk - de akkor felületes is marad. Ha a jelentést elmélyíteni, azaz: az absztrakt dimenziókat rekonstruálni akarjuk, akkor hagynunk kell, hogy tekintetünk pontról pontra végigpásztázza a felületet. A képfelület ilyen felderítését "scanning"-nek nevezzük. Ennek során a tekintet komplex útvonalat jár be, amelyet részben a kép struktúrája, részben a néző szándékai alakítanak. [...] A tekintet jelentésteli kapcsolatokat is létesít a képelemek között. Mindig újra visszatérhet a kép egyik sajátos eleméhez, és ezáltal azt a kép jelentésének hordozójává teheti. [...] A képnek ez a saját térideje, nem más, mint a mágia világa, egy olyan világ, amelyben minden ismétlődik és minden részt vesz egy jelentésteli kontextusban. Az ilyen világ szerkezetileg különbözik a történeti linearitástól.”³⁵⁷

Itt jegyezzük meg: a felület-kód nem pusztán az általa közölt tartalom előállítottságát közli, hanem szinkronikus mivoltának köszönhetően nem tartalmaz szükségszerűen időbeliséget, azaz az időt a „befogadóra hagyja”: nem kell követnünk szükségszerűen semmiféle idővonalat, ahogy az olvasáskor. Éppen ezért nem is határoz meg semmiféle időt: nincs időkonceptiója a hagyományos értelemben (ahogyan az írott szövegnek mindenképpen van).

A felület-kód leváltja a lineáris kódot: ez a kép visszatérése. A felületek egyre inkább technikailag meghatározott megjelenítőfelületek (az esetek döntő többségében digitális képernyők) lesznek, melyek technikai képeket hordoznak.

Technikai és digitális itt, ezekkel az új képekkel kapcsolatban azt jelentik, amit fentebb láthattunk: a technikai képek *pontelemekből komputált rekurzív absztrakciók*:

„Technikai kép az, amit apparátusok állítanak elő. ... A hagyományos képek ontológiai szempontból első fokú absztrakciók, mert a konkrét világból absztrahálták őket: míg a technikai képek harmadfokú absztrakciók: olyan szövegekből absztrahálódnak, amelyek a hagyományos képek absztrakciói. [...]”³⁵⁸

Illetve:

---

³⁵⁶ Uo.267.

³⁵⁷ MEGKERESNI!!!

³⁵⁸ Flusser 1983.

„A technikai képek más természetűek, mint a korábbi, itt „tradicionalisnak” nevezett képek, és pedig annyiban, hogy az előbbieket szövegeken alapszanak, belőlük keletkeztek, és nem valóságos síkokat ábrázolnak, hanem pontelemekből összeállított mozaikokat. Ennek megfelelően nem „történelem előtti”, kétdimenziós, hanem „történelem utáni”, nulladimenziós struktúrák.”³⁵⁹

A technikai képek a 20. század legeleje óta jelen vannak (többek között) a tömegmédiában is. Kódjuk azonban csak a technoimagináció áttörésével (a televízió, a videó, de teljes mértékben csak a számítógép megjelenésével) válik láthatóvá. Korábban a technikai képeket általában egyrészt szövegekhez képest, másrészt pedig alapvetően kód nélkül, szinte teljesen transzparensként értelmezték, mint a valóság tökéletes leképezéseit. A helyzet egy ideje a visszajára fordult: mára az írásra, a szövegalkotásra is visszahat a technikai képek kódjában (is) kifejeződő új kulturális kód. A papírra írt, zárt szöveg koncepciója, melynek sorai egy végpont felé tartanak, a digitális térben nem tartható fenn, cirkuláris, rekurzív válik. Az a bizonyos végpont lehet kezdőpont is: a szöveg már nem egy kreatív folyamat eredménye, hanem *maga a folyamat*³⁶⁰. A digitális térben megjelenő szövegek ugyanúgy megszüntetik írás és gondolkodás két különálló folyamatként való tételezettségét, mint a tárgyak a materiális – imaginatív kettősségét a fentebbi okfejtésekben. Az elektronikus szöveg nem olyan befogadót céloz meg, aki őt emlékezetében tárolja, kritizálja vagy kommentálja, hanem olyan kreatív befogadót tételez, aki őt *processzálja*, remixeli.

„Az író már nem azon van, hogy magában zárt, kész, „tökéletes” új információt hozzon létre, hanem azon fáradozik, hogy már meglévő információkat átstrukturáljon... hogy a másik azzal kreatívan továbbjátszhasson ... A befogadó újabb információkat fűz hozzá, de nem azért, hogy újabb információt állítson elő, hanem hogy ezt az információt visszaküldje a feladónak, és hogy ugyanezen szöveg más befogadóival egy kreatív kölcsönös beszélgetésbe lépjen be.”³⁶¹

A szöveg így válik többdimenzióssá, és – vezessünk be egy újabb kulcsszót – : dialogikus (szemben korábbi diskurzív³⁶² természetével).

---

³⁵⁹ Flusser 1985.

³⁶⁰ Vilém Flusser: *Hinweg vom Papier*. In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. (a továbbiakban: Flusser 1997a) 61-69. Itt: 63.

³⁶¹ Flusser: Uo. 64.

³⁶² A *dialogikus* és *diskurzív* terminusok értelmezéséhez vö. Vilém Flusser: *Diskursive Medien*. In: Nils Röllner – Silvia Wagnermaier (szerk.): *absolute Vilém Flusser*. Orange-press, Freiburg, 2003. 122-135.

A technikai képek kódjában tehát ugyanazt az absztrakciós hatást ismerjük fel, amelyet a tárgyak kapcsán láthattunk: megtörténik bennük (is) a jelentésvektorok irányváltása. Ennek kapcsán érdemes hosszabban idéznünk Flussert:

„A jelentésvektorok irányváltásáról van szó. Mostantól fogva minden mutató, jel és közlekedési jelzés tőlünk excentrikusan elfelé mutat/utal, és semmi sem mutat ránk. Mostantól fogva mi vetítünk jelentéseket a világra. A technikai képek ilyesfajta kivetítések. Mindegy, hogy fotókról, filmekről, videókról vagy számítógépes képről van szó... [...] A technikai képek univerzuma viszont nem „objektív bizonyítékokból” áll ... Az „ürességbe”, a „térbe” kivetített képekről van szó. A jelentésvektorok irányváltása, melyet a technikai képek kapcsán első ízben tapasztalunk, zavarólag hat a „jelentés” szokványos kategóriáira. Ameddig a vektorok a világ felől mutattak miránk, a hozzájuk illő kérdés a következőképpen hangzott: „mit” jelent a szimbólum, amelyet meg kell fejtenem? Akkoriban volt ott kint valami (a jelölt, „signifié”), amit a szimbólum (a jelölőből, „signifiant”) jelenített meg. A jelentésvektorok irányváltása után nincs többé helye a kérdésnek, hogy „Mit jelent ez?”, mivel semmi sincs többé ott kint. Hogy „mit jelent egy technikai kép?”, ez hamisan feltett kérdés. A technikai képek ugyanis nem megmutatnak (noha látszólag ezt teszik), hanem kivetítenek valamit. A technikai képek jelölete („signifié”) olyasvalami, ami a 'bent' dimenziójából a külvilág fele irányuló tervezés eredménye (mindegy, hogy egy lefényképezett házról vagy egy megépítendő repülőgép komputerképéről van szó), és a külvilágban csak azután jelenik meg, miután tervezése megtörtént. Ennélfogva a technikai képeket nem a jelöltből, hanem a jelölőből („signifiant”) kiindulva lehet megfejteni, nem abból, *amit* mutatnak, hanem abból, ahonnan mutatják. A megfelelő kérdés tehát: „*mire* mutatnak a technikai képek?”³⁶³

Semmi sincs többé ott kint: az a szemantika, mely a technikai képeket kezeli, második rendbéli megfigyelésre van beállva: megfigyeli saját magát is, amint megfigyel. Amit Flusser a technikai képek kapcsán rögzít, lényegében megegyezik azzal, ahogy Luhmann a (nyelvi) jelet, annak működését általában elgondolja. Érdemes itt röviden felidézni, hogyan foglaltuk ezt össze jelen dolgozat egy korábbi pontján. Luhmann szerint – láthattuk – a nyelvi jelek nem igényelnek kontaktust a külvilággal, mert az értelmet használó rendszer műveletei, így (mint minden művelet) a rendszerhez kötődnek. Nem a világban vannak, *nem* a világ tényállásainak modellszerű reprezentációját szolgálják a rendszeren (a nyelv rendszerén) belül, hanem bizonyos, hangzás és értelem megkülönböztetésének egységében megragadott nyelvi formák, melyek állandósulnak, vagyis formaként izolálódnak: elszakadnak a felhasználási

---

illetve: Uó: Dialogische Medien. In: Uo., 135-148. Jelen fejezet egy későbbi pontján a két terminusra még visszatérek.

³⁶³ Flusser 1985.

kontextusoktól, ezáltal stabillá válnak. A jelölő tehát nem *mutat* a jelöltre, hanem helyettesíti, megjeleníti azt³⁶⁴. Flusser technikai képekhez rendelhető jelentésvektora éppen így működik, azzal a fontos különbséggel, hogy mindez a technikai képek esetében a kód/szemantika/kultúra szintjén, és *reflektáltan* történik meg.

Ha a számítert a luhmanni elmélet szerint új kultúrformaként határozzuk meg, annak ez lenne az egyik legfontosabb tulajdonsága.

1.3. A közel közelsége

Flusser a technikai képek által meghatározott társadalmi formációt több helyen „telematikus társadalomnak”³⁶⁵ nevezi. A ’tele’-előtag a távoli közel hozását hivatott jelenteni a megnevezésben; talán érdemes röviden végiggondolnunk, mit is fejez ki ez a ’távoli’. Régen, mondja Flusser, abban a világban, amelyet kizárólag a közvetlen tapasztalat határozott meg (a ’dolgozók’ kultúrájában) ami távol volt, az elérhetetlen volt a közvetlen tapasztalat számára, de emberi dimenzióban létezett³⁶⁶. Vagyis a távoli dolgokra úgy gondolhattunk, mint amelyek megismerhetőek, megtapasztalhatóak lennének, ha megfelelő közelségbe jutnánk hozzájuk. Ma, a tárgyak és technikai képek világában a távoli elérhető a közvetítő technika segítségével, viszont túl van az emberi dimenzió³⁶⁷ (szintén a közvetítő technikának köszönhetően). Mikroszkopikus és csillagászati tartományok váltak elérhetővé mikroszkópok, távcsövek, televízió és számítógépek, tehát csupa ’tele’-apparátus, közvetítő/közel hozó eszköz által.

A *távol*-ság tehát fontos jelentésváltozáson ment keresztül: olyasmint jelent, amit a mediális apparátus nélkül egyáltalán nem tudnánk megtapasztalni. Csak jelzésként jegyezzük itt meg: a televízió ’ablak a világra’-konceptiója (és az egész objektivitás-szemantika) nagyon erősen épül a távol első jelentésére, holott valójában maga a médium működése kezdeteitől a távol második, újabb jelentése által meghatározott.

A távolinak ez a jelentésmódosulása valami nagyon lényeges koncepcionális változással függ össze: az idő és a tértapasztalat radikális megváltozásával.

---

³⁶⁴ Vö. Luhmann 1997:318-319.

³⁶⁵ Vö: Vilém Flusser: Vom Fernsehen und der Vorsilbe „-Tele”. In: Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien. Bollmann Verlag, Mannheim, 1995. (a továbbiakban: Flusser 1995b) 214-222 ; Vilém Flusser: Verbündelung oder Vernetzung? In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 143-150. (a továbbiakban: Flusser 1997b)

³⁶⁶ Vilém Flusser: Vom Fernsehen... 218.

³⁶⁷ Uő.

1.3.1. Az idő közelsége

A lineárisan programozott tudat (a történeti, processzuális tudat) az időt a múlttól a jövő felé tartó áramlásként éli meg, mondja Flusser:

„Ez a „történeti” idő, az események visszahívhatatlan egyediségének ideje, és a láncok (pl. az oksági lánc) ideje”³⁶⁸

A történeti tudat tehát a jelent egy pontként éli meg az idő vonalán, ami nem „igaz”: mihelyt van, nincs (múlttá válik). A Technikai képek világának ideje ezzel szemben teljesen a jelenidejűség tendenciájaként ismeri fel az időt: csak a jelent ismeri el igazinak, mert ez az a hely, ahol a csak lehetséges (a jövő) megérkezik, hogy valóssá (épp jelenlévővé) váljon. A mindig középpontba kerülő jelen mindig *valaki* jelene – az *én jelenem* (és az én jelenem az, ahol én vagyok): az új időélmény ezért relatív. És csakis azért válik lehetségessé, mert én, bárki, valaki, (a megfigyelő) *jelen* van, reflektáltan be van léptetve az átélésbe (éppen úgy, ahogy az asztal kapcsán láthattuk a dolgok és tárgyak taglalásakor.) Flusser ki is mondja: „én vagyok konstans, a világ változó: az idő-megélés *rám* vonatkozik.”³⁶⁹

Itt érdemes megjegyezni, mindez szorosan összefügg a technikai képek kultúrájának felületi kódjával, pontosabban annak szinkronikus mivoltával. Ha emlékszünk, vonatkozó korábbi elemzéseinkkor azt állítottuk, hogy az írással/történeti tudattal szemben a felületi kód nem diakronikus, nem tartalmaz szükségszerűen idővonalat, mert képként két dimenzióval rendelkezik. Az idő így „szabadul fel”: nem kell standard, normatív időskálához viszonyulni, *lehet saját időnk*.

Flusser szerint ha képet próbálunk csinálni az időről, láthatjuk hogy valójában a jövő felől jön, és a múlt felé tart:

„Szüleink számára az idő a múltból a jövő felé áramló folyam volt, amely nem áll meg a jelenben, hanem mindent magával sodor. Az időnek ez a drámai felfogása természetesen örültség. Először is azért,

---

³⁶⁸ Vilém Flusser: Technoimagination. In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 209-223. (a továbbiakban: Flusser 2003b) itt: 214.

³⁶⁹ Uo.216.

mert az idő nem a múltból, hanem a jövőből jön, másodszer pedig épp a jelen az, ahova megérkezik. Ha elhagyjuk a történelmi időképet, s annak új fogalmát ragadjuk meg, miszerint az idő minden irányból hozzánk érkezik, s a jövőből érkező dolgok a jelenben valósulnak meg, akkor a jelen ezekben a dolgokban két részre oszlik: a lehívhatóra, vagyis az emlékezetre, s a lehívhatatlanra, tehát az elfeledettre.”³⁷⁰

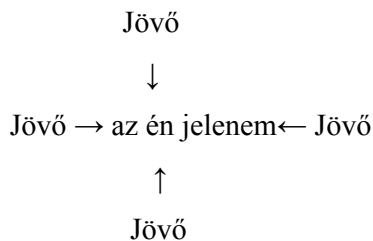
Az új időélmény két fontos következménye³⁷¹ tehát:

a.) nincs értelme az idő *irányáról* beszélni, mert a jövő *mindenhonnan* érkezik;

b.) a múlt egyfajta „lyuk” a jelenben, melyben feltorlódik az idő; valójában nem egy harmadik időforma, hanem a jelen egy aspektusa (funkciója): emlékezet (másik oldalán a felejtéssel). Itt érdemes visszautalni Foerster többször idézett aforizmájára, melyet az újságírásról mondott: „Ne úgy mondd, ahogy volt, hanem úgy van, ahogy mondd!” – ez tökéletesen pontosan ide illik.

Az időnek ezt az újfajta megélését már birtokoljuk, állítja Flusser: magának a birtoklásnak a tudását nem birtokoljuk egyelőre. Az idő felszabadult és rendelkezésünkre áll. Nem megszervezett idősorok (például a televízióműsor) passzív fogyasztói vagyunk többé, hanem technikai képeket aktív módon küldő és fogadó felhasználók. Minden kommunikációnk, minden technikai képekkel kapcsolatos műveletünk a *mi saját időnkben* zajlik³⁷².

Ha le akarnánk rajzolni, így nézne ki:

Mindezek után érdemes felidézni, hogyan vélekedik Luhmann az időről, hiszen emlékszünk, az értelem egyik legfontosabb dimenziójaként írta le:

---

³⁷⁰ Vilém Flusser: Az információs társadalom mint földigiliszta. In: Uő: *Az ágy*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1996. Kijárat Kiadó, 41-55. itt: 51.

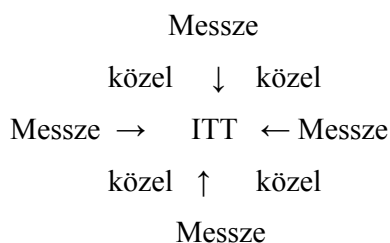
³⁷¹ Vő: Flusser 2003b: 215-216.

³⁷² Nagyon-nagyon sokat mond ebben a kontextusban a T-Home digitális televíziós szolgáltatását népszerűsítő szlogenje: „Légy az idő ura!”

„Az értelem kommunikatív teremtésének esetében ez a rekurzivitás mindenek előtt a nyelv szavai által valósul meg, melyek az aktuális jelenben röviden és csak annyiban vannak elrendezve, hogy ami bennük (általuk) megtörténik, egyidejűleg történik meg. [vagyis a rendszerműveletek kizárólag jelenidejűek, és pontosan addig tartanak, ameddig lezajlanak: semmiféle múltban nem őrződnek meg. – T.B.] Ez tulajdonképpen még nem idő. Idővé válik azonban, amennyiben egy „előbbi” és „utóbbi”, egy múlt és egy jövő elkülönítéseként lesz felfogva. Innentől kezdve az értelem az időben jelenik meg, és időbeli megkülönböztetésekre kapcsolható át. Ez azt jelenti, hogy időt használunk a komplexitás redukciójában, ugyanis a múltat mint már nem aktuálist és a jövőbelit mint még nem aktuálist kezeljük. Amikor (és csak akkor) ezt a megkülönböztetést használjuk, vagyunk képesek a múlt vonatkozásában redundanciákat és a jövő vonatkozásában változatosságot teremteni, és teremteni azt jelenti: a jelenben jelenlevővé tenni.”³⁷³

1.3.2. A tér közelsége

Az új időfogalom térbeli, ahogy az ábra is szemlélteti. Ez látszólag ellentmond annak a tapasztalatnak, mely szerint a „tér” és „az idő” két különböző szemléleti forma. (A klasszikus fenomenológiai szociológia az életvilágot erre a kettőre mint két alapvető tengelyre építi fel³⁷⁴). A technikai képhez kötődő idő tehát térbeli, a tere pedig időbeli. Ha ábrázolni akarjuk, ugyanazt (pontosan ugyanazt!) az ábrát rajzolhatjuk le, mint az idő esetében:

³⁷³ Luhmann 1997:52-53. Jelen dolgozat keretei nem teszik ugyan lehetővé, de a luhmanni és a flusseri időkonceptiók (és méginkább: a két szerző koncepciói az idő megélésének vonatkozásában) szorosabb egymásra olvasása véleményem szerint nagyon izgalmas és gyümölcsöző munka lenne.

³⁷⁴ Vö. Flusser 2003b:217. ill. Vö. Alfred Schütz – Thomas Luckmann: Az életvilág struktúrái. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest, 1984. 269-321.

Az itt megegyezik a jelennel, a messze/közel-szakaszok pedig a jövővel³⁷⁵.

„Hibás tehát azt mondani, hogy az időt mint térdimenziót éljük meg. Nem, a teret mint az idő szinkronizációját és az időt mint a tér diakronizációját éljük meg... ez két képe ugyanannak a fogalomnak.”³⁷⁶

A tér relatív, hiszen ahol vagyunk, számunkra mindig az a tér középpontja. A minket körülvevő tárgyak a jövőből jönnek, és minél közelebb jönnek, annál valóságosabbak, annál valóságosabban hatnak ránk. Az idő/tér megélésnek (mely, mint láttuk, nem abszolút) mértéke az *érdeklődés* (Interesse)³⁷⁷.

Gondoljunk itt egy pillanatra a tömegmédiá korábban már elemzett „élőség”-fogalmára. A kortárs televíziózás élő műsorainak (elsősorban a reality-showknak, tehetségkutatóknak, stb.) *élőségét* már a szimuláció szintjén sem az élmény tényleges térbeli/időbeli megosztása definiálja mint ahogy ez korábban kizárólagos volt (és például sportesemények, fontos futballmeccsek stb. közvetítése esetén ma is az). A média közvetítette „élő” élmények nagyobb részének (például a Való Világnak) nincs is saját, megosztandó/megosztható tere és ideje. Az élőséget itt a néző bekapcsolt (és SMS-küldéssel, telefonálással stb. rekurzívált, vagyis átélhetővé tett) *közelség-élménye* definiálja, vagyis felkeltett *érdeklődése*.

Az új idő/tér-élmény tehát jelentős mértékben szubjektívizálódott, nem az „objektív világot” méri (másodpercben és centiméterben), hanem „érdeklődésemet a világban” (az érdeklődés dimenziója egyelőre ismeretlen)³⁷⁸.

2. „Hullámvölgy a képözönben”: (nincs) identitás

Alternatív világok projektumai vagyunk – olvashattuk fentebb ebben a fejezetben. Talán most már jobban értjük azt is, hogy a közelség (*Tele-*) nem térbeli/időbeli távolságot jelöl, hanem interperszonális viszonyok számának és intenzitásának funkcióját³⁷⁹.

---

³⁷⁵ Vö. Flusser 2003b:218.

³⁷⁶ Uo.

³⁷⁷ Uo.219.

³⁷⁸ Vö: Flusser 2003b:220.

³⁷⁹ Flusser 1997b:146.

A telematikus viszonyok hálózatából felépülő társadalomban nincs többé értelme a nyilvános/privát megkülönböztetésének sem: ez a kettő úgy oldódik fel egymásban, ahogyan a tér és az idő. Flusser több helyen is kijelenti: az információs forradalom leépíti a nyilvános teret, nem kell ugyanis publikálni többé az információt, ha el akarjuk juttatni bárhova, rendelkezésünkre állnak a megfelelően specifikus csatornák³⁸⁰.

A nyilvánosság alapsémája, vagyis a város – otthon megkülönböztetés az ugyanezt kifejező társadalom – én megkülönböztetéssel együtt nagyon hasonló módon íródik felül, illetve dinamizálódik Flussernél, mint Luhmann említett „paradigmaváltása” során a szubjektum – objektum illetve rendszer – környezet megkülönböztetések:

„Ember” és „társadalom” fogalmi nem tárgyalhatóak egymástól elválasztva; ha ez mégis megtörténik, absztrakciókról van szó... Van egy vonatkozási mező, melyből egyrészt az „ember”, másrészt a „társadalom” extrapolálható.”³⁸¹

Ez a vonatkozási mező a technikai képek meghatározta társadalomban (szocialitásban) a konkrét interszjektív relációk hálója. Ezt, vagyis az emberközi kapcsolatokat tekinti Flusser alapnak, melynek felépítménye az individuum és a társadalom is. Társadalomfogalma így a következő (Luhmannéhoz nem meglepő módon nagyon hasonló) lesz: „A társadalom a stratégiát jelenti, melynek köszönhetően a másokkal való információcserében megvalósítani remélhetjük magunkat.”³⁸² Ahogy szintén nem meglepő módon nagyon hasonló az „Én” fogalma is (emlékezzünk: Luhmann az „ember” fogalmát teljesen másodlagosnak tekinti, különböző típusú rendszerek találkozási pontjának³⁸³): „Az én olyan csomópont, ahol különböző mezők keresztezik egymást, gazdasági, pszichikai és kulturális mezők. Az én nem mag, hanem tál. Összetartja a részeket, „tartalmazza” őket.”³⁸⁴ Az *Én* tehát egy név, ami konvergáló

---

³⁸⁰ Vö: Uo. 215. illetve: Der Städtische Raum und die neuen Technologien. In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 172-175. (a továbbiakban: Flusser 1997c) *Medienkultur*, 172.

³⁸¹ Flusser 1997b:144.

³⁸² Flusser 1997b:145.

³⁸³ Vö: Karácsony András: Az ember mint a hallgatás tárgya a luhmanni elméletben. In: *Replika* 66 (2009. május) 93-100

³⁸⁴ Vö: Vilém Flusser: A város: hullámvölgy a képzőnben. In: *Pannonhalmi Szemle*, 2004 (XII) 2/19–23. ill: <http://www.artpool.hu/Flusser/varos.html>

(kommunikációs) viszonyokat jelöl meg. Nem tárgyszerű, hanem virtuális (minden rokon fogalmában: identitás, individualitás, szellem, lélek).³⁸⁵

A következő idézet szerzője pedig akár Luhmann is lehetne:

„...igazából az elektronikus emlékezetek gyakorlati alkalmazása kényszerít rá bennünket, hogy feladjuk a kemény mag hagyományos ideológiáját, ami azon képességünk tárgyiasításán és szakralizálásán alapult, hogy információkat tudunk tárolni, processzálni és továbbadni. ...Meglévő kategóriáink közül sokat (ha nem az összeset) át kell alakítanunk. A "szubjektum-objektum" kategóriapárt például az "interszubjektivitással" kell felváltanunk.”³⁸⁶

3. Mi az igazság?

Flussernél a szociális konstruktivizmusnak nagyjából azonos formáját találjuk, mint Foersternél és Luhmannál, akik mindketten azt állították, hogy bár a világ kétségtelenül létezik, a maga realitásában nem férhető hozzá, csakis a megfigyelő értelemképzéseit is magába foglaló megfigyelések formáiban. Realitás és valóság között éppen ez a különbség: a valóság a realitásnak valamilyen szemantika rendjében megfigyelt formája, mely magát a megfigyelőt is tartalmazza. Flusser „kódolt” és „valós” világ kettősségéről beszél. A kódolt világ ad értelmet a valósaknak, amennyiben jelenti azt; ennek kell összekötnie az embert a „valóssal”. A kódolt világ másokkal együtt megélt (és másokkal együtt megéltként megélt) világ³⁸⁷. A kódolt világ a hétköznapi életben valósként jelenik meg: ahogy a rendszerek esetében a szemantika elfedi a struktúrát, illetve a valóság a realitást.

A történelem lineáris világa – mint korábban láthattuk – fogalmakban kódolt; a fogalmakat Flusser olyan szimbólumokként határozza meg, melyek képeket jelentenek: megragadják a képeket egy specifikus álláspontból (vagy mondhatjuk azt is: rámutatnak a képre, mint jelentésvektorok). A fogalmak és jelentéseik hasonlóan működnek, mint ahogy a vertikálisan szerveződő, két elválasztott szférában (materiális/imaginárius) elhelyezkedő elemeket összekapcsoló jelek; a hely ezért, ahonnan a fogalom a képre mutat, a kép fölött van: objektív nézőpont³⁸⁸.

---

³⁸⁵ Vö: Flusser 1997b:146.

³⁸⁶ Flusser: Emlékezetek. In: Uő: *Az ágy*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1996. 15-27. itt: 23-24.

³⁸⁷ Flusser 2003b: 209.

³⁸⁸ Vö. Uo. 210-211.

A technoimagináció számára az objektív nézőpont *értelmetlen*. A technikai képek alaklépte ebből a szempontból is hasonló, mint az idő/tér esetében: nem ismernek semmiféle lineáris tendenciát, és éppen az érdekes bennük / számukra, hogy honnan, milyen szögből (nézőpontból) figyelnek meg (készülnek). A lehetséges nézőpontok sokaságának ekvivalenciája a technikai képek tekintetében evidens³⁸⁹.

A technikai képek így – állítja Flusser – az igazság utáni kérdés (az episztemológiai kérdés) újraformulálására szólítanak fel, miután kiiktatják az objektív nézőpont tételezhetőségét³⁹⁰. Az újraformulálás során abból indul ki, hogy a történeti tudat számára az igazság (mint minden fontos koncepció) egy narratíva, egy folyamat, melynek során a megismerő egyre közelebb jut tárgyához (a teljes igazság egy lineáris szövegből olvasható ki). Ha ebből a fogalomból technikai képet (fotót, filmet) akarunk csinálni, azon megismerőnek és a megismerés tárgyának a táncát fogjuk látni: egy probléma körüli körözést, mely problémát éppen ez a körözés konstruál meg³⁹¹.

A technikai kép logikája szerint egy kijelentés annál valószínűbben igaz, minél nagyobb a nézőpontok száma: igazság-kritériuma nem az objektivitás, hanem az *interszubsztitívitás*.

Mintha a Wikipediáról írná a web 2.0. valamelyik teoretikusa, és nem az 1991-ben elhunyt Vilém Flusser:

„Az igazságkeresés nem felfedezőút többé, hanem arra tett kísérlet, hogy másokkal a világ tekintetében megegyezésre jussunk. [...] Az ember tehát nem azért keresi az igazságot, hogy megismerhesse és uralhassa a világot, hanem hogy abban másokkal együtt élhessen.”³⁹²

4. Összegzés

---

³⁸⁹ Itt érdemes utalni az elemzésben foglaltak rokonságára Foerster „a” világ - „egy” világ – problémájával.

³⁹⁰ Vö: Flusser: Im. 212.

³⁹¹ Itt pedig a megfigyelés Maturana és Foerster-féle említett felfogására érdemes utalni.

³⁹² Flusser im.: 213. Idézzünk mégis egy web 2.0. teoretikust, Flusser emléke előtt tisztelve ezzel is: „Hajlamosak vagyunk úgy gondolni az igazságra, mint valamire, ami a világban van. A tény, hogy kettő meg kettő az négy, a csillagokba van írva... De a Wikipedia egy másfajta *igazságelméletet* sugall. Csak gondoljunk arra a módra, ahogy megtanultuk a szavak jelentését... A mód, ahogy a közösség elhatározza, hogy kettő meg kettő négy, ugyanaz, mint ahogy elhatározza, mi egy alma: konszenzus által. Igen, ez azt jelenti, hogy ha a közösség megváltoztatja a véleményét, és úgy dönt, hogy kettő meg kettő az öt, akkor *kettő meg kettő az tényleg öt lesz*. A közösség persze soha nem akarna ilyen abszurd dolgot tenni, de a lehetősége megvan rá.”

(Marshall Poe: The Hive In: *The Atlantic*, September 2006)

Vilém Flusser néhány gondolatának fenti szisztematikus áttekintése azt a célt szolgálta, hogy alapot szolgáltatson számunkra a computer mint kultúrforma, illetve az ezzel kapcsolatos kulturális és médiabeli változások megértéséhez.

Azt gondolom, Flusser belátásainak segítségével jóval közelebb jutottunk a digitális kultúrának mint az értelmképzés- és használat új formájának, vagyis – Luhmannal szólva – szemantikának a megalapozásához. A fentiekben az értelem mindhárom Luhmann által meghatározott dimenzióját illetően pontos, és véleményem szerint eddigi terminológiánkhoz jól illeszkedő ismeretekhez jutottunk: a *szociális dimenziót* illetően láthattuk Flusser projektív identitás-koncepcióját, a *tárgyi dimenziót* illetően a dolgokkal (Dinge), tárgyakkal (Sachen) és az absztrakció műveleteivel kapcsolatos elemzésekre érdemes visszautalni, az *idődimenziót* illetően pedig az idő/tér átélésének az érdeklődésben konvergáló új, szubjektivizálódó formája jegyzendő meg. Külön kiemelendő gondolatnak tartom, hogy mindhárom említett (és sok itt most elő sem került) flusseri gondolat egy dinamizált (azaz viszony-alapú), dialogikus, rekurzív alampintára vezethető vissza, mely szemléletében (és nagyon gyakran kifejtéseiben is) nagyon szoros rokonságot mutat mind Niklas Luhmannal, mind pedig Heinz von Foersterrel.

III/2. A média új szemantikája felé

Egy új szemantika megjelenésének vagyunk tanúi, mégpedig nemcsak a média új szemantikájának, hanem széles értelemben egy új társadalmi szemantikájának, egy új kultúrának: a megelőző fejezetben ennek leírását kezdtük el megalapozni Vilém Flusser írásai alapján.

A megváltozó ötleírás ezen új formáját szokás (digitális) médiatársadalomnak nevezni, a fogalom azonban valójában meglehetősen homályos. Vilém Flusser általában a technikai képek társadalma (illetve univerzuma) kifejezést használja, de több, ennél jóval ismertebb metafora is használatos:

„A kommunikációelméleti gondolkodás keretein belül gyakran metaforák segítségével írjuk le a változónak tételezett társadalmat (és/vagy annak néhány aspektusát). Az információs társadalom fogalma egyike az ilyen kommunikációelméleti metaforáknak csakúgy, mint a „hálózati társadalom” vagy a „médiatársadalom”.³⁹³

Média és társadalom megváltozó viszonyát illetően nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy (1.) a társadalmi struktúraváltozást a tömegművelődés mint terjesztési technológiák váltják-e ki, tehát hogy valójában érvényes lehet-e még ebben a tekintetben a Luhmann-féle „szűkebb” tömegművelődés-fogalom; (2.) a tömegművelődés társadalmi alrendszere váltja-e ki, tehát érvényes-e továbbra is a (hagyományos) tömegművelődés ötleírás-vezérlő funkciója, vagyis érvényes-e a Luhmann-féle „tágabb” tömegművelődés-fogalom; vagy (3.) valami olyan radikális változás történik, melynek során a tömegművelődés minden korábbi értelmezhetősége érvényét veszti, és a tömegművelődés minden korábbi fogalma újragondolásra szorul.³⁹⁴

Jelen dolgozat gondolatmenete (ahogyan az bemutatott flusseri gondolatokból is következik), a legutóbbi irányba tart: végsősoron amellet érvel, hogy egy olyan új média-szemantika van kialakulóban, mely a digitalizáció technikai-strukturális alapjain állva egyre inkább kimoszítja a médiát rendszerszerűségének hagyományos keretei közül, és egyfajta legáltalánosabb szimbolikusan általánosított kommunikációs médium

---

³⁹³ Maren Hartmann: A mítosz és metaforái: médiatársadalmi eszményképek. In: *Információs társadalom* 2007/4. 47-67. (a továbbiakban: Hartmann 2007) itt: 47.

³⁹⁴ Vö: Ziemann:32.

státusza felé tolja; azt is mondhatnánk, a tömegmédiá rendszere tágulásnak indult, mintha fel akarná falni (vagy talán már fel is falta) a többi rendszert, az egész társadalmat, ahogy azt a rendszerelméleti alapon gondolkodó Klaus Merten szavait Hartmann összefoglalja:

„[Merten] abból indul ki, hogy a médiarendszer a társadalom egyik részterületéből annak uralkodó részrendszerévé válik – ugyanez történt korábban a vallással vagy a politikával is [...]. Mindez azon alapszik, hogy a kommunikáció (és különösképpen a médiarendszer összeköti a társadalom többi részterületét egymással. A differenciálódás során a médiumok száma – és azok összekötő szerepe – egyre nagyobb lesz, és ezáltal növekszik a jelentőségük. Ez a rendszerelméleti alapokon nyugvó felfogás felfogás fellelhető a médiatársadalom nagyon sok jelenlegi elméletében.”³⁹⁵

Kiindulópontként tehát egyetérthetünk Andreas Ziemann radikális konzekvenciáival a médiatársadalom fő trendjeit illetően, miszerint (1.) *minden* társadalmi rendszer a tömegmédiá reakciós kényszerébe kerül; (2.) a társadalmi cselekvés a médiacselekvés alá rendelődik; (3.) a későmodern társadalom teljesen és irreverzibilis módon függővé válik a technológiától, a tömegmédiá rendszerének formátumaitól és annak logikájától.

A médiumok társadalomátalakító erejének meghatározó voltát állítva két – az eddigiekben megalapozott – alapkérdés adódik: (1.) hogyan definiálhatóak valójában az (új) médiumok, és (2.) miben áll társadalomalakító erejük.

5.1. Bevezetés

A technikai képek Flusser alapján bevezetett ontológiája és episztemológiája, valamint a média objektivitás-szemantikájának Luhmann kapcsán tárgyalt megkérdőjeleződése (a média transzparenciájának szemantikai szintű megkérdőjeleződése) egyaránt felveti a technika szemantikában betöltött helyének, szerepének problémáját.

A dematerializált tartalmakkal dolgozó digitális médiumok esetében a technika többé nem tekinthető közvetítőeszköznek, hanem sokkal inkább a megjelenítés alapvető platformjának: a fizikailag létező adatok, a winchesterek jelei nem férhetőek ugyanis

---

³⁹⁵ Hartmann 2007:59.

hozzá (de legalábbis nem értelmezhetőek közvetlenül) a számunkra. A technika ezért a digitális tartalmak esetében szükségszerűen és mindig jelenvalóként, a tartalmak részeként (és nem kereteként, azaz nem leválaszthatóként) jelenik meg. Flusser szerint egyébként ez már a televízió képeinek esetében is megtörténik, azaz a technika ott is „láthatóvá” (bár szándékosan elfeledendővé) válik:

„Tegnap a televízióban Mozart „Cosi fan Tutte” című operáját láttam. Közelebbi nézetből elektronok nyomait láttam egy katódsugár-csővön. De eltérően az asztal esetétől, itt már nem mellőzhetem a látott képek szemcsestruktúrájáról szóló tudást, mert a képet az „elméleti tudósoknak” köszönhetem. Ugyanis ők tették lehetővé a tegnapi „Cosi fan tutte”-t. Amit mint szépséget konkrétan megéltem, a „szorosán” olvasott pontuniverzum kalkulációján és komputációján alapszik. A teória megelőzi a „Cosi fan tutte” praxisát, elmélet nélkül ez a praxis lehetetlen.”³⁹⁶

A teóriának ez az elsődlegessége a digitális médiaobjektumok esetében még nyilvánvalóbb, mondhatjuk: megkerülhetetlen és nyilvánvalóan látható.

A technika teljesítőképessége és logikája tehát meghatározó, ugyanakkor közvetlenül nem férhető hozzá. Mint említettem, a technika nem választható le a tartalomról: viszonyuk a Flussernél látott új tér/idő formához hasonló képletben gondolható el. Az egyes médiumokon (fotó, rádió, televízió stb.) „kívüli” vagy „előtti” technika általában is csak a médiumokon keresztül definiálható, de különösen igaz ez a digitális média esetében. A technika logikája kizárólag kulturális formákra vonatkoztatva férhető hozzá³⁹⁷.

A digitalizálódás így sem saját logikával rendelkező technikaként, sem társadalmi (kulturális) konstruktumként nem közelíthető meg, hanem a kettőt együtt tartalmazó (kezdetben rendkívül instabil) alapelveként.³⁹⁸ Technikai³⁹⁹ és kulturális aspektus szétválasztása, ahogyan azt éppen a média szűkebb és tágabb luhmanni meghatározásai kapcsán láthattuk, valójában a média rendszerének strukturális és szemantikai leírásainak szétválasztása. Tényleges szétválaszthatóságuk lehetetlenségét szem előtt

---

³⁹⁶ Flusser 1985.

³⁹⁷ Vö. Markus Stauff: Technik plus X: Digitalisierung und die mediale Prägung von Gesellschaft. In: Lutz Hieber - Dominik Schrage(Szerk.): *Technische Reproduzierbarkeit. Zur Kulturosoziologie massenmedialer Vervielfältigung*. Bielefeld: Transcript. 2007. 39–56. (a továbbiakban: Stauff 2007) itt:40.

³⁹⁸ Vö. Stauff 2007: 41.

³⁹⁹ Itt jegyezzük meg: maga a technika is „életlen” fogalom ebben a tekintetben, hiszen vonatkozik magára a materiális apparátusra éppúgy, mint a formalizálás folyamatára. (Vö. Stauff: 42.)

tartva (és jelen dolgozat gondolatmenetének megfelelően) a szemantikai aspektusra helyezzük a hangsúlyt.

5.1. Az új média nyelve

Az alábbiakban az új média nyelvét, illetve a dolgozat terminológiáját követve: szemantikáját foglaljuk össze röviden. Az eddig elmondottakat egy olyan szempontrendszer szerint gondoljuk tovább, melyet Lev Manovich 2001-ben megjelent, mára – mondhatjuk – „klasszikusnak” tekinthető *The Language of the New Media* című könyvéből kölcsönzünk.

A szerző öt alapelvet (illetve ezen alapelvek által meghatározott tendenciát) különít el a digitális média technikai/kulturális logikájának meghatározásakor.

„Ezeket nem valami abszolút törvényeknek kell tekinteni, hanem inkább a komputerezálódó kultúra általános tendenciáinak. Ahogyan a komputerezáció a kultúra egyre mélyebb és mélyebb rétegeit érinti, úgy manifesztálódnak egyre inkább ezek a tendenciák.”⁴⁰⁰

A következőkben ezek mentén illeszttem az itt alkalmazott elméleti keretbe a digitális média szemantikájának egy lehetséges leírását.

5.1. 1. Numerikus reprezentáció

Technikailag tekintve a digitális kódban megfogalmazott médiatartalmak alapvetően numerikus reprezentációk, vagyis matematikailag írhatóak le és algoritmusok által manipulálhatóak.

„Az új média – objektumok formálisan (matematikailag) írhatóak le. Egy kép vagy egy alak például leírható egy matematikai funkció használata által. [...] Az új média-objektumok algoritmikus manipulációk alanya [...] A folyamatos adatok numerikus reprezentációkba való konvertálását digitalizációnak nevezzük.”⁴⁰¹

---

⁴⁰⁰ Lev Manovich: *The Language of New Media*. MIT Press, Cambridge, 2001 (a továbbiakban: Manovich 2001) itt: 49.

⁴⁰¹ Manovich 2001:49.

Numerikus reprezentációkba való konvertálás, azaz komputáció és kalkuláció: a digitális objektumok tehát „számok“, imaginárius objektumok. Nincs szükségszerű kapcsolatuk semmivel a materialitás szintjén. Nem tudnak jelek lenni abban az értelemben, mely szerint a jel alapvetően valami észlelhetőnek/megfoghatónak és valami imagináriusnak az egysége. Az értelemképzés esszenciális(nak tekintett) egysége a modernitás kultúrájában (szemantikájában) a *jel*, esszenciális folyamata pedig a *reprezentáció*. Érdeemes itt röviden összefoglalnunk, amit ezekről Luhmann és Flusser kapcsán a dolgozatban korábban már végiggondoltunk.

A jelek mint formák mindig az őket megfigyelő rendszeren belül képződnek, éppen az értelem-rendszer szempontjából vett önreferencia (jelentés) és kifelé irányuló referencia (jelölt) megkülönböztetésének formáiként. A jelek alapformájának ez a megkülönböztetése a szemantika szintjére úgy fordítható le, mint materiális (‘világban lévő’) és immateriális (nem közvetlenül a világban lévő) distinkciója, mely az értelemképzés alapvetően denotatív, diszkrét és a referencialitás tekintetében vertikálisnak nevezhető alapformájaként áll előttünk. Legabsztraktabb (leginkább modellszerű) és legtisztább formájában ez a mondatokká, azaz magasabb szintű értelem-egységekké szervezhető *leírt szó* mint értelem-egység képlete. Absztrakt és képlet-szerű formájában szorosan kapcsolódik az íráshoz, mint médiumhoz abban a tekintetben is, hogy az írás által meghatározott reprezentációs logika és lineáris rend szerint szervezi meg az értelmet. A denotáció / reprezentáció, a linearitás és a fent bemutatott jelfogalomra épülő értelemképzés alapvetően határozza meg az írásra épülő modernitás kultúrájának önleírását, azaz a modernitás szemantikáját; ebben van megalapozva a tömegmédia bemutatott objektívitas-szemantikája is. Ez a flusseri íráskód, melytől radikálisan elfordul a technikai képek felület-kódja.

A digitális tartalmak – részben éppen a numerikus reprezentáció-mivoltukból levezethető módon – egészen máshogyan szerveződnek meg. Nem tételezik többé szükségszerűként a materiális / immateriális szférák megkülönböztetését az értelemképzésben, ebből következően az értelem-egységek megszerkezésekor nem a két szféra elkülönítéséből következő vertikális struktúrák jönnek létre, hanem sokkal inkább egy elsődlegesen egymásra mutató, vagyis nem kifelé, a “világra”, hanem a rendszeren belül maradó (ön-) referenciákból építkező konnotatív szerkezet, egy horizontális rend

jön létre, melyben az egyes tartalmak egyedisége helyett az azokat meghatározó technikai platform válik elsődlegessé⁴⁰² (gondoljunk itt az absztrakció megforduló irányára és egyáltalán a Flusser szövegei alapján leírt digitális világrépre is). Egy korábban már idézett szövegrészt érdemes itt újra végiggondolnunk:

a technikai kép [...] úgy tűnik, ugyanazon a valóságsíkon van, mint a jelentése.⁴⁰³

A vertikális és horizontális struktúrák különböző argumentációs módokat és ennek megfelelően különböző igazságfogalmakat határoznak meg (ahogyan ezt szintén részletesen láthattuk a megelőző fejezetben Flusser kapcsán). A materialitást feltételező, vertikális minták megfelelő argumentációs módja a verifikáció (illetve a falszifikáció), míg a horizontálisan szervezetteké a konszenzuskeresés, ahogyan azt a wikipédia példáján is láthatjuk:

“Hajlamosak vagyunk úgy gondolni az igazságra, mint valamire, ami a világban van. A tény, hogy kettő meg kettő az négy, a csillagokba van írva. ... De a Wikipédia egy más *igazságelméletet* sugall. Csak gondoljunk arra a módra, ahogyan szavak jelentését megtanuljuk. ... A mód, ahogy a közösség eldönti, hogy kettő meg kettő négy, ugyanaz, mint ahogy eldönti, mi egy alma: konszenzus által. Igen, ez azt jelenti, ha a közösség megváltoztatja a véleményét, és elhatározza, hogy kettő meg kettő öt, akkor *kettő meg kettő tényleg öt lesz*. A közösség természetesen nem hajlik ilyen abszurd és haszontalan dologra, de megvan rá a lehetősége.”⁴⁰⁴

Az igazságfogalom mellett a néhány további alapvető kulturális koncepció is megváltozik a fenti minták alapján (illetve levezethető azokból). Ilyen például az *eredeti* koncepciója. Ezt a materiális jelképzésben megragadható analóg kulturális rendben úgy határozhatjuk meg, mint a másolatainál *értékesebbet*. Ez az értékesség-fogalom vertikálisan elrendezett láncokat képez (eredeti → másolat → másolat másolata stb.), mely láncok a modernitás kultúrájának számos területén rendezőelvként jelennek meg: például a műalkotások piaca, szöveg-kánonok és családfák is leírhatóak ebben a képletben. Ezek a láncok az értelem-egységek (széles értelemben vett jelek) lineáris,

---

⁴⁰² Walter Benjamin híres szövege a technikailag sokszorosított műalkotások átalakuló ontológiai és episztemológiai megközelítheőségéről olvasható úgy is, mint épp ezen rend kezdeteinek a leírása.

⁴⁰³ Flusser 1985.

⁴⁰⁴ Marshall Poe, "The Hive," *The Atlantic*, September 2006.

vertikális és szekvenciális szerkezetei: az írás (és a lineáris, egyetemes, szekvenciális idő) képletét tükrözik.

A digitális tartalmak esetében a másolatok teljes mértékben identikusak az eredetivel, **eredeti a szó tradicionális értelmében nem is létezik** ilyesfajta érték-láncok képzése nem lehetséges tehát; eredetik és másolataik kizárólag mellérendelő (horizontális) szerkezetekben tudnak megjelenni:

“Kevin Kelly egy, 2006. májusban a New York Times Magazine-ban megjelent cikkében lelkesen ünnepli a hagyományos magában álló szöveg halálát – a szövegét, melyet századok civilizációja könyvként ismert. Amit Kelly vizionál helyette, az egy végtelen, interkonnectív média, melyben a világ minden könyve megtalálható digitálisan bescannelve és egymással összelinkelve, és amit ő a könyv “folyékony verziójának” nevez. Kelly nézete szerint a szövegek vágása, összeragasztása, linkelése és jegyzetelése legalább annyira fontos, ha nem fontosabb, mint a könyv megírása. Ez a Wikipédia irodalmi verziója. A Norman Mailerek, Alice Walkerek, John Updike-ok hagyományos könyvei helyett Kelly szerint egyetlen, hiperlinkelt, közösségi, digitális szövegünk lesz, melyet amatőrök szerkesztenek és annotálnak.”⁴⁰⁵

5.1.2. Modularitás

A technikai képek komputált pontelemek, mondja Flusser. Komputáltak, vagyis numerikus reprezentációk, és pontelemek, vagyis Moduláris alapszerkezetűek. Flusser szerint minden technikai kép ilyen a fotótól kezdve, de nyilvánvalóan a digitális tartalmak fejezik ki (vagy inkább: fedik fel) legjobban moduláris alapszerkezetüket:

„Maga a leírandó helyzet is részecskék és kvantumok seregévé hullik szét, a leíró szubjektum pedig információs bitek, döntésmozzanatok és aktomok rajává. Csak dimenzió nélküli pontelemek maradnak, amelyeket sem megragadni, sem elképzelni, sem felfogni nem lehet - a kezek, a szemek, az ujjak számára egyaránt elérhetetlenek. Mégis lehet velük kalkulálni (calculus = kavics) és sajátos, nyomógombokkal felszerelt apparátusok révén összefoghatóak („komputálhatók”). Az apparátus nyomógombjának az ujjbegy általi érintését a „kalkulálás és komputálás” gesztusának nevezhetjük. Ennek köszönhetően pontelemek mozaikszerű redőzete jön létre: a technikai képek.”⁴⁰⁶

---

⁴⁰⁵ Andrew Keen: The Cult of the Amateur: How the Democratization of the Digital World is Assaulting Our Economy, Our Culture, and Our Values. Doubleday Currency, 2007. (a továbbiakban: Keen 2007.)

⁴⁰⁶ Flusser 1985.

A modularitás technikailag a programozás moduláris karakteréből következik. A digitális média tartalmi független elemek kombinációiként jönnek létre (pl. pixelek), mely elemek egymástól függetlenül változtathatóak és újrahasználhatóak más tartalmak részeként.

Ahogy Manovich mondja, “ez az alapelv az új média fraktális struktúrájának is nevezhető”⁴⁰⁷.

A fentebb bevezetett vertikális-horizontális dimenzió vonatkozásában a modularitás a modifikáció tekintetében jöhet szóba. A moduláris szerkezetű tartalmak (szövegek, képek, hangok) megváltoztatása nem újabb, a változtatandó helyet/felületet elfedő rétegek felvitelével, hanem a változtatandó helyen található modulok megváltoztatásával, újradefiniálásával érhető el. A modifikáció nem jelent új réteget, nem lehetséges a *restaurálás* gesztusa abban az értelemben, hogy bármilyen tartalom esetében rétegről rétegre visszafejtve feltárható annak *története*. A technikai képeknek – és ismét kifejezetten a digitális tartalmaknak – nincs *archeológiája*: egymásra következő változataik nem őrzik az időt, nem őrzik saját történetüket, nincs *mélységük*. Felületek.

Egy ehhez kapcsolódó konkrét kulturális gyakorlat a moduláris struktúrából adódó kiemelhetőség, azaz bizonyos konkrét, kiválasztott elemek (modulok) kiemelése és újrafelhasználása egy másik tartalom részeként: a *remix*.

5.1.3. Variabilitás

“Az újmédia-objektumok nem egyszer és mindenkorra fixált formában, hanem sokkal inkább különböző, potenciálisan végtelen számú verzióban léteznek. Ez a média numerikus kódolásának (vagyis az első alapelvnek) és a média moduláris struktúrájának (vagyis a második alapelvnek) egy újabb következménye.”⁴⁰⁸

A média objektivitás-szemantikáját is meghatározó átfogó kulturális logika (önleírás a luhmanni, tudatforma a flusseri terminológiában) szerint a tartalom adekvát koncepciója a reprezentáció logikája szerint működő, linearitás által meghatározott *szöveg*, melynek referenciaszerkezete világosan elválasztja (és egyúttal egyben tartja) a

---

⁴⁰⁷ Manovich 2001:51.

⁴⁰⁸ Manovich 2001:56.

kifelé mutató- és az önreferenciákat, vagyis a jel és a jelentés egyértelműen *nem* egy szinten van. A szövegek az értelemképzés lineáris láncolataiként előálló narratívák.

„A regény, majd a filmművészet a narratívában látta a modern kor kulturális kifejezőmódjának kulcsfontosságú formáját, a számítógépes korszak pedig elénk tárta saját kifejezőeszközét, az adatbázist. [...] Sok újmédia-objektum nem mesél történetet; nincs kezdetük vagy végük; valójában nem fejlődnek sem tematikusan, sem formálisan vagy bármely más olyan módon, amely az elemeiket sorrendbe rendezné. Inkább egyéni elemek gyűjteményének tekinthetők, ahol minden egyes elem egyenértékű jelentőséggel bír.”⁴⁰⁹

Az egységes szövegnek ez a koncepciója a digitális tartalmak szemantikájában dekonstruálódik, a hipertextualitás és az interaktivitás minden felhasználó számára különböző, „saját” szövegek összeolvasását teszi lehetővé. A digitális tartalmak a választás lehetőségét kínálják fel a felhasználónak, melynek értelmében azok különböző saját narratívákat hozhatnak létre: saját külön szövegeiket. Mindezt Manovich az adatbázis-logika terminusával írja le; ennek értelmében a megképzett narratívák elsődlegességét átveszi a láthatóvá vált technika által szintén folyamatosan láthatóvá és elérhetővé tett potenciális választások lehetőségeit tartalmazó adatbázis. A megírt, aktualizált szöveg *helyett* elsődlegessé válik a potenciális szövegek összességét kifejező szövegszerkesztő program felülete.

Az adatbázis-logika (és általában az új média-szemantika) Manovich szerint is a lehető legátfogóbb változás alapját képezi:

„... az adatbázist a számítógépes kor ... új szimbolikus formájaként is értelmezhetjük, egy új módszernek, amellyel önmagunk és a világ tapasztalatait rendszerezhetjük. [...]

Az újmédia általános alapelveire láttunk most példát: egy számítógép lételméleti kivetítését magára a kultúrára. A fizika szerint a világ atomokból áll, a genetika szerint génekből, az informatika pedig a saját logikája szerint látja azt. A világot két fajta egymást kiegészítő szoftverobjektumra, adatstruktúrákra és algoritmusokra szűkíti. ... Az algoritmusok és az adatstruktúrák között szimbiotikus a kapcsolat. Minél összetettebb egy számítógépes program adatstruktúrája, annál egyszerűbb az algoritmus, és fordítva. Az adatstruktúrák és az algoritmusok a számítógép-alkotta világ ontológiájának a két fele. A kultúra

---

⁴⁰⁹ Lev Manovich: Az adatbázis mint szimbolikus forma. *Apertúra*, 2009/ősz.
<http://apertura.hu/2009/osz/manovich>

számítógépesítése során a számítógépes szoftver fent említett két része - és a számítógép sajátos létmódja - a kultúrára vetül...⁴¹⁰

Az adatsruktúrák: pontelemek mozaikszerű redőzete; az algoritmusok: a kalkulálás és komputálás gesztusai – jelenthetjük ki, utalva egy korábban idézett Flusser-szövegre. Luhmanni terminusokban szemlélve mindezt, szintén egy alapvető kulturális (vagyis az önleírásban megjelenő általános értelemképzési módok tekintetében vett) változást regisztrálhatunk: a láthatóvá és folyamatosan jelenlévővé váló technika (ebben az esetben a megjelenítő eszköz, a számítógép képernyőjén látható szoftver-felület, a szövegszerkesztő például) láthatóvá teszi a médiumot magát, általánosabban jelenvalóvá, mint az így hozzá képest esetlegessé váló formaképzéseket. Forma és médium egyensúlya és határozott elkülönítésének rendje megváltozik, felborul: a láthatóvá váló médium gyakorlatilag átveszi a forma funkcióját. Ami itt valójában történik, az a szemantikának az önreferenciára való átállása, vagyis hangsúlyosan és kizárólagosan *második rendbélivé válása*. Pontosán ezt fejezi ki a „jelentésvektor megfordulása”, illetve a képnek és jelentésének egy szintre kerülése Flussernél, akinél – ahogyan láthattuk a megelőzőekben – élesen szembenállóként jelent meg az egydimenziós kódon alapuló processzuális, történeti, lineáris tudat (vagyis Luhmannal szólva az értelemképzést narratívákban végző, lineáris időkonceptióra épülő szemantika, önleírás, kultúrforma⁴¹¹) és a kétdimenziós, felületi kódon alapuló, kalkuláló, projektív tudat (vagyis az értelemképzést technikai képek formájában végző, új időkonceptióra épülő, hangsúlyosan *második rendbéliként* működő szemantika, önleírás, kultúrforma). Mindezeknek megfelelően Manovich is radikálisan különböző kulturális formákat lát az adatbázisban és a narratívában:

„Az adatbázis mint kulturális forma adatok listájaként képviseli a világot, ugyanakkor elutasítja ezen lista rendezését. Ezzel szemben a narratíva ok és okozat szerint rendszerezi a látszólag rendezetlen dolgokat (eseményeket). Következésképpen az adatbázis és a narratíva egymás természetes ellenfelei. Azáltal, hogy az emberi kultúra ugyanazon területéért küzdenek, mindkettő kizárólagos jogot formál arra, hogy értelmet adjon a világnak.”⁴¹²

---

⁴¹⁰ Uo.

⁴¹¹ Hangsúlyozni szeretném, hogy a szemantika, önleírás és kultúrforma – terminusok itt a jelen dolgozatban korábban, Luhmann kultúra-fogalma kapcsán meghatározott értelemben veendőek.

⁴¹² Lev Manovich: Az adatbázis mint szimbolikus forma. *Apertúra*, 2009/ősz.
<http://apertura.hu/2009/osz/manovich>

A szövegalkotás és –befogadás korábban, mondjuk így, “ontológiaiilag” elkülönített fázisai egybemosódnak. Ez a fajta új szövegképzés valójában egyszerre írás és olvasás: a linkeket aktiváló felhasználó egyszerre feladó és befogadó. Maguk ezek a szerepek, maga az írás és olvasás aktusa is egymásba csúszik, remixelődik. Ahogy Flusser kapcsán az előzőekben már láthattuk, a digitális térben a szöveg már nem egy kreatív folyamat eredménye, hanem *maga a folyamat*⁴¹³. Kommunikációs tartalmak feladói és befogadói helyett kommunikációs aktivitások résztvevői jelennek meg, a kommunikáció alapsémája átáll a diskurzívra a dialogikusra. Ebben az új kultúrformában írt és olvasott, zárt szöveg helyett egyszerre író és olvasó résztvevők által folyamatosan alakított remix van:

“Kultúránk nem vesződik többé olyan szavak használatával, mint felhasználás vagy kölcsönvétel [...] A mai közönség már egyáltalán nem hallgat – hanem részt vesz. Valójában a *közönség* éppen olyan ódon terminus, mint a *feljegyzett tartalom* (record), az egyik archaikusan passzív, a másik archaikusan fizikális. Az anomália ma a feljegyzett tartalom (record) és nem a remix. A remix a digitális [kultúra] igazi természete.”⁴¹⁴

5.1.4. Automatizálás

Az automatizálás szintén a technika megváltozó szerepére, “láthatóvá válására” világít rá Manovich szerint, amennyiben “A média numerikus kódolása (1. alapelv) és a médiatartalmak moduláris szerkezete (2. alapelv) a média-előállítás, -manipuláció és –hozzáférés számos műveletét automatizálhatóvá teszi”⁴¹⁵. Az automatizáció, mint a technika láthatóvá válása ebben az értelemben a szoftverekre vonatkozik; a felhasználó által igénybe vehető (pontosabban szükségszerűen igénybe veendő) sablonokra és

---

⁴¹³ Flusser 1997a: 63.

⁴¹⁴ William Gibson, *Wired*, 2005 July. Itt érdemes újra felidézni egy már korábban idézett Flusser-helyet: „Az író már nem azon van, hogy magában zárt, kész, „tökéletes” új információt hozzon létre, hanem azon fáradozik, hogy már meglevő információkat átstrukturáljon... hogy a másik azzal kreatívan továbbjátszhasson ... A befogadó újabb információkat fűz hozzá, de nem azért, hogy újabb információt állítson elő, hanem hogy ezt az információt visszaküldje a feladónak, és hogy ugyanezen szöveg más befogadóival egy kreatív kölcsönös beszélgetésbe lépjen be.” (Flusser 1997a:64.)

⁴¹⁵ Manovich 2001:53.

algoritmusokra, melyek segítségével a médiatartalmak létrehozhatóak és módosíthatóak, vagyis mindazokra az alkalmazásokra, melyek az adatbázisokat megjeleníthetővé, elérhetővé, kezelhetővé teszik. A szoftverek a tartalmak létrehozása szempontjából *társszerzőként*, az adatbázis-paradigma megjelenítésének és manipulációjának lehetséges kompetencia-készleteként értelmezhetőek.

Érthető az adatbázis mellett a hardver szempontjából is. Ha innen közelítjük meg a technika láthatóvá válásának szempontját, az imaginárius digitális tartalmak megjelenítőeszköz-igényét írhatjuk le: a számkódok formájában létező digitális tartalmak láthatóvá tételét szolgáló technikai felület (a képernyő) szükségességét.

Flusser az apparátusnak ezt a mindkét értelemben, azaz eszközként és programként egyaránt vett szükségességét, illetve a tartalom-előállításban játszott meghatározó szerepét szintén rögzíti már a fotóval mint technikai képpel kapcsolatban:

“A fényképen a fényképezőgép kategóriái jelennek meg, melyek hálóként burkolják be a kulturális meghatározottságot, és csak a háló szemein keresztül engednek kilátást. Ez minden funkcionálásra jellemző: az apparátus kategóriái rátelepsznek a kulturális körülményekre és megszűrik. [...] A fényképezőgép kategóriái az apparátus külső végződéseiben jelennek meg és ott kezelhetők, feltéve, hogy a készülék nem teljesen automatizált. [...] Alapvetően tehát a fényképész eddig még sohasem létezett faktumokat akar előállítani, és ezeket nem ott kinn a világban keresi, mivel a világ számára csak a létrehozandó faktumok ürügye; hanem az apparátus programjában lévő lehetőségek között keresi őket. Ily módon a fényképész meghaladja a realizmus és idealizmus közötti hagyományos megkülönböztetést: nem a külső világ valóságos, és nem is a fogalom itt bent, az apparátus programjában, hanem csak a fénykép valóságos. A világ és az apparátus programja csak a kép előfeltételei, megvalósítandó lehetőségek. A jelentésvektor megfordításáról van szó; nem a jelentés, a jelentéssel bíró, hanem az információ, a szimbólum a valóságos, és a jelentésvektornak ez a megfordítása jellemző minden apparátusszerűsége és egyáltalán, a posztindusztriális korra. [...] A fényképész csak az apparátus programján belül maradva cselekedhet, még akkor is, ha azt hiszi, hogy a program ellen dolgozik.”⁴¹⁶

A technikai képek (nyilván leginkább a digitális tartalmak) szemantikájában újra csak a remix-szerű alkotás koncepciója felé történő elmozdulást láthatunk. A *szerezőség* előzetesen létező elemek elérhetőségét, valamint a szoftverrel, mint az alkotás

---

⁴¹⁶ Flusser 1983.

lehetőségfeltételeinek horizontjával történő “kollaboráció” koncepcióját kezdi magába foglalni.

Másrésről láthatjuk azt is, hogy a kommunikációs folyamat résztvevői technikai megjelenítőeszközökre szorulnak, mégpedig gyakorlatilag *azonos* eszközökre: computerekre. Ez már a digitális tartalomképzés specifikuma. Míg az analóg módon előállított és közölt médiatartalmak esetében a készítők és a befogadók közti irreverzibilis kommunikációs viszonyt a készítés és befogadás eszközeinek különbsége is garantálja, a digitális médiatartalmak készítése és befogadása lényegileg azonos technikai struktúrákat feltételez. Az eszköz szintjén is ténylegesen megismétlődik az új szemantika egyik sokat említett alapelve: bárki lehet feladó és befogadó is, akár egyszerre.

5.1.5. Transzkódolás

A transzkódolás arra vonatkozik, hogy a digitális adatstruktúra platformján az egyes médiatartalmak különböző formátumokba fordíthatók át, vagyis a korábban egymástól technikailag is elválasztott tartalmak (újságok, rádió- és televízióműsorok stb.) egymásba konvertálhatóak, egyazon felületen (egyetlen számítógép képernyőjén) megjeleníthetőek. Emellett szintén a transzkódolásnak köszönhető, hogy korábbi, analóg módon készült tartalmak (fotók, szövegek, hangfelvételek, mozgóképek) ebbe az adatstruktúrába átkonvertálhatóak, vagyis digitalizálhatóak, archiválhatóak a digitális média terében. Minden digitalizált médium bármely más digitalizált médiumba alakítható, a jelek és számok szintjén eltűnnek a különbségek.⁴¹⁷

A transzkódolásnak köszönhetően jelenik meg az eszköz szintjén az a paradigma, mely egy közös adatbázisban tud összefogni *minden* digitálisan kódolt tartalmat. A digitális adatstruktúra ebben a tekintetben (az eszköz szintjén) átfogó metakódként jelenik meg, amennyiben a különböző formátumú technikai képeket egymásba konvertálhatóként jeleníti meg. A dolgozat egy nem sokkal későbbi pontján ebből kiindulva próbálom meg rekonstruálni a média új fogalmának – nevezzük így – ontológiai aspektusát; a transzkódolásnak köszönhetően válik lehetővé ugyanis egy olyan sajátos, absztrakciós szint-beli váltást is jelentő léptékváltás a média fogalmával

---

⁴¹⁷ Vö: Stauff 2007: 45.

kapcsolatban, melynek döntő hordereje van az egész elemzett kulturális változással kapcsolatban.

5.1.6. Az új média nyelve: néhány régi fogalom példája

A szemantika megváltozását jelzi néhány olyan, az új évezred derekán megjelenő koncepció is, melyek a széles értelemben vett önleírás bizonyos alapfogalmainak megrendülésére reagálnak. Ilyenek többek között Dan Gillmor *Mi, a média (We the Media)*, Chris Anderson *Hosszú farok* és Lawrence Lessig *Kreatív közjavak*-konceptiói.

Gillmor 2004-es könyvében a professzionális újságírás, a “Nagy média” (Big Media) válságát, a professzionalizmus és az objektív/objektivitás fogalmainak dekonstrukcióját írja le, ahogyan azt az egyszer már részben idézett passzus összefoglalja:

„A Nagy Média (Big Media) minden esetben úgy találta a híreket, mint egy előadást (lecture). Megmondtuk neked, mik a hírek. Megvetted, vagy nem vetted meg. Írhattál nekünk levelet, mi közölhettük. (Ha televízió voltunk, és te panaszt emeltél ellenünk, tökéletesen figyelmen kívül hagytunk mindaddig, amíg becsületsértési ügyvéd fejléces papírján nem érkezett a panaszod.) Vagy lemondhattad az előfizetésedet, vagy abbahagyhattad műsorunk nézését. Ez egy olyan világ volt, ami a mi számunkra nevelt önelégültséget és arroganciát. Jól működött, amíg tartott, de fenntarthatatlanná vált. A holnap hírkészítése és –szolgáltatása sokkal inkább egy beszélgetéshez vagy szemináriumhoz válik hasonlatossá. A határok műsorkészítők és fogyasztók között elmosódnak, mindkettejük szerepét olyan módon változtatva meg, melyet még csak sejteni kezdünk. Maga a kommunikációs hálózat válik mindenki hangjának médiumává...”⁴¹⁸

A Gillmor által újradefiniálni akart alapfogalmak körüli bizonytalanságot jól jelzi a vita, melyet legplasztikusabban Andrew Keen álláspontja jellemez. Keen erre a bizonytalanságra reagálva Gillmor optimizmusával szemben meglehetősen kritikus véleményt fogalmaz meg 2007-es, *Az amatőr kultusza* című könyvében:

“Ámde a nemes amatőr ideálja nem nevetnivaló dolog. Azt hiszem, ez a Web 2.0 kulturális forradalmának lényegét jelenti, és azzal fenyeget, hogy intellektuális tradícióinkat és intézményeinket

---

⁴¹⁸ Dan Gillmor: *We the Media. Grassroot Journalism by the People, for the People.* O'Reilly, 2004.

teljesen a fejük tetejére állítja. Bizonyos értelemben ez Rousseau nemes vadjának digitalizált verziója, mely reprezentálja az ártatlanság győzelmét a tapasztalat fölött, a romanticizmus győzelmét a felvilágosodás common sense-re alapozott bölcsessége fölött. [...] A mai Interneten az amatőrizmus ünnepe és tisztelt, sokkal inkább mint a szakértelem. Manapság a két megbízható referenciakötet, melyekre régóta támaszkodunk, ha információra van szükségünk, az Oxford English Dictionary és az Encyclopaedia Britannica helyét egyre inkább átveszi a Wikipedia és egyéb felhasználók által készített források. A szakembert felváltja az amatőr, a lexikográfust a laikus, a Harvard-professzort az iskolázatlan lakosság. [...] a blogoszféra egy árnyjáték, csupa szemgolyó és semmi reális relevancia, hamis lapokkal játszott póker. Bloggereket ritkán perelnek be és tartóztatnak le, mert a úgy tűnik, a kormányt és a nagyvállalatokat nem igazán érdekli, amit írnak. Ennek eredményeként munkájukért nem viselnek felelősséget abban az értelemben, amelyben az igazi riporterek.”⁴¹⁹

Még ha ismerünk is bloggerek ellen indított komoly pereket és eljárásokat (vagyis ezen a ponton kritizálhatjuk is Keent), gondolatmenetének iránya roppant tanulságos jelen gondolatmenetünk szempontjából, hiszen a szakértelem és az intézmények válsága, a szakértő szerepek dekonstrukciója a luhmanni terminológiába átfordítva jelentheti akár az ezen szakértő-szerepeket a társadalom megszervezése szempontjából elsőrendűen fontossá kitermelő és fenntartó funkciórendszer, vagyis az értelem-szerkezetek általános átalakulását is.

Más terminusokban a technikai képek univerzumának Flusser által 1985-ben megjósolt áttörését láthatjuk megjelenni a Gillmor és Keen által beszélt deskriptív diskurzusban. A Broadcast-média, és a hozzá kapcsolódó intézményrendszer felszámolódása, pontosabban a network-szerveződés⁴²⁰ felé történő elmozdulása törli el (vagy legalábbis rendíti meg) Gillmor és Keen a hálózati kultúra tényleges önleírásai közé sorolható szövegeiben az objektivitás, hírérték stb. alapfogalmait (általában az objektivitás-szemantika alapfogalmait). Ugyanez a mozgás hozza magával az amatőr mítoszának megjelenését: az amatőr, az *akárki*, a Flusser által megjósolt *képzőművész-képfogyasztó* itt az empirikus leírás szintjén áll előttünk.

Chris Anderson *Hosszú farok*-konceptiója⁴²¹ az Internet (a digitális, hálózati módon szerveződő kultúra) piacot és kereskedelmet átalakító hatásait írja le. A tömeggyártás, –kereskedelem és –fogyasztásra jellemző piacszerkezet, vagyis a piacon

---

⁴¹⁹ Vö. Keen 2007

⁴²⁰ A „broadcast” és „network” fogalmait itt a flusseri értelemben használom. Vö: Für eine Phänomenologie des Fernsehens. In: Uő: Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien. Bollmann Verlag, Mannheim, 1995. 180-201.

⁴²¹ Chris Anderson: *Hosszú Farok*. HVG-Könyvek, 2009.

lévő áruk formájában megjelenő kínálat és a kereslet Gauss-görbével leírható függvényét a *hosszú farok-függvény* váltja fel, mely a niche-stratégiát írja le; a digitális disztribúció és tárolás lehetővé és kifizetődővé teszi, hogy ritka, nagyon egyedi, nagyon kis mennyiségben létező, sokszor felhasználók ('amatőrök') által készített javakat (tartalmakat) is érdemes a piacon tartani. Ezáltal a disztribúció rendszerében nagyon speciális és egyedi ízlések is meg tudnak jelenni; lényegében olyan alapkoncepciók értelmeződnek át, mint a kereslet, a kínálat, a tömegtermelés és maga a disztribúció.

A *kreatív közjavak* ideáját híres könyvében összefoglaló Lawrence Lessig⁴²² a szerzői jogok fogalmának újragondolására tesz kísérletet. Ennek értelmében a szerzői jog hagyományos koncepciójával (minden jog fenntartva) a digitális kultúra nem tud mit kezdeni, hiszen a szerzői jog által védett alkotásokat és tartalmakat nem tudja befejezettként, módosíthatatlanként, egyetlen szerzőhöz köthetőként kezelni (gondoljunk a variabilitás, a modularitás, és általában a remix kapcsán taglaltakra). Ezért érdemes a szerzői jogot különböző licencekre bontani, melyek által a tartalom létrehozója közölni tudja, mely jogokat kívánja megtartani, és mely jogokat engedi át a köznek (néhány jog fenntartva; a gondolatmenetünk szempontjából legpéldaértékűbb licence a "remixeld"⁴²³). A kreatív közjavak, pontosabban a CC-licenck a mű, a szerző, a szerzőség és az alkotás korábbi, az írásbeliség kapcsán rögzült alapfogalmainak újraértelmezései, pontosabban a digitális kultúra logikájához való illesztésük kísérletei.

5.1.6. Az új média nyelve: összefoglalás

Objektivitás, hírérték, professzionális újságíró ("kapuőr"), kereslet, kínálat, tömegtermelés, disztribúció, szerzőség, mű, szerző: az új média nyelvében, azaz a Computerhez rendelhető kultúrformában, a technikai képek szemantikájában jelentősen átértelmeződő fogalmak. Hangsúlyozzuk még egyszer: a fent említett szerzők (Gillmor, Keen, Anderson, Lessig) szövegei az átalakuló kultúra tényleges önleírásaiként értelmezhetőek; amit rögzítenek, empirikusan hozzáférhető valóságként rögzítik: első rendből figyelik meg.

---

⁴²² Lawrence Lessig: *Szabad kultúra. A kreativitás természete és jövője*. Kiskapu, Budapest, www.szabadkultura.hu

⁴²³ A licenceket lásd: www.creativecommons.hu

Az eddigiekben áttekintettük annak a szemantikának néhány alapvető aspektusát, amely egyre inkább meghatározza értelemképzéseink módját és lehetőségeit. Vilém Flusser szövegei alapján rekonstruáltam azt a “világképet” (ha mondhatjuk így, ontológiát és episztemológiát) melybe mindez illeszkedik, ezután pedig a Lev Manovich által meghatározott alapelvek mentén elkezdtem leírni egy szorosabban vett szemantikát, melyet – Manovich könyvcímét tiszteletadásként kölcsönvéve – az “új média nyelvének” neveztem. Igyekeztem mindvégig arra irányult, hogy a három terminológia, azaz a luhmanni, a flusseri és a manovich-i konvergenciába kerüljön egymással, de semmiképpen ne mosódjon össze. Ha ez sikerült, akkor most *értelmes* az a kijelentésem, miszerint mindezek (vagyis mind az eddig elemzett folyamatok, mind pedig a terminológiák) legfontosabb konvergenciapontja az értelemképzés alapvető műveleteiben lezajló átrendeződés a referenciaszerkezetek illetőleg, vagyis az önreferencia elsődlegessé, de legalábbis explicitté válása. (Luhmannal szólva második rend mindenkor jelenvalóvá válása, Flusserrel szólva pedig a jelentésvektor megfordulása.)

A fejezet további részeiben az új média *fogalmát*, pontosabban a *média új fogalmát* szeretném – lehetőségeimhez mérten – meghatározni. Ez a média-fogalom nem pusztán – sőt elsősorban nem – annyiban új, hogy olyan kulcsszavakkal írható le, mint digitalizáció vagy hálózatiság. (Láthattuk: a digitális világkép a technikailag analóg módon készült technikai képekben alapozódik meg.) Újdonságát az adja, hogy – ahogy már korábban idéztem – ez az új médiafogalom “abból indul ki, hogy a médiarendszer a társadalom egyik részterületéből annak uralkodó részrendszerévé válik.”⁴²⁴ Az új médiafogalom a luhmanni tágabb tömegmédia-meghatározást veszi alapul, illetve – a korábban bevezetett Rainer Leschke-i terminológiával – “médiáontológiai” igényű.

Meghatározásakor rákérdeznék ontológiájára, lehetséges episztemológiájára, szerkezetére és modellszerű leírhatóságára. A most rekonstruált szemantikával (mely az objektivitását váltja fel) együtt így – reményeim szerint legalábbis – előttünk fog állni a “Computer kultúrformájának”, vagy a “technikai képek kultúrájának” vázlata.

---

⁴²⁴ Vö. Hartmann 2007.

Hangsúlyozzuk még egyszer: az elemzett folyamatok talán legfontosabb konvergenciapontja az önreferenciák szerkezeti elemként való megjelenése (flusseri példával ez a dologi dimenzióban a dolgok és tárgyak megváltozó viszonylatában értelmezhető). Fontosnak tartom ezért, hogy az önreferencialitás kérdését nagyon aprólékosan kidolgozó Luhmann vonatkozó nézeteit áttekintsük. A következő alfejezetbe foglalt exkurzust ezért ennek a témának szentelem.

5.2. Exkurzus az önreferencialitásról, azaz művészet és műalkotás, mint a média új szemantikájának mintái

„A műalkotást kizárólag mint a kommunikáció eszközét állítják elő, és a minden kommunikáció esetében szokásos, vagy talán még nagyobb kockázat mellett éri vagy nem éri el ezt az értelmet. Mindez az észlelések célelidegenített (Zweckentfremdet) felhasználásán keresztül valósul meg⁴²⁵

Az észlelés célelidegenítettsége itt éppen a műalkotásban megjelenő belső, rekurzív, *önreferenciális* értelem-formákra utal: a műalkotást nem a világhoz kapcsolódásában, hanem magában, „saját világként” észleljük.

A műalkotást így „másodlagosként” érzékeljük, azaz mint olyasvalamit, ami nem magától jön létre, hanem valaki által valami célból csinált dolog (ezt jelöli az európai tradíció a görög *Téchne*, illetve a latin *Ars*, ellentétét pedig a *Physis*, illetve *Natur* szavakkal⁴²⁶). A műalkotás létrejöttének célját azonban nem találjuk: az magát céltalanként, a világgal *nem* szükségszerű oksági vagy reprezentációs kapcsolatban lévőként intencionálja (szemben az objektivitás szemantikája által meghatározott hírműsorról például). Az észlelőben (befogadóban) a következő kérdés provokálódik ezáltal: minek? (wozu?) Ez a kérdés tulajdonképpen felszólítás, hogy értsük meg a műalkotást: azaz ismerjük fel, válasszuk szét az információt és a közlést, és ha megkeressük/találjuk az információt, amit a műalkotásnak közvetítenie kell, megtörténik a megértés.

Luhmann egy interjúban a következőképpen nyilatkozott a műalkotás általi kommunikációról:

---

⁴²⁵ Niklas Luhmann: *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1997 [a továbbiakban: Luhmann 1997b] itt: 41.

⁴²⁶ Luhmann 1997b: 42.

„...egy művész tulajdonképpen más megfigyelőket akar, szinte mondhatjuk így, megszólítani. El szeretné érni műve adekvát megfigyelését, mégpedig azon sajátosság által, hogy az embernek valahogy nincs választási lehetősége, bármit látni. Ha a művet látjuk, a döntéseket vagy a megfigyeléseket látjuk, melyek létrehozták. És megértünk valamit abból, ami szándékolva volt. Ezt is kommunikációnak nevezem”⁴²⁷

Az ember tehát nem láthat „akármit” egy műalkotásban, de „pontosan azt” (bármilyen is az) szintén nem láthatja. Ezek a láthatóvá váló határozottságok / határozatlanságok magában a kommunikációs rendszerben adódtak, annak belső variációi⁴²⁸, és semmiképp nem a külvilág minőségkülönbségei. Ebből az következik, hogy a kommunikációs rendszer képes a határozatlanságot, az egyidejűleg fellépő több jelentést, az iróniát nemcsak tolerálni, hanem produkálni is; és a kommunikáció úgy el tudja rendezni a határozatlanságokat, hogy azok bizonyos „alkalmazási értelmet” (Verwendungssinn) nyernek, nem gátolva meg a rendszer autopoiesisének folyamatát. Ennek tudatában válik lehetővé, hogy a műalkotás általi kommunikációtól ne kelljen feltétlenül a sikeres megértés érdekében határozott, szigorú és egységes interpretációt követelni, valamint az is, hogy a megértésnek ez a formája éppen a kommunikáció és annak tárgyának nem-rögzített, hanem sokkal inkább dialektikus viszonyát kommunikálja. A műalkotásokkal kapcsolatos adekvát kommunikációs szemlélet tehát tagadja az tömegmédiá objektivitás-szemantikája kapcsán leírt instrumentális kommunikáció-felfogást: éppen itt és ebben válik talán legjobban láthatóvá a programozott első- illetve második rendbeli megfigyelések különbsége. Ez az egyik legfontosabb pont, ahol a tömegmédiá programjainak változását meg tudjuk figyelni, amint elmozdulnak a művészet (szükségszerűen második rendbeli, önreflektív) kommunikációs formái felé.

A tömegmédiá kapcsán említettük, hogy annak objektivitás-szemantikája az írásból mint (terjesztő) médiumból nő ki. Az írás a nyelv technicizált modelljeként gondolható el, mint terjesztőmédiám, melynek alternatívájaként láttuk megjelenni a fotót és a mozgóképet, mint a világhoz való közvetlen, nyelvet megkerülő módon történő hozzáférés médiumait (és a hitelesség garanciáit). A művészet szimbolikusan

---

⁴²⁷ Hans Dieter Huber: Interview mit Niklas Luhmann am 13. 12. 90 in Bielefeld. In: Texte zur Kunst, Vol. I., (Herbst 1991), No., 121-133. [A továbbiakban: Huber 1991] itt:124.

⁴²⁸ Luhmann 1997b: 24.

általánosított kommunikációs médiuma szintén a nyelv alternatívája, bár egészen más értelemben.

A nyelv igen/nem értékeken alapuló kódstruktúrája az egyidejűleg különböző rendszerekben használatos nyelv autonómiáját és autopoiesisét garantálja. Amely rendszerek használják a nyelvet, elfogadják ezt a kódot. A művészet, kommunikációjában nem törekedvén konkrét interpretációra, végleges és karakterisztikus, nyelvileg a teljesség és véglegesség igényével artikulált megértésre egy-egy műalkotás kapcsán, kivonja magát a verbális kommunikáció igen/nem kódjának szigorú alkalmazása alól.

A művészet így modern értelmében a nyelv funkcionális ekvivalensévé válik, még akkor is, ha nyelvi szövegeket alkalmaz médiumként bizonyos műalkotásokhoz. Kommunikációként működik, jóllehet verbálisan nem lehet adekvátan visszaadni. Vagyis: a művészet ugyanolyan struktúrájú autopoietikus reprodukciója az információ, közlés és megértés szintézisének, mint a nyelv, de nem kötött annak specifikumához, és a társadalmi kommunikáció területét a nyelvileg mondhatón túlra terjeszti⁴²⁹. Ahogyan a tömegmédia szemantikája a nyelvet az *információ* felől megkerülve a 'világhoz', valóságához látszik közvetlenül közel menni a transzparencia jegyében, úgy a művészet éppen sajátos világhoz nem-kötöttsége jegyében az imaginárius felé indul el: a nyelvet a *közlés* felől kerüli meg. Mindez sajátos és jellemző formahasználata révén válik lehetségessé: a művészet sajátos formái, illetve ezek rendje teszi lehetővé, hogy a műalkotást mint műalkotást figyeljük meg, és kommunikációját mint művészeti kommunikációt értsük meg, a műalkotás ugyanis formáit, illetve azok rendjét (tehát a kommunikáció önreferenciális közlés-aspektusát) kommunikálja.

A műalkotás általi kommunikáció legpontosabban a forma és a művelet fogalmaival írható le. Amikor ezekről beszélünk, mindig megkülönböztetésekről beszélünk: a forma ugyanúgy megkülönböztetésen alapul, mint ahogy azon alapulnak a művészet műveletei, azaz a (mindig második rendbéli) megfigyelések: az előállítás és a befogadás.

De megkülönböztetésen alapul a *tartalom* és a *forma* szétválasztása is, mégpedig a jelen szöveg gondolatmenete szempontjából alapvető önreferencia / kifelé irányuló

---

⁴²⁹ Luhmann 1997b:36.

referencia megkülönböztetésén⁴³⁰. Eszerint a forma (valójában a forma belső oldala) önreferenciát⁴³¹, a tartalom (a forma külső oldala) pedig kifelé irányuló referenciát jelent az adott műalkotás esetében. A műalkotás megértése (mint minden megértés) a közlés és információ szétválasztása, és a közlésnek önreferenciaként, az információnak pedig kifelé irányuló referenciaként való megértése. Így vezérli a forma a kommunikációt: a forma mint megkülönböztetés felismerése, a belső / külső oldal elkülönítése és közlésként, illetve információként való felismerése maga a megértés: maga a kommunikáció.⁴³²

„A műalkotások nem egyszerűen nyomok, amelyeket az emberi tevékenység az érzékelhető világban hátrahagy. Nem is célirányos tevékenységek pusztá jelei/maradékai, mint a szerszámok, a házak, az utcai zaj vagy a radioaktív sugárzás. Az elhatárolás minimális kritériumát felállítva: az értelem közvetítésére [vagyis kommunikációra – T. B.] szolgálnak. Ehhez egy médiumra van szükség, amelyben (vagy amely által) a közvetítés megtörténik”

– olvashatjuk Luhmann egy tanulmányában⁴³³. Azért van szüksége médiumra (mint minden szociális rendszernek), mert a médiumok, pontosabban a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok teszik valószínűvé az egyébként valószínűtlen kommunikációt. Ezek a médiumok csak a formaképződéseken keresztül ismerhetőek fel, mely formákat másrésztől kizárólag ők (a médiumok) tesznek lehetségessé.⁴³⁴ Mint korábban ezt bővebben kifejtettem, a médium lazán kapcsolódó elemeit használja a

---

⁴³⁰ Luhmann 1997b: 111.

⁴³¹ vö.: „A formák tiszta önreferenciaként értendők, ami csak azáltal lesz lehetséges, hogy a forma maga egy határ által van kijelölve [markiert], ami szétválaszt két oldalt, tehát mint forma a tulajdonképpen egy határ. A forma adja a határátlépés lehetőségét” (Luhmann 1997b:50.) – vagyis a forma mint megkülönböztetés azáltal lesz tiszta önreferencia, hogy rendszerinherens módon teremt meg az önreferencia-kifelé irányuló referencia elhatárolását és megkülönböztetését. Az önreferencialitást a marked space, a másreferencialitást az unmarked space jelenti. Arról van szó, hogy a kettő megkülönböztetése a forma által (belső és külső oldalként) maga is önreferencia, sőt, „tiszta” önreferencia.

⁴³² Ez nem kizárólagos sajátossága a művészetnek, a kommunikáció ugyanis minden esetben formaképzést feltételez, mégpedig két okból: egyrészt, mert a differencia segítségével (ami maga a forma) elkülöníthető a két oldal, hogy a következő kommunikáció (mint operáció és mint rendszer-elem) a jelölt térben hozzákötődhessen (anschließen), másrészt pedig e forma megkülönböztetése szolgálja a csatlakozó operációk vezérlését (mint erről már szó volt) (Luhmann 1997b:52.).

⁴³³ Niklas Luhmann: Das Medium der Kunst. In: Delfin 4. (1986), 6-15. Most és máskor a szövegben a tanulmánynak a SZTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékén Szajbély Mihály vezetése alatt készült, egyelőre publikálatlan fordítását idézem és hivatkozom. A tanulmányra a továbbiakban a következőként hivatkozom: Luhmann 1986 + a fordítás kéziartának 1-től kezdődő oldalszámait. Jelen idézet: Luhmann 1986, 1.

⁴³⁴ Luhmann 1997b:168.

forma, vagyis a médium átengedi elemeit a forma koordinációjának (ezért nem tudjuk észlelni magát a médiumot). Médium és forma egymást feltételezve differenciát képez, és egy adott rendszerben zajló kommunikáció megértéséhez ezt a differenciát fel kell ismernünk, és mint megkülönböztetést kell megfigyelnünk⁴³⁵.

A művészet rendszerét tekintve nyilvánvaló, hogy médiumok legalább két szinten jelennek meg. Elsődleges médiumokra szorul a művészet, hogy észlelése megtörténhessen: ezek az elsődleges médiumok az akusztika és az optika médiumai. Ezek azonban még nem garantálják, hogy az általuk észlelt műalkotások magukat egyéb dolgoktól megkülönböztetve mint művészetet jelentsék ki⁴³⁶, azaz önreferenciálisan, formaként jelenjenek meg. Ehhez egy másodlagos médiumra van szükségük. A műalkotások mint a művészet formái csak egy sajátos, a művészeti rendszerre jellemző médiumhoz való differenciális viszonyban jelenhetnek meg. Ez a médium pedig *maga a művészet* (mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médium) mely arra szolgál, hogy a valószínűtlenséget valószínűvé tegye azáltal, hogy bizonyos tárgyak kizárólag a magában a műalkotásban lokalizált megkülönböztetések segítségével megfigyelhetőek legyenek⁴³⁷.

A tömegmédia rendszerének a szórakoztatáson (fikcionalitáson és önreferencialitáson) keresztül történő „közeledése” a művészethez és a média kultúrájának artikulációja itt újra remekül megfigyelhető. Véleményem szerint ugyanis az átalakuló média éppen afelé tendál, hogy saját magát társadalmi alrendszer mivolta mellett egyre inkább mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumot is meghatározza: az új nyelvet beszélő média teljesítménye eszerint nem más, mint a művészet mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médium logikájára és struktúrájára alapozott újabb, átfogó szimbolikusan általánosított kommunikációs médium, és ennek szemantikája, mely magát már a művészetnél szélesebben, *kultúraként* írja le; minderre még bővebben visszatérünk.

A tradicionális felfogás szerint elkülönített műalkotás-létrehozás illetve műalkotás-befogadás fogalompárt Luhmann (a formához hasonlóan) olyan szempontból veszi szemügyre, mely egyszerre túllép oppozicionális karakterükön és dinamizálja is

---

⁴³⁵ ehhez vö.: Luhmann 1997b:166-169., ill. Luhmann 1986

⁴³⁶ ehhez vö: „„A műalkotások egyéb dolgoktól magukat egy önreferenciális viszony által különböztetik meg: önmagukat művészetként jelentik ki; és ez lehetséges, mert kommunikációról van szó és nem pusztán dologiságról” (Luhmann 1997b:481.).

⁴³⁷ GLU:105.

azt. A művelet és a megfigyelés fogalmainak segítségével relativizálja ezt a megkülönböztetést, mintegy „közös nevezőre hozva” a két fogalmat. Mindkettőt úgy fogja fel, mint egy megkülönböztetés operatív felhasználását az egyik oldal elnevezésére (megjelölésére), azaz mint egy megkülönböztetés formaként való felhasználását. Ezt a formahasználatot nevezi megfigyelésnek.⁴³⁸

A megfigyelés – mint tudjuk – olyan műveleti mód, mely feltételez egy megkülönböztetést, és megerősíti, hogy amit kiragad (amit megfigyel), azt meg tudja jelölni: jelölt térré tudja tenni. A megkülönböztetés másik (külső) oldalát ugyanakkor deaktualizálja, mint olyat, amit nem jelöl meg⁴³⁹. A megfigyelés tehát valójában formahasználat, mégpedig olyan formahasználat, melynek során a megfigyelő azonos az általa használt formával. A megfigyelt, azaz a forma belső oldalán behatároltként megjelölt (és csak az), mint ezt fentebb beláttuk, további operációk kiindulópontja tud lenni: a megfigyelés ismétlődhet⁴⁴⁰ olyan alapon, hogy a megfigyelő ugyanazt a megkülönböztetés-sémát (formát) veszi alapul a továbbiakban. És éppen az ismétlődés lehetősége, ami döntő különbséget képez előállítói és befogadói megfigyelések között: az előállítást irányító megfigyelés csak egyszer történhet meg, a befogadói pedig többször.

Egy műalkotás műalkotásként való megfigyelése csak úgy működhet, ha a befogadó felismeri a mű megkülönböztetés-struktúráját (formáját), felismeri továbbá, hogy az nem magától jött létre (azaz nem Naturaként figyeli meg), hanem, mint forma, információ- (azaz kommunikáció) szándéknak⁴⁴¹ köszönhető. Ebben az esetben tehát a műalkotás észlelésének egy kommunikáció megértéseként kell tételeződnie, vagyis az információ és a közlés differenciájának megértéseként, ami reflexiót feltételez: az észlelés észlelését.

---

⁴³⁸ Luhmann 1997b:65-66.

⁴³⁹ ezáltal magát a megkülönböztetést, azaz tulajdonképpen a formát deaktualizálja; ez a logikai ambivalencia pedig megfelel az értelem médiumának negálhatatlanságának, mely médiumban a megfigyelés formáit képzí. A megfigyelés prelogikus operációs mód azért is, mert állítás és tagadás között nem tud különbséget tenni (ebből a szempontból kvalifikálhatatlan). vö. Luhmann 1997:65-66.

⁴⁴⁰ Maguk az operációk nem; azok mindig egyszeriek!

⁴⁴¹ Az információ a műben externalizált, közlése az információ artificialitásából következik; ami az előaállítottság tényét ismerteti fel. vö. Luhmann 1997:70.

„Nem arról van szó, hogy egy kép arról közöl információt, hogy egy lónak négy lába [...] van ... a kommunikáció kifelé irányuló referenciájának nem ez az aspektusa érdekes, hanem az önreferenciája, a formája, a hogyanja”⁴⁴²

Nem a *mi*, hanem a *hogyan* kérdése releváns tehát. Amennyiben pedig azt akarjuk megfigyelni, hogy valami hogyan történik, meg kell jelölnünk a megkülönböztetést, formát kell megfigyelünk: megfigyelőket megfigyelünk.⁴⁴³ Ez pedig nem más, mint második rendbeli megfigyelés. A műalkotások megfigyelése minden esetben második rendbeli megfigyelés, azaz megfigyelések (megfigyelők, formák) megfigyelése.

A forma, vagyis a megjelölt tér (marked space) / határ / jelöletlen tér (unmarked space) minden műalkotás esetében az adott műalkotásra jellemző *imaginárius teret* konstituál.⁴⁴⁴ A kezdet/vég, keret vagy színpad által izolált, környezetét ezáltal ignoráló műalkotás esetében az imaginárius térnek belülről kell konstituálnia: mintha a műalkotás áttörné kereteit, vagy mintha azok mögött egy saját világot teremtené. Az imaginációnak ugyanis a megmutatotton (megjelöltön) túlra kell vezetnie (mivel referenciát tartalmaz a forma másik oldalára vonatkozóan is). Az embernek egyszerre kell látnia a keretet és ugyanakkor elvonatkoztatnia tőle, hogy utat találjon a műalkotás imaginárius teréhez.⁴⁴⁵

Mindez azért fontos, mert az ember nem tudja érzékelni magát a határt (az alapvető formát, vagyis a mű döntő megkülönböztetését, melynek jelölt terében aztán további formák jelenhetnek meg), ha nem tudja, hogy az hová irányítja az észlelést: befelé, vagy kifelé.

Bizonyos esetekben maga a határ is alakot ölthet formaként: portálként, ornamensként, vagy egy jól megválasztott képkeret formájába; ezekben az esetekben

---

⁴⁴² Niels Werber: Das Kunstwerk im Zeitalter seiner systemtheoretischen Beobachtbarkeit. Zu Niklas Luhmanns Buch „Die Kunst der Gesellschaft”. In: *Weimarer Beiträge*, H. 3. 1997, 339-349. (a továbbiakban: Werber 1997.) itt:343.

⁴⁴³ Luhmann 1997b:111.

⁴⁴⁴ Luhmann 1997b:79.

⁴⁴⁵ Másképp működik az imagináció például az építészet és szobrászat esetében: itt a határ (a forma) a figyelmet kívülről, és nem belülről vezeti: a mű nem engedi, hogy felszíne alá hatoljunk. Ezért az imaginárius tér kívülről projiciált lesz azon elrendezések (Einteilungen) formájában, melyeket a műalkotás az imaginárius térnek előír. Az imagináció ettől függetlenül ez esetben is műspecifikus: az ember úgy pillanthatja meg az imaginárius teret, ha a műalkotást magát szem elől téveszti, azaz a környezet tárgyaira koncentrálna – Luhmann példájával élve: a gyomnövényekre a kastélyparkban (Luhmann 1997b: 79).

azonban már nem határként látjuk, hanem formakülönbségekként, melyek magához a műalkotáshoz számítanak.⁴⁴⁶

A művészet „másik világa” csak az által válik kommunikálhatóvá (azaz közlés és információ megkülönböztetéseként megérthetővé), ha tudatosan visszautasítjuk, kizárjuk a referenciákat saját, „begyakorolt” világunkhoz.⁴⁴⁷ A műalkotás számára a hasznosság kérdése ezért indifferens kell hogy legyen (még csak szándékos haszontalanságról sem beszélhetünk, mivel az a haszon formájának másik oldala). A felismerhető haszon ugyanis olyan faktor, ami el tudná magyarázni, miért jött létre a műalkotás, feleslegessé téve ezáltal magát a kommunikációt.

A műalkotások formái önreferenciális oldaluk (vagyis redundanciáik) által létrehoznak egy olyan saját szférát⁴⁴⁸, melyben (és csak ebben) helyet találhatnak a másreferenciák (a formák külső oldalai, az információk, melyek a műalkotásban a redundánssal szemben a meglepőt képviselik). A másreferenciák tehát csak egy ilyen másodlagos szinten, a második rendbéli megfigyelés szintjén kapnak helyet: így tudják őket a formák beépíteni a művészetbe: mondhatjuk, hogy a mindennapok számára így a másreferenciák egyszerre közeli és elidegenítettek, vagyis mindenképpen distanciáltak. A művészetben a formát szabadon kell tudni választani; a formának uralnia kell a másreferenciákat.⁴⁴⁹ A műalkotás tehát egy saját (fiktív) realitást állapít meg, és a realitás fiktív és reális valóságra való megosztását generálja.⁴⁵⁰ Ez a megkülönböztetés belső rendet teremt a műalkotásban: saját szükségszerűségek alapján létrejövő rendet: a művészi formák rendjét. És ez a fiktív realitás, mely az egyes műalkotásokban mint az imaginárius tér jelenik meg, jelenti azt a saját szférát, melyben a másreferenciák a művészi formák külső oldalaként, azaz információként értelmeződhetnek.

A média új formája éppen ezt a *struktúrát* veszi át véleményem szerint. A médiatartalmak egyre inkább saját imaginárius tereik elsődlegessége mentén szerveződnek meg. A műalkotásokra jellemző autonómia, tehát a hasznosság- (vagy bármi egyéb) szempont éles visszautasítása és a nagyon explicit fikcionalitás ugyanakkor esetükben nem jelenik meg ilyen határozottan, ehelyett a valóság- és

---

⁴⁴⁶ Luhmann 1997b:79.

⁴⁴⁷ Luhmann 1997b:247.

⁴⁴⁸ vö. Luhmann 1997b:250.skk

⁴⁴⁹ Luhmann 1997b:252.

⁴⁵⁰ Vö. Luhmann 1997b:229., 284., és GLU:105-108.

valóságosság-fogalmak viszonylagossá válásáról (az objektivitás-szemantika lecserélődéséről) beszélhetünk.

A művészet, mint láttuk, kizárólag második rendbéli értelem-műveleteket végez: saját realitást képez, mely megkülönbözteti magát a megszokott realitástól, a világot egy reális és egy fikatív (imaginárius) realitásra hasítva szét. A művészet imaginárius világa egy olyan pozíciót kínál, ahonnan *valami más* határozható meg realitásként (az itt bevezetett differenciamegjelölés nélkül a világ az lenne, „ami”). Csak egy megkülönböztetés konstrukciója teszi lehetővé, hogy az egyik oldalról (ebben az esetben az imaginárius oldaláról) megfigyeljük a másikat (a reálist). A művészet új aspektust vezet be az imaginárius/reális megkülönböztetés által a realitás megfigyelésében, amit az észlelhető objektumok területén való realizáció, azaz sajátos kommunikációja révén valósít meg. Ez az új aspektus egy olyan „realitásviszony” explikációja, melyben a művészet különböző formákat tud kipróbálni: *imitálni* a realitást abban, amit az maga nem tud megmutatni (lényegi formájában, ideáiban, isteni tökéletességében); *kritizálni* a realitást fogyatékoságában, kommerciális orientációjában, stb.; illetve *megerősíteni* a realitást (KG 229-230.).⁴⁵¹ (Jegyezzük meg itt: a realitásnak ez a megközelítése elsősorban *viszonyszerű*, és az absztrakciónak éppen abban a megfordított képletében írható le, amit Vilém Flusser „dolog” és „tárgy”-fogalmai kapcsán bemutatottam.)

A művészet, pontosabban minden egyes műalkotás megfigyelhetővé teszi a reális realitást saját imaginárius tere felől. A megfigyelés (illetve a forma) kezdeti megkülönböztetése minden műalkotás esetében önkényes, a megfigyelő számára láthatatlan. Ez abból a jelenségből következik, amit Luhmann a megfigyelő paradoxonának nevez:

„A megfigyelő magát mint megfigyelőt nem tudja megfigyelni, illetve a megkülönböztetést nem tudja egységként látni, hacsak nem egy másik megkülönböztetés segítségével”⁴⁵²

A művészet megfigyelője, illetve általában a második rendbéli megfigyelő jellemző paradoxona ez, mely a műalkotás önkényesnek tetsző kezdeti

---

⁴⁵¹ Luhmann 1997b:229-230.

⁴⁵² Huber 1991:123.

megkülönböztetését, azaz alapvető forma-döntését legitimálni tudja.⁴⁵³ Mindez azért fontos, mert a művészet esetében ez a paradoxon és a műalkotás önkényes kezdeti megkülönböztetése reflektált lesz: így a világ mint olyan megfigyelhetlensége problematizálódik.⁴⁵⁴

A művészet funkciójához vezető kérdés tehát: hogyan mutatja meg magát a világ reális realitása a művészet esetében, pontosabban a művészet által?

A műalkotás, mint láttuk, a reális realitást a saját imaginárius terében, azaz a fiktív realitásban mutatja meg: a forma megkülönböztetése megismétlődik a forma belső oldalán, a jelölt térben (ez a re-entry jelensége). A reális/imaginárius realitás differenciája ugyan fixált a formaszilárdság által, abban azonban szabadságot enged, hogy milyen úton járjuk körbe: imitálva/idealizálva, kritikusan, affirmatívan, vagy saját tapasztalataink felfedezése értelmében.⁴⁵⁵ (Ezeket a lehetséges módozatokat vettük az imént számba mint a realitásviszony explikációjának formáit.)

Mindezeket egybevetve egyetérthetünk Niels Werberrel, aki szerint

„kizárólag a műalkotás teszi szándékosan láthatóvá, hogy ami van, annak nem feltétlenül muszáj úgy lennie – [...] és mégis megpróbálja meggyőzni a befogadót, hogy az a megfelelő forma, amit választott”⁴⁵⁶

A műalkotás egyszerre mutatja meg, hogy a formáiban megvalósuló rend nem az egyetlen, de önkényes kezdeti megkülönböztetése után már saját szükségszerűségei szerint építkező, azaz adott önkényes kezdet után az egyetlen lehetséges rend. Ami által a reális megmutatkozhat a fiktívben. A művészet lehetőséget teremt arra, hogy a világ megfigyelhető legyen.⁴⁵⁷ Mindezt azonban sajátos módon teszi: a realitások együttfennállhatóságának realitásgaranciái esztétikai meghatározottságúak kell hogy legyenek (mivel művészetről van szó); és ebben rejlik annak a lehetősége, hogy a művészet megteremtse a már említett saját szféráját. A másreferenciákat „ürügyként”(a

---

⁴⁵³ Luhmann 1997b:74.

⁴⁵⁴ „A világfogalom, a világ megfigyelhetlensége a megfigyelő paradoxonának korrelátuma” – mondja Luhmann (Huber 1991:123).

⁴⁵⁵ Luhmann 1997b: 230-231.

⁴⁵⁶ Werber 1997:344.

⁴⁵⁷ Luhmann 1997b:235.

jelfogalomból levezetett szimbólumokként) használja azért, hogy alternatív, saját formáin keretei között szükségszerűként megjelenő rend-lehetőségeket vezessen be⁴⁵⁸.

A művészet funkciója nem más, mint a kétféle realitás differenciájának reprodukciója⁴⁵⁹. A reális- / fiktív realitás differenciájában kibomlik a megfigyelés világának egysége (a differencia egysége); kibomlik, azaz mint megkülönböztetésformák rendje jelenik meg. A művészet a kétféle realitás differenciájának reprodukciója által, mely reprodukció a műalkotás formájának jelölt terében, azaz belső oldalán történik, képes megjeleníteni a világot a világban: vagyis megfigyelhetővé teszi az egyébként megfigyelhetetlen világot a második rendbéli megfigyelés számára.

A műalkotás kommunikációja, azaz önreferenciájának és kifelé irányuló referenciáinak, redundanciáinak és meglepetéseinek formaként, vagyis egységként való megértése ezt szolgálja: a reális/fiktív megkülönböztetést is mint önreferenciát / kifelé mutató referenciát kell tudnunk megkülönböztetni, és formaként, vagyis differencia egységeként megérteni. Így, és csak így jeleníthető meg a világ a világban. A művészet funkcióját tehát úgy is meghatározhatjuk, hogy az nem más, mint a világ megjelenítése a világban⁴⁶⁰.

Luhmann így foglalja össze mindezt *A műalkotás és a művészet önreprodukciója* című tanulmányában:

„A művészet megjeleníti a világot a világban. [...] A valóság alternatív változatára való utalás eleinte természetesen nem mond többet annál, mint ami ebben a változatban megjelenik. Egy szebb, ideális, értelemben gazdagabb világot idéz fel, s ezáltal a vallást és/vagy a város vagy a hatalmi központ politikai identitását. Hosszú és kacsringós utakon azonban fokozatosan elszakadnak ezektől a mintáktól, illetve azokat immár a művészet rendszerének másodlagos, díszítő szolgáltatásaivá értelmezik át. Végül a művészet funkciója magának a világkontingenciának a létrehozásában jelenik meg. A megszokott hétköznapi változatról kiderül, hogy felszámolható [mert a művészet rámutat, hogy „a” valóság mint olyan megfigyelése lehetetlen, és minden valóságmegfigyelés a megfigyelő számára láthatatlan alap-megkülönböztetés függvénye – T. B.]. [...] A műalkotás önmaga példáján mutatja be,

---

⁴⁵⁸ vö. Luhmann 1997b:237-238.

⁴⁵⁹ Luhmann 1997b:233.

⁴⁶⁰ Luhmann 1997b: 241.

hogy hogyan jelenik meg a kontingens módon létrehozott, az egyáltalán nem szükségszerű végül is szükségszerűként [a forma által – T. B.]...⁴⁶¹

Végül hangsúlyozzuk ki még egyszer: a művészet csak akkor különülhet el autonóm funkcióként, ha az extern referenciák blokkolódnak, ha az ember nem folyamodhat a hasznossághoz vagy más szituációhoz kötött faktorhoz a művészetként megjelölődő, valószínűtlen objektumok létrejöttének magyarázatakor⁴⁶².

A média objektivitás-szemantikája, mint többször hangsúlyoztam, az első rendbéli megfigyelésre, azaz 'magára a világra' van beállva. A transzparencia elhomályosodására, az objektivitás és hitelesség tiszta kifelé irányuló referenciákra épített fogalmainak meggyengülésének következtében a rendszernek, amennyiben fenn akarja tartani funkcióját (a valóság megmutatását és fenntartását a világban) módosítania kell programjait, azaz szemantikáját. A szórakoztatás területéről kinövő fikciós formák új logikája lehetetlenné teszi az első rendbéli megfigyelés mint alapvető beállítódás fenntartását, az új programoknak tehát a második rend felé kell elmozdulniuk. A második rendben pedig ilyenfajta megfigyeléseket éppen a művészet végez, részben ezért, részben pedig a szórakoztatás révén amúgy is fennálló „szürke zóna” révén a média rendszere ebbe az irányba indul el, innen vesz át formákat saját fikcionalitás-problémáinak kezeléséhez. Mindez távolról sem jelenti azt, hogy a média rendszere bármilyen értelemben összeolvadna (sőt, akár strukturális kapcsolódásba lépne) a művészet rendszerével; már csak azért sem, mert a műsorfolyamba és folyamatos folytatásokba (tv-sorozatok, különböző showműsorok stb.) ágyazott médiatartalmak nem rendelkeznek, nem tudnak és nem is „akarnak” rendelkezni azzal a zártsággal, mely a műalkotásokat jellemzi. Fiktív valóság / valós valóság elkülönítéseik ezért nem mennek végbe azzal az egyértelműséggel, ahogyan ezt Luhmann a műalkotások esetében bemutatja. Értelemhasználatuk alapmintái ugyanakkor a műalkotásokra jellemző mintákra állnak át. Vertikális, „rámutató” alapszerkezetek helyett horizontális, „kapcsolódó”, „viszonyszerű” alapszerkezetekké válnak.

---

⁴⁶¹ Niklas Luhmann: A műalkotás és a művészet önreprodukciója. In: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor s.k. – Odorics Ferenc (szerk.): Testes Könyv I. (deKON-KÖNYVEK 8.) Szeged, Ictus és Jate, 1996. 113-161., ford. Gergő Veronika. (Er.: Niklas Luhmann: das Kunstwerk und die Selbstreproduktioner Kunst. In: DELFIN III, 1984, 257-278.) 117.

⁴⁶² GLU:108.

Realitásfogalmuk nem az első rend „dolgok ott kint” – értelmében, hanem a második rend „*a benthez képest ott kintnek nevezett*” – értelmében írható le. A kommunikáció diskurzív alapstruktúrája dialogikussá válik, a jelentésvektor megfordul, a realitás *dolgai pedig tárgyakká* (hogyan a megfelelő flusseri fogalmakat is bevezessük).

Szeretném újra hangsúlyozni: tézisem szerint nem válik a művészet rendszerének részévé a média, sem fordítva. Ami történik, sokkal inkább úgy írható le, hogy a média kialakuló új szemantikája az értelem-artikulációnak eddig a művészet rendszerére jellemző második rendbéli módját és alapszerkezeteit kezdi alkalmazni (jelen exkurzus ezek részletes feltárását célozta). A tömegmédia rendszere funkciójához képest már nem „a” valóság leírásait közli, hanem „egyes” (megfigyelőkhöz, azaz felhasználókhöz, közlőkhöz kötött) valóságokéit. A tömegmédia Luhmann által leírt funkcionálisan differenciálódott alrendszere (legalábbis annak szemantikája) több szempontból is kimozdul a helyéről. Éppen ezt kimozdulást szeretném a dolgozat hátralévő részében tovább pontosítani, ha lehet: megérteni.

5.3. Az új média fogalma: a média új fogalma

Elemzéseink igyekeznek feltárni a technikai képek univerzumát, egy – luhmanni kifejezéssel élve – új kultúrformát. Mindkét terminus, azaz a flusseri „technikai képek univerzuma” és a luhmanni „computer mint kultúrforma” az értelemhasználat megváltozó módjaira reflektál. Luhmannal szólva egy új szemantika, Flusserrel szólva egy új kód, mindkettejünkkel szólva pedig a társadalom emlékezetének és önleírásának⁴⁶³ egy új formája jelenik meg. A médiának, vagyis a technikai képet előállító, közlő és tároló rendszernek mindebben elsődleges szerepe van, ez nyilvánvaló. Ahogy nyilvánvaló az is, hogy a média tömegmédia-értelemben vett, ún. „szűkebb” meghatározása nem alkalmas kiindulópont többé; megközelítésünknek mindenképpen médiaontológiai igényűnek kell lennie. Olyan médiafogalmat kell meghatároznunk, mely a médiakonvergencia következtében megváltozó médiatartalom-fogalmakat, de méginkább a tartalomközlők sokszorozódó valóságait is kezelni tudja. A luhmanni

---

⁴⁶³ A terminusok luhmanni értelmezéséhez lásd jelen dolgozat kultúra-fogalommal kapcsolatos fejezetét, flusseri értelmezéséhez pedig: Vilém Flusser: Emlékezetek. In: Uő: *Az ágy*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1996. 15-27.; Uő.: Az információs társadalom mint földgömb. In: Uo. 41-55.; Beszélgetés Vilém Flusserrel. In: Uo. 77-90.

önreferencialiás iménti, exkurzus-beli kidolgozása éppen ebből a szempontból (is) múlhatatlanul fontos: gyakorlatilag nagyon pontos fogalmisággal dekonstruálható a segítségével „a” valóság egységes rendet meghatározó médiadiskurzusa, és állítható helyébe a megsokszorozott valóságok dialógusa. Ezzel meggyőződésem szerint megfelelő mélységében láthatunk bele a problémába, és nem pusztán technikai értelemben vett médiatörténeti kérdésként kezeljük azt.

A következőkben tehát összegzés (vagy inkább: a dolgozatból való „kivezetés”)-jelleggel a bemutatott szemantikának megfelelő médiafogalom vázlatát szeretném bemutatni.

5.3.1. Az új médiafogalom ontológiájához

Korábban, a transzkódolás elemzésekor utaltam rá, hogy ez az alapelv fontos kiindulópontja lesz az új médiafogalom ontológiájának. Ezen a ponton érdemes tehát visszagondolni a transzkódolás kapcsán mondottakra: ez az alapelv világossá teszi, hogy a digitális adatstruktúra megjelenése azt a lényegi újdonságot hozza magával, hogy a kalkulációra és komputációra épülő, moduláris szerkezetben gondolkodó digitális szemantika technikailag is manifesztálódik. Mintegy metakódként képes közös technikai platformon összefogni, és egymás számára elérhetővé, konvertibilissé tenni minden technikai képet, „valósággá” téve a *média* terminus kifejezte többesszámot. A korábbi szemantikában a ‘média’ terminus, vagyis a ‘médiium’ kifejezés többesszáma ugyanis absztrakció: a *dolgoctól* (Dinge) a *nem-dolgok* (Undinge) felé tartó mozgás⁴⁶⁴. Empirikusan (technikailag) hozzáférhetően (azaz *dologként*) mindössze különböző technológiákkal (szükséges adó- és vevőkészülékekkel, stb.) jellemezhető *médiuumok* léteztek: újságok, rádiókészülék, televíziókészülék, telefon. Ezek olyan tartalmakat képesek közvetíteni, melyek nem konvertálhatóak egymásba; egy futballmérkőzés közvetítésekor lecsavarhatjuk a televízió hangját, és hallgathatjuk a rádiókommentátort, ha azt izgalmasabbnak találjuk, attól az még a televízió *képe* és a rádió *hangja* marad, kettejük egysége valójában absztrakció: a rádiókészülék a televíziókészülék *tetején* van. A televízió és a rádió különböző *csatornák*, és mint ilyenek érzékelhetőek. (Többek

---

⁴⁶⁴ Az absztrakciónak ezt a fogalmát Flusser és a „digitális világgép” kapcsán fejtettem ki korábban.

között ezért épül a médium(média)-koncepció alapvetően a csatorna, a *közvetítés* képzetére, illetve metaforájára az objektivitás-szemantikában).

A számítógép képernyője mindezzel szemben *maga a média*, olyan technikai felület, mely csupán a formátum szintjén különbözöként, de potenciálisan egymásba konvertálhatóként kezeli a különféle tartalmakat; *ugyanazon* a képernyőn tudunk újságot olvasni, rádiót hallgatni, televíziót nézni, telefonálni stb. Ezek itt már nem elkülönülő csatornák, hanem pusztán a program szintjén elválasztott *alkalmazások*. Az absztrakció iránya megfordul: az eddig másodlagosként tételezett *médiafogalom* (így, többes számban) válik elsődlegessé, és ennek derivátumaiként értelmezhetőek az egyes *médiumok*. Pontosan az történik, amit Flusser általánosságban rögzít az értelemképzés megváltozó módja kapcsán: a médiumok dolog-szerű státuszukat elveszítve tárgyszerűvé (Sache) válnak⁴⁶⁵, és ahogy a tárgyak sem, úgy ezek sem tételezhetőek többé „objektumként”. Ontológiailag egy térben (a képernyő digitális „terében”⁴⁶⁶) vannak, episztemológiailag pedig *ugyanazon* valóság tapasztalataként jelennek meg.

Olyan valóság tapasztalataként méghozzá, amely nem pusztán a képernyő belső oldalán, hanem a külsőn is összefüggőként jelenik meg, mert az egyes digitális képernyők *egymással* is a folyamatos összekapcsolhatóság állapotában vannak. A mobiltelefonok, számítógépek, LCD-TV-k stb. képernyőinek összekapcsolhatóságára gondolhatunk: ez a kapcsolat az egyes tartalmak észlelhetőségének (és „helyének”) szempontjából hasonló, mint a luhmanni rendszerek strukturális kapcsolata, ahol a rendszereket alkotó kommunikációk, bár szorosan köthetőek egyes rendszerekhez, mégis stabilan megfigyelhetőek a kapcsolódó rendszerekből *is*.

A képernyő külső oldalát tehát (vagyis ami rajta kívül van) elsősorban nem az (empirikusan közvetlenül hozzáférhető) ‘valóság’ jelenti, hanem *más (potenciális) képernyők*; ez egy újabb, nagyon lényeges szembenállás a hagyományos média képernyőivel. A digitális képernyők elsősorban más képernyők, és nem ‘a valóság’ tartalmait jelenítik meg

Ha tehát a képernyőt a valóság megjelenítésének luhmanni értelemben vett formájaként gondoljuk el, ezt a változást úgy írhatjuk le, hogy a média szemantikájában

---

⁴⁶⁵ A dolog (Ding) és a tárgy (Sache) fogalmihoz és ezek összefüggéseire szintén lásd a korábbi elemzést a „digitális világkép” című alfejezetben.

⁴⁶⁶ A képernyő „terét” szintén a Flusser kapcsán meghatározott új tér/idő-fogalom szerint értem. Lásd a dolgozat „Az idő közelsége” ill. a „A tér közelsége” című alfejezeteit.

megváltozik a 'képernyőn kívül' (azaz a forma külső oldalának) jelentése. A képernyőn kívülre mutató referenciák stabil rendje, amely ahogy láthattuk, a reprezentációt, a valóság megmutatásának szemantikáját szolgálta, felbomlik. A digitális képernyők mint formák külső oldala, azaz a formaképződés médiuma elsődlegesen nem 'a valóság', hanem a potenciálisan folyamatosan jelen lévő egyéb képernyők tartalmai: a *médiavalóság*. Ez valójában az adatbázis-logika, a láthatóvá és folyamatosan jelenvalóvá vált technika megjelenése a szemantikában⁴⁶⁷.

Az új médiafogalom szerint, az új szemantikában az önreferenciák válnak elsődlegessé, ezért problematizálódik a realitás és fikció elkülöníthetősége, vagyis kifelé mutató- és önreferenciák elválasztásának rendje⁴⁶⁸. Ha feltesszük, hogy ez a szemantikai elmozdulás túl van a tömegmédiá pontosan ezen referenciaszerkezetek világos meghatározottságára és elkülönítettségére alapozott kódjának (információ/nem-információ) kompetenciáján, vagyis olyan értelem-szerkezetek határoz meg, amelyeket az eredeti kód nem tud kezelni (nem *lát*), akkor ezt az egész, a most taglalt médiafogalom által meghatározott új kultúrformát – egyelőre legalábbis – egy új, a média és a művészet rendszereinek interpenetrációjából kiinduló *szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumként* határozhatjuk meg, az értelem képzésének és kezelésének új módjaként:

“A digitális ebben a tekintetben nem egy új médium, hanem inkább az itt és most számára az időben lét lét számára (for the time being), film és televízió számára elsőként és mindenek előtt az ezen médiumokról való “tudás” új médiuma.”⁴⁶⁹

Flusser (és kisebb részben Luhmann) kapcsán is elemzett új tér/idő jön létre: a technikai képek tér/ideje. A digitalizálódás (a flusseri „digitális világkép”) ebben az összefüggésben tehát nem új technika, nem is egy új médium alapja, hanem minden korábbi médium (és a róluk való gondolkodás) megváltoztatása, a médiumok összekapcsolása, vagy éppen kiiktatása. Lehetővé teszi a média területén zajló sokoldalú

---

⁴⁶⁷ *pontosan* azokban az önreferencialitásra épülő második rendbeli formákban, melyeket a művészettel kapcsolatba láthattunk az iménti exkurzusban (az 5.2. alfejezetben).

⁴⁶⁸ Ezért válik problematikussá a határ az eredetileg a külső referenciák formáira épülő média, és az önreferenciális formákra épülő művészet rendszerei között.

⁴⁶⁹ Elsaessert idézi Stauff 2007:44.

és heterogén transzformációk csoportosítását, olyan változásokét is, melyeket nem technikai innováció okoz⁴⁷⁰.

A most taglalt szemantika által meghatározott médiatartalmak egyik legfontosabb tulajdonsága tehát, hogy a posztstrukturalizmus által sok területen megfogalmazott ontológiai kételyt⁴⁷¹ a média (reflektált) technológiai szintjén és szemantikájában is megjelenítik, végképpen elvetve a hitet, mely szerint létezhet bármilyen technika a valóság közvetlen elérésére. A digitális szöveg- kép- és hangrögzítő eljárások a folyamatos továbbírhatóság, befejezetlenség (vagyis a variabilitás) állapotában vannak, gyakorlatilag is lehetlenné téve bármiféle határozott és állandó valóság/fikció, illetve valóság/médiabeli reprezentáció opozíciók fenntartását. Ingataggá válik a realitás és a reprezentáció megkülönböztetése. A médiatartalmak egyre kevésbé a reprezentáció terében értelmeződnek, sokkal inkább az új médiafogalom a saját ontológiával jellemezhető (média)terében.⁴⁷²

5.3.2. Az új médiafogalom episztemológiájához

Az önreferencia szabályozása által létrehozott transzparenciára és objektivitás-fogalomra épülő objektivitás-szemantika fontos eleme volt, hogy az egyes műsorokat magukban, modulárisan közöltként kezelte. Azaz maga a televíziós csatorna *sem* volt önreferens abban az értelemben, hogy nem képezett explicit (meta)értelem-keretet az általa közölt tartalmak fölött, így nem voltak jellemzőek az explicit hivatkozások az egyes műsorelemek *között*. A referenciák vagy kifelé mutattak (hírek) vagy kizárólag

---

⁴⁷⁰ Vö. Stauff 2007:43-44.

⁴⁷¹ Az ontológiai kétely alapvetően abban áll, hogy a társadalmilag érvényes jelentés-meghatározások mintázatai elsődlegesen sem ontológiai keretekben értelmezendők, hanem diskurzív természetű, hatalmi képletek által meghatározott konszenzusokon alapulnak. Így jelek és jelentések viszonyából a kiszámíthatóság, jóslhatóság és magától értetődőség mind száműzetik. Vö: James A. Anderson – Geoffrey Baym: Philosophies and Philosophic Issues in Communication, 1995-2004. In: *Journal of Communication*, December 2004, Vol. 54 No.4 589-615. itt különösen: 593-603.

⁴⁷² Ennek a térnek klasszikus, népszerű és produktív metaforája a William Gibson *Neurománc* című sci-fijében megjelenő cybertér: „Cybertér. Közmegegyezésre épülő hallucináció, melyet minden országban törvényes felhasználók milliárdjai tapasztalnak meg naponta, egészen a számtani alapfogalmakat tanuló gyermekekig... Az emberi világrendszer összes számítógépének tárolóiból származó adatok grafikus megjelenítése. Hihetetlen összetettség. Az elme *nem-terébe* [kiemelés tőlem – T.B.] nyújtózó fényvonalak, adatgalaxisok és adatszillogzatok.” In: William Gibson: *Neurománc*. In: William Gibson teljes *Neurománc* univerzuma. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2005. 51. (A *Neurománc* első megjelenése: 1984.)

önmagukon belül működtek (ahogy Luhmann is állítja: a szórakoztatás szövegei zártak, végük van⁴⁷³).

A műsor-programozás moduláris szerkezeti egységei a médiafogalom imént elemzett absztrakciós szint-beli váltásával összhangban⁴⁷⁴ – ahogy rövidesen látni fogjuk – szintén „szintet léptek”, azaz az önreferencia „elszabadulása” ezen a területen is éreztette a hatását. A technikai képek univerzumának áttörésének⁴⁷⁵, azaz az új szemantika megjelenésének egyik fontos pontja volt a média-közvetítette valóság rendjét, a valósághoz való hozzáférést, azaz az egész objektivitás-szemantikát megbolygató új tartalomképző eljárás: az *infotainment*⁴⁷⁶, mely alapvetően bontja meg a kifelé irányuló referenciák és önreferenciák egyensúlyát (és a kifelé irányuló referenciák dominanciáját). A fogalmat az 1980-as évek végének amerikai televíziózásában megjelenő újfajta dokumentumműsorok kapcsán kezdték használni. Ezek a műsorok, bár tárgyukat tekintve a hitelesség és objektivitás igényével léptek fel, olyan dramaturgiai és technikai elemeket kezdtek alkalmazni, melyek addig kizárólag a szórakoztatás (sőt, alapvetően a filmkészítés) területén voltak használatosak (szereplők, sokszor fiktív mellékszereplők bemutatása, cselekményesítés, események, helyszínek technikai trükkök által történő rekonstrukciója stb.). Ez a nyilván a kereskedelmi televíziózás szórakoztatás-igényéből fakadó trend azután átszivárgott számos más műsor területére is, így beszélhetünk mára edutainmentről, politainmentről stb.

A mi szempontunkból mindez különösen azért fontos, mert az infotainment által olyan műsorkészítői eljárások jelennek meg és válnak meghatározóvá a televíziózásban, amelyek nem érzékenyek az objektivitás-szemantika alapvető megkülönböztetésére, nevezetesen a realitás és a fikció (tájékoztatás és szórakoztatás) megkülönböztetésre. Az infotainment logikája egész egyszerűen *nem látja* ezt a korábban olyannyira döntő különbséget: *egyszerre* fiktív és reális, vagyis elemeinek referenciái teljesen más, a korábbi renddel nem kompatibilis szerkezetbe illeszthetőek. Ez pedig nem más, mint a korábbi szigorú reprezentációs rendet felváltó új szemantika.

---

⁴⁷³ Vö. Luhmann 2008:67.

⁴⁷⁴ Ami itt azt jelenti: *pontosan* ugyanabban a szerkezetben.

⁴⁷⁵ Tehát *nem* a kizárólag technikai értelemben vett digitalizációról, hanem sokkal inkább a Flusser által leírt „digitális világrépről” van szó!

⁴⁷⁶ Az infotainment fogalmáról nagyon jó áttekintést ad: Jens Tenschler – Klaus Neumann: Infotainment. In: Alexander Roesler – Bernd Stiegler (szerk.): Grundbegriffe der Medientheorie. Wilhelm Fink Verlag, München, 2005. 106-109

A döntő különbség – a korábbiakhoz kapcsolhatóan – úgy is leírható, mint a kommunikáció két luhmanni aspektusának (az információnak és a közlésnek) megváltozó viszonya. A tömegmédiá objektívitas-szemantikájában az információ játszott meghatározó szerepet. Pontosan ezt veszti el, adja át a közlés-aspektusnak. Ez azt jelenti, hogy az infotainment (és általában az új szemantika) szerint készülő tartalmak esetében meghatározóvá (ezáltal reflektálttá, jelöltté) válik a tartalom egyes elemeit összefoglaló keret, viszonyrendszer. A tartalom-elemek nem elsősorban a világra mutató referenciáik szerint veszik fel jelentésüket, hanem egymásra vonatkozásaik által⁴⁷⁷. Az infotainment által a referenciaszerkezetek gyökeres megváltozása következik be⁴⁷⁸: mintha az eddig gondosan elkerített, a szórakozás területére zárt fikció kiszabadulna, és győzelemre segítené a szórakozást a tájékoztatás felett a műsortípusok minden területén (ideértve a news show-vá alakuló hírműsorokat is).

Számos más, gazdasági és egyéb okok mellett, de a szemantika szempontjából alapvetően az önreferenciákat láthatóvá tevő szimulációs logikának köszönhetőek olyan változások is, melyek megváltoztatják a nézett tartalmak értelmezési kereteit. A szórakoztató műsorok említett zártsága feloldódik (hiszen éppen a zártságukat garantáló megkülönböztetés erodálódik) és a televíziós programok területén az önreferenciának egy új szintje jelenik meg: az egyes műsorok elkezdnek egymásra is utalni, létrehozva a *csatorna* szintjén ugyanazt az elsődlegesen belső egymásrautalásokra épülő szerkezetet, ami őket magukban is jellemzi. Egy ilyen hivatkozás-szerkezet szép (és tényleges) példája volt, mikor Christopher Lambert magyarországi forgatásáról, megérkezéséről az egyik kereskedelmi csatorna híradója hírként számolt be, a hírolvasó gondosan közölte, hogy a sztárról hosszabb anyag lesz látható a híradót követő magazinműsorban, ahol magyar partnernője nyilatkozik stb, majd a magazinműsor vezetője szintén gondosan közölte, hogy rövidesen következik Christopher Lambert főszereplésével a Hegylakó című film.

---

⁴⁷⁷ Itt újra csak Flusser megforduló jelentésvektorára és az exkurzusban bemutatott luhmanni műalkotás-fogalomra szeretnék utalni.

⁴⁷⁸ Jegyezzük meg: az infotainment szimulációs logikájának hatásai igazán radikálisan csak a digitalizálódással és a vele szorosan összefüggő médiakonvergenciával együtt mutatkoznak meg. Véleményem szerint azonban ezek minden technikai és kulturális innovációjukkal együtt is „csak” ráépülnek a szimulációs logikára, mint az értelemképzés új formájára.

Ebben a láncban egyébként külön érdekes Christopher Lambert metamorfózisa: 1. hírtértékű személyiség, sztár (híradó) – 2. az „ember” (magazinműsor) – 3. színész, fiktív karakter (hegylakó). Ez az elmozdulás maga is szép példája valóság és fikció, valós és fiktív személy összemérésének, a kettő közötti éles határ eltűnésének.

Így következik be az absztrakciós szint-beli váltás: így jön létre az addig transzparensként elgondolt csatornában modulárisan közölt program-lánc helyett a *műsorfolym*; a nézők többé nem egyes programokat néznek, hanem magát a csatornát. Az egyes televíziós csatornák pedig ezt erősítik azzal, hogy saját magukat, saját arculatukat határozottan közölni kezdik a programok egymásra utalásainak hálózata mellett többek között állandóan látható logóik, műsorajánlóik, és a reklámblokkokat felvezető és lezáró öntematizáló spotjaik által. Mindez lényegében dekonstruálja a csatorna (és általában a tömegmédiá) gondosan felépített transzparenciáját és objektivitás-fogalmát.

Az önreferenciális szerkezetek térnyerését a luhmanni elmélet gondolkodásmódja és terminológiája szerint úgy írhatjuk le, mint a tömegmédiá programszervezésének elfordulását a tudomány rendszeréből kölcsönzött mintáktól (kifelé irányuló referenciák, objektivitás [igazság], realitás) a művészet rendszerének mintái (fikcionalitás, önreferencia) felé. Ez az elfordulás a tömegmédiá szemantikájának esetében egyúttal a megfigyelés deklarált szintjének változását is jelenti: az objektivitás-szemantika első rendbéli megfigyeléseit tendenciózusan második rendbélié váltják fel.

A tömegmédiá „valós valósága” mellett elkezdődik közölni „második valóságát”, saját terét is⁴⁷⁹. A tömegmédiá eredeti funkciója szerint valóság-vázlatokat hoz létre: ezeket már nem tudja többé a transzparencia jegyében mint „a” valóságra a reprezentáció jegyében vonatkoztatottakat közölni, az információk már nem tudnak tiszta kifelé irányuló referenciaként megjelenni, mert az ezt lehetővé tevő szemantika mint keret elveszíti kizárólagos érvényét. A tömegmédiának, pontosabban a tömegmédiá szemantikájának valamit kezdenie kell láthatóvá váló saját „második valóságával”, imaginárius terével. Hangsúlyozzuk: amit itt biztosan állíthatunk, az a rendszer programjainak (azaz szemantikájának) megváltozása.

Innentől kezdve beszélhetünk valóban a média új kultúrformájáról, mint második rendben megfogalmazott szemantikáról; a média a kultúrának nem közvetítőjeként,

---

⁴⁷⁹ A tömegmédiá „valós valósága” és „második valósága” itt a korábban bevezetett luhmanni értelemben használatosak.

hanem termelőjeként kezdi meghatározni magát. Ezt Cornelia Koppetsch úgy írja le, hogy a tömegmédiá apparátusaiban a (tömegmédiá rendszerén kívül definiált) egykori magaskultúra tartalmai elvesztik privilegizált pozíciójukat, az értelem- és kultúraközvetítés autoritásmodelljei elvesztik legitimitásukat (a modell maga a piaci felé mozdul el), és legitim kultúrformává a popkultúra válik.⁴⁸⁰ (A 20. században a művészet átengedi a szórakoztatás területét a tömegmédiának – mondja Luhmann.)⁴⁸¹

Már a hagyományos tömegmédiában létrejön tehát egy olyan zóna, ahol nem egyértelmű, mi tartozik a művészethez és mi a szórakoztatáshoz.⁴⁸² Ez éppen a szórakoztató tartalmak korábbi zártságának feloldódásából következik. Mint korábban láthattuk, a műalkotások befogadásmódjára éppen az jellemző, hogy információik önreferenciája is megfigyelésre kerül, miáltal az információ a műalkotás rekurzív hálózatában nyer méltatást,⁴⁸³ a tömegmédiá szimulációs tartalmai pedig éppen az ilyen rekurzív hálózatok felépítésének irányába mozdulnak el.

A tömegmédiá objektívitas-szemantikája (transzparensként tételezett, és ezáltal rejtett „kultúrája” ha úgy tetszik) a világ észlelésének, megfigyelésének látszólag közvetlen, első rendbéli módjának instrumentalizált változata, tulajdonképpen a világ megfigyelhetőségére hagyatkozó hétköznapi észlelésé. A technikai képek második rendbéli szemantikája (a média láthatóvá váló „kultúrája”) ezzel szemben elsődlegesen egy saját világot jelenít meg a világban: megfigyeléseit konstrukcióként (is) közli. Mindez (a világ megjelenítése a világban) a luhmanni elmélet keretei között a művészet rendszerének funkciója és alapvető teljesítménye.

5.4. Összegzés

A technikai képek univerzuma a reális virtualitás⁴⁸⁴ világa: a tisztán hozzáférhető (és leírható) világ és a média róla szóló leírásai közti különbség instabillá (talán lényegtelené is) válik.

---

⁴⁸⁰ Vö.: Cornelia Koppetsch: Öffentlichkeitseliten und der Wandel von Expertkulturen. Überlegungen zu Luhmanns Theorie der Massenmedien. In: : Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): Luhmann und die Kulturtheorie. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 213-241. [a továbbiakban: Koppetsch 2004] itt: 209.

⁴⁸¹ Vö. Luhmann 2008: 68.

⁴⁸² Vö. Luhmann 2008: 78.

⁴⁸³ Vö. Uo.

⁴⁸⁴ Vö. Frank Hartmann: Medienphilosophie. WUV, Wien, 2000. 16–19.

A médiatartalmak kifelé irányuló referencialitásának a szemantika szintjén történő problematizálódása mellett nagyon fontos a hozzáférhetőségük megváltozása is. Gyakorlatilag bárki lehet adó, és bárki képes leírásokat közvetíteni bárkról bárkinek (az egyre népszerűbb videomegosztó oldalakon például), valamint mindenki saját műsorfolyammal rendelkezhet⁴⁸⁵. Mindezek nemcsak újraértelmezik (felülírják) a realitás/fikció, objektív/szubjektív, privát/nyilvános megkülönböztetéseket, hanem a műsorkészítéssel (a közléssel) kapcsolatos kompetenciákat is mind a hírérték-felismerés és -hozzárendelés, mind pedig az etikai szabályozás területén; gondoljunk itt Dan Gillmor és Andrew Keen szövegeire: ez az amatőr felemelkedése, a „bárki hangjának médiumában”.

Ezt a – jelen dolgozatban sokat és sokféle aspektusból elemzett – változást érdemes ezen a ponton egy újabb szempontból leírunk, mégpedig a kétféle szemantikának megfelelő, tényleges infrastruktúráként is megvalósuló kommunikációs szerkezetek, illetve a nekik megfelelő kommunikáció-koncepciók szempontjából.

Vilém Flusser több szövegében⁴⁸⁶ találkozhatunk a technikai képek terjesztésének két jól elkülönített alapformájával. Ezek céljuk szerint abban különböznek, hogy egyikük elsősorban meglévő információk közvetítésére (és archiválására) áll be; ezt nevezi Flusser Broadcastingnak, másikuk pedig fő funkciója szerint meglévő információkból újakat szintetizál, ezt hálózatnak (Network) nevezi. A Broadcasting-típusú szerkezet fejeződik ki a sajtóban, a rádióban és a televízióban, míg a Network a postában, a telefonban, és – természetesen – a Flusser által meg nem ért internetben. A kettő közti különbség valójában a Flusser által meghatározott két médium-típusnak, a diskurzív és a dialogikus médiumoknak a különbsége⁴⁸⁷. A dialogikus és diskurzív médiumok legfontosabb különbsége jelen gondolatmenet szempontjából a következőképpen írható le:

A diskurzív médiumok alapvető tulajdonsága, hogy kizárólag irreverzibilis módon képesek megszervezni a kommunikációt – *előadások* (lecture), hogy Dan Gillmor

---

⁴⁸⁵ A média önleírásainak ezen a ponton történő újabb változásaihoz vö. Szakadát István: Egyben az egész – egytől egyig. Typotex, Budapest, 2007. „Mi, a média” című fejezet. (<http://mediaremix.hu/2-download.html>) (2007. december 7.)

⁴⁸⁶ Vö: Vilém Flusser: Für eine Phänomenologie des Fernsehens. In: Uő: Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien. Bollmann Verlag, Mannheim, 1995. 180-201.

⁴⁸⁷ Vö a már korábban említett szövegeket: Vilém Flusser: Diskursive Medien. In: Nils Röllner – Silvia Wagnermaier (szerk.): absolute Vilém Flusser. Orange-press, Freiburg, 2003. 122-135. illetve: Uő: Dialogische Medien. In: Uo., 135-148.

metaforáját használjuk. A feladó és a befogadó szerepei nem cserélhetőek fel, a médiumok, amennyiben intézményként szerveződnek meg, mindig multipontszerű feladó, és végpontszerű befogadók hálózataként írhatóak le. A tömegmédiá hálózata is ilyen Broadcasting-hálóza, az üzenetek készítői és befogadói közötti viszony technikailag is rögzített. A szemantikában mindez a tranzaktív, objektivista kommunikációfelfogást és a csatorna transzparenciájának tételezését hozza magával, ahogyan azt a dolgozatnak a tömegmédiá programterületeit elemző fejezetében már bemutattam.

A dialogikus médiumok, melyek nem rögzítik a feladói és befogadói szerepeket (ismét a Gillmor-féle terminológiát alkalmazva: *szemináriumok* [seminar]), a kommunikációnak egészen másfajta szemléletét teszik lehetővé már pusztán azáltal is, hogy a kommunikációs folyamat minden résztvevője számára nyilvánvalóvá teszik: bármi, ami mondva van, *valaki által* van mondva⁴⁸⁸. A kommunikáció mint olyan eleve sokkal inkább a foersteri „egy valóság”-kulcsszó és táncmetafora irányában koncepcionalizálódik, vagyis a dialogikus médiumokhoz a kommunikációnak a saját konstruktív természetét (vagyis önreferenciális szerkezetét) felfedő, reflektívabb szemlélete társul.

Egymás számára műveletileg zárt, kölcsönös értelemképzésként elgondolt kommunikációs folyamatokat, vagyis olyanokat, melyek eleve kizárják bármifajta „üzenet” tényleges áramlásának/átadásának lehetőségét, véleményem szerint kizárólag dialogikus médiumszerkezetben lehet elgondolni olyan módon, hogy ez az elgondolás ne pusztán a mi teoretikus megfigyelésünkben legyen jelen, hanem magában a kommunikációs rendszerben is, (vagyis annak szemantikája is tartalmazza azt). Az internetet, mint dialogikus szerkezetű médiumot ezért tarthatjuk fontosnak ebből a szempontból. Nem előzmények nélküli újdonság, nem az első dialogikus médium, viszont az első olyan, amely technikailag is megtestesít egy olyan szemantikát, amely magát a dialogicitást mint alapvet kódolja (és deklarálja).

Az új médiafogalomnak és a technikai képek szemantikájának megfelelő kommunikációfelfogás tehát a tranzaktívval szemben mindenképpen és szükségszerűen

---

⁴⁸⁸ Emlékezzünk itt a dolgozat első részében többször említett Maturana-idézetre: „Everything is said, said by an observer.” (to an observer – tette hozzá Foerster.)

*interaktív*⁴⁸⁹. Véglegesen eltűnik a középpont köré szerveződő, referenciális kommunikációkat deklaráló csillag-hálózat képzete, és átadja helyét a középpont nélküli hálózatnak, ahol bárki lehet (akár egyszerre is) feladó és befogadó.

Összegzésként azt mondhatjuk ezen a ponton, hogy a társadalomnak a média formájában kifejeződő kultúrája, vagyis önleírásának alapszerkezete az írás (a nyomtatott írás) duális jel-fogalmáról⁴⁹⁰ átáll egy nem-duális szerkezetre. A jelfogalom dualitása, mely természetesen valahol mélyen a karteziánus dualizmus objektum-szubsjektum megkülönböztetésével is összefügg, számos területen vezérli úgy az általános szemantikát, mint a média rendszerét. Ezek közül legalapvetőbbnek tekinthető a materiális – nem materiális (a tárgyat magát és a tárgy leírását elválasztó) megkülönböztetés egységében felfogott vertikális alapszerkezet, mely a kifelé irányuló referenciák és az önreferenciák rendjét vezérli, így – a már bemutatott módon – a szemantika szintjén meghatározza a realitás és fikció, az objektivitás, a hitelesség stb. fogalmait is, valamint a reprezentáció elsődlegességét: a világ külső és belső valóságra ('valóságra és 'médiavalóságra') oszthatóságát, és a kettő hierarchikus viszonyát. Az nyomtatott írás, és az általa koncepciókban meghatározott Broadcasting-média (tömegmédia) szemantikája a kifelé irányuló referencia (vagyis az információ) elsődlegességére épül.

A technikai képek szemantikájának elsődleges hatása a az imagináció egyre teljesebbé válása, vagyis az önreferencialitás felé mozdulás (a tárgy leírása *maga a tárgy*, ahogy Flussernél láttuk: a szöveg nem egy folyamat eredménye, hanem maga a folyamat). Ezt látjuk a médiatartalmak materialitásának⁴⁹¹ eltűnésében és a képernyő mint forma megváltozásában is, hogy csak a két legfontosabb fejleményt emeljük ki a fentebb elemzettek közül.

Az értelemképzés egységeinek vertikális alapszerkezete a horizontális felé mozdul el, a denotáció, mint elsődleges viszony helyét egyre inkább a konnotáció veszi

---

⁴⁸⁹ A tranzaktív / inetraktív fogalmakhoz Vö. Béres István – Horányi Özséb: *Társadalmi kommunikáció* című kötetének „Elöljáróban” című bevezető fejezetét.

http://www.communicatio.hu/publikaciok/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/tartalom.htm
(letöltés: 2011. szeptember 22.)

⁴⁹⁰ Melyet itt természetesen a már korábban kifejtett luhmanni értelemben gondolunk el

⁴⁹¹ Itt jegyezzük meg, a dematerializálódás nem kizárólag a médiatartalmakra vonatkozik; ugyanígy dematerializálódnak az általában vett emberi tapasztalás, a tudástartalmak, a pénz és a műalkotások is. Vö: Ziemann: 34.

át (a művészet formáinak megjelenése, a jelentésvektor megfordulása). A technika láthatóvá válik, a konstrukció mozzanata egyre alapvetőbb része bármifajta leírásnak (értelmeképzésnek), a transzparencia véglegesen elveszik, ahogy a média koncepciója is átáll a *csatorna* metaforájáról a *képernyő*ére, valóság és médiavalóság viszonyának rendje felborul, végsősoron megváltozik a valóság megtapasztalhatósága, így – legalábbis a szemantikában – annak szerkezete.

Modellszerűen írja le mindezt Stefan Weber Nem-dualisztikus médiaelméleti elgondolása⁴⁹². Kiiindulópontja (melynek megalapozására a jelen dolgozatban bemutatott fogalmiság is kiválóan alkalmas⁴⁹³) a valóság és a médialeírások *egységének* tételezése. Eszerint a valóságnak (konstrukciós természetének megfelelően) a dolgozatban kiemelten hivatkozott szerzőkkel, azaz Foersterrel, Luhmannal és Flusserrel is egybehangzó módon nincs és nem is lehet semmiféle végső és minden eszköztől független leírása. Máshogy fogalmazva: a valóság csakis leírásaiban létezik⁴⁹⁴. A leírások nem a valóságról szólnak, hanem *ők maguk* a valóság: az újabb és újabb leírások tehát alakítják, változtatják a valóságot: „Ahogyan az idő telik, úgy változik a valóság pillanatról pillanatra”⁴⁹⁵ – hangzik Weber Luhmannal egybecsengő kijelentése. A dualisztikus, valóságot és médiavalóságot ontológiai elválasztó média-megközelítések (ilyenek a bemutatott objektivitás-szemantikát leíró elméletek, és ilyen maga az objektivitás-szemantika is) a két valóságszféra hierarchikus viszonyából indulnak ki. Weber modelljében nem e kettő között létező ontológiai különbség tételezhető, hanem csupán a mindenkori jelen pillanata által meghatározott *eddig-leírások* (*Beschreibungen so far*) és *innen-től-leírások* (*Beschreibungen from now on*) leírások különbségei. Az időfogalom itt pontosan ugyanolyan, és ugyanazt a meghatározó szerepet játssza az értelmeképzésben, mint Luhmannál, illetve a folyamatosan érkező jövő „betörési pontjaként” meghatározott jelen-felfogás Flussernél:

---

⁴⁹² Stefan Weber: Non-dualistische Medientheorie. Eine philosophische Grundlegung. UVK, Konstanz, 2005. (a továbbiakban: Weber 2005.)

⁴⁹³ Maga Weber csak részben alkalmazza ezt a terminológiát, de modelljének az a kiterjesztése, amennyit jelen gondolatmenetünk igényel, meggyőződésem szerint megengedi, hogy a modellt az itt bevezetett fogalmakhoz kössük.

⁴⁹⁴ Itt emlékezzünk újra Foerster többször idézett gondolatára: Nem „úgy mondd, ahogy van, hanem úgy van, ahogy mondod”.

⁴⁹⁵ Weber 2005:320.

„Mindaz, amire a dualizmusban a médialeírások vonatkoztatták magukat (a valóság), a nem-dualizmusban az eddig-leírások állása. A valóság a dolgok [adott pillanatban – TB:] utolsó állása, melyhez az elkövetkező (média)leírások kapcsolódnak. A valóság (vagy enyhébben: a szavahihetőség, a megbízhatóság) médialeírások által történő felülvizsgálata tehát nem a valóságban történik (ez visszalépés lenne), hanem új leírások segítségével (vagy éppen ezek létrehozása) által.”⁴⁹⁶

Amint látjuk (összhangban a technikai képek szemantikájáról eddig elmondottakkal) a médialeírások kizárólag más médialeírásokhoz tudnak kapcsolódni a konnotáció és a horizontális szerveződés logikája szerint. Hogy mi minősül médialeírásnak, az pedig a választott médium-fogalom függvénye:

„A kérdés, hogy nem-média-leírások ’vannak’-e egyáltalán, a médium-fogalom definíciós sugarától függ. [...] a ’médium’ fogalmának lehető legszélesebb definíciója Niklas Luhmann rendszerelméletéből, a médium és forma megkülönböztetéséből származik: itt a médium mint a *formaképzés lehetőségének feltételeként* funkcionál.”⁴⁹⁷

Ha a Weber-idézet fényében behelyettesítjük új médiumfogalmunkat, talán beláthatjuk, hogy eddigi elemzéseink, illetve az eddig vázolt elméleti keret elgondolható úgy, mint a média valóságleírásának egy érvényes (média)leírása.

---

⁴⁹⁶ Weber 2005:320.

⁴⁹⁷ Weber 2005:321.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Chris Anderson: *Hosszú Farok*. HVG-Könyvek, 2006.

James A. Anderson – Geoffrey Baym: Philosophies and Philosophic Issues in Communication, 1995-2004. In: *Journal of Communication*, December 2004, Vol. 54 No.4 p. 589-615. (a továbbiakban: Anderson – Baym 2004.)

James A. Anderson: *A kommunikáció ismeretelméleti alapjai*. Typotex, Bp. 2005.

Dirk Baecker: *Form und Formen der Kommunikation*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2005.

Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

Peter Berger – Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése*. Józsoveg Könyvműhely, Budapest, 1998.

Béres István – Horányi Özséb: *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999.

Walter Benjamin: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. <http://www.intermedia.c3.hu/mszovgy1/benjamin.htm> (2010. november 22.)

Günter Burkart: Niklas Luhmann: Ein Theoretiker der Kultur? In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 11-40

Ludwig von Bertalanffy: Az általános rendszerelmélet problémái. In: Kindler József – Kiss István (szerk.): *Rendszerelmélet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Ludwig von Bertalanffy: ... *ám az emberről semmit sem tudunk*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Császi Lajos: *A média rítusai*. Osiris, Budapest, 2002.

Gilles Deleuze – Félix Guattari: Rizóma. IN: Ex-Symposion 1996./15–16. (<http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/fu/deleuze/foszoveg.htm>) (2007. december 6.)

Johann Dieckmann: *Luhmann-Lehrbuch*. Wilhel Fink Verlag, München, 2004.

Ernst Eckstein: *Beiträge zur Geschichte des Feuilletons*. Verlag von Johann Friedrich Hartknoch, Leipzig, 1876.

Elena Esposito: Kulturbezug und Problembezug. In: In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004., 91-102.

Elena Esposito: *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002

Vilém Flusser: *A fotografia filozófiája*. Tartóshullám - Belvedere - ELTE BTK, Budapest, 1990. (eredeti megjelenés: 1983.) illetve:
<http://www.artpool.hu/Flusser/flusser.html#foto>

Vilém Flusser: *A technikai képek univerzuma felé*. (eredeti megjelenés: 1985.)
<http://www.artpool.hu/Flusser/flusser.html#foto>

Vilém Flusser: *Dinge und Undinge. Phänomenologische Skizzen*. Carl Hanser Verlag, München-Wien, 1993.

Vilém Flusser: Digitaler Schein. In: Uő: *Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien*. Bollmann Verlag, Mannheim, 1995. 272-286.

Vilém Flusser: Vom Fernsehen und der Vorsilbe „-Tele“. In: *Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien*. Bollmann Verlag, Mannheim, 1995. 214-222.

Vilém Flusser: Hinweg vom Papier. In: : Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 61-69.

Vilém Flusser: Verbündelung oder Vernetzung. In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 143-150.

Vilém Flusser: Der Städtische Raum und die neuen Technologien. In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 172-175.

Vilém Flusser: Auf dem Weg zum Unding. In: Uő.: *Medienkultur*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 185-190.

Vilém Flusser: Was ist Kommunikation? In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 9-16.

Vilém Flusser: Technoimagination. In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 209-223.

Vilém Flusser: Der Einbruch des Techniomaginären. In: Uő.: *Kommunikologie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003. 262-270.

Vilém Flusser: Diskursive Medien. In: Nils Rölller – Silvia Wagnermaier (szerk.): *absolute Vilém Flusser*. Orange-press, Freiburg, 2003. 122-135

Vilém Flusser: Dialogische Medien. In: Nils Rölller – Silvia Wagnermaier (szerk.): *absolute Vilém Flusser*. Orange-press, Freiburg, 2003. 135-148.

- Vilém Flusser: A város: hullámvölgy a képözönben. In: *Pannonhalmi Szemle*, 2004 (XII) 2/19–23
- Heinz von Foerster – Bernhard Pörksen: Wir sehen nicht, daß wir nicht sehen. In: *Telepolis*, 1998. <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/6/6240/1.html> (2009. február 11.)
- Heinz von Foerster (1995) [Ethics and second-order cybernetics](#). *Stanford Humanities Review*, Volume 4, Issue 2: Constructions of the Mind, 1999. <http://www.stanford.edu/group/SHR/4-2/text/foerster.html> (letöltés: 2009. február 11.)
- Heinz von Foerster: Kybernetik einer Erkenntnistheorie. In: Uő: Sicht und Einsicht. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 65-81.
- Heinz von Foerster: Bemerkungen zu einer Epistemologie des Lebendigen. In: Uő: Sicht und Einsicht. Vieweg, Wiesbaden, 1985.
- Heinz von Foerster: On Constructing a Reality (1973.) <http://grace.evergreen.edu/~arunc/texts/cybernetics/heinz/constructing/constructing.html> (2009. február 11.)
- Heinz von Foerster: Erkenntnistheorien und Selbstorganisation. In: Siegfried J. Schmidt: *Der Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.135-136.
- Heinz von Foerster: Bibliothekare und Technik: eine Messalliance? In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 43-65.
- Heinz von Foerster: Zukunft der Wahrnehmung: Wahrnehmung der Zukunft. In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 3-17
- Heinz von Foerster: Wir sind verdammt, frei zu sein! In: Theodor M. Bardmann (szerk.): *Zirkulare Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 49-57.
- Heinz von Foerster: Erkenntnistheorie und Selbstorganisation. In: Siegfried J. Schmidt: *Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. 133-159.
- Karl Emil Franzos: Ueber das Feuilleton. In: *Kleine Münze. Skizzen und Studien von Ferdinand Groß*. Druck und Verlag von G. Schottlaender, Breslau, 1878.
- William Gibson: *Neurománc*. In: *William Gibson teljes Neurománc univerzuma*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2005
- Dan Gillmor: *We the Media. Grassroot Journalism by the People, for the People*. O'Reilly, 2004.

Ranulph Glanville: Heinz von Foerster. In: *Soziale Systeme* 8 (2002), Heft 2. 155-158. Itt: 155.

GLU: *Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme Von Claudio Baraldi, Giancarlo Corsi und Elena Esposito*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 82-85. (a továbbiakban: GLU)

Phillip H. Gochenour: Masks and Dances: Cybernetics and System Theory in Relation to Flusser's Concepts of the Subject and Society. In: *Flusser Studies* 01, November 2005, <http://www.flusserstudies.net/pag/archive01.htm>

Rolf Großmann: Médium – köztes médium a hang, kép és program közt. In: Batta Barnabás (szerk.): *Médium Hang Esztétika (Zeneiség a mediális technológiák korában)*. Univ Kiadó, Szeged, 2009, 102-117.

Frank Hartmann: *Medienphilosophie*. WUV, Wien, 2000

Maren Hartmann: A mítosz és metaforái: médiatársadalmi eszményképek. In: *Információs társadalom* 2007/4. 47-67. http://epa.oszk.hu/01900/01963/00023/pdf/infotars_2007_07_04_047-067.pdf (letöltve: 2011. szeptember 20.)

Detlef Horster: *Niklas Luhmann*. München: Beck, 1997.

Hans Dieter Huber: Interview mit Niklas Luhmann am 13. 12. 90 in Bielefeld. In: *Texte zur Kunst*, Vol. I., (Herbst 1991), No., 121-133.

Ottfried Jarren – Heinz Bonfadelli: *Einführung in die Publizistikwissenschaft*. Bern – Stuttgart – Wien: Haupt, 2001

Kai Kaufmann: "Narren der modernen Kultur." Zur Entwicklung der Wochenplauderei im Wiener Feuilleton 1848-1890, In: K. Aman - H. Lengauer - K. Wagner (szerk.): *Literarisches Leben in Österreich 1848-1890*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2000. 343-359

Karácsony András: Rendszerelmélet és fenomenológia. In: *Jogelméleti Szemle*, 2003/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony13.html>

Karácsony András: Az ember mint a hallgatás tárgya a luhmanni elméletben. In: *Replika* 66 (2009. május) 93-100

Andrew Keen: *The Cult of the Amateur: How the Democratization of the Digital World is Assaulting Our Economy, Our Culture, and Our Values*. Doubleday Currency, 2007.

Heinz J. Kersting: Der ent-fachte Beobachter. In: Theodor M. Bardmann (szerk.): *Zirkuläre Positionen: Konstruktivismus als praktische Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 57-67.

Matthias Kohring: Komplexität ernst nehmen. Grundlagen einer systemtheoretischen Journalismustheorie, In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2000, 153-169.

Cornelia Koppetsch: Öffentlichkeitseliten und der Wandel von Expertkulturen. Überlegungen zu Luhmanns Theorie der Massenmedien. In: In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 189-213.

Michael Kunczik – Astrid Zipfel: *Publizistik*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau 2001

Sybille Krämer: *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Metaphysik de Medialität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008.

Sybille Krämer: Das Medium als Spur und als Apparat. In: Uő (szerk.): *Medium, Computer, Realität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 73-95.

Katerina Krtilova: Medienphilosophie und Paradigmenwechsel. In: *Flusser Studies* 05, November 2007, <http://www.flusserstudies.net/pag/archive05.htm>

Rainer Leschke: *Einführung in die Medientheorie*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2003

Lawrence Lessig: Szabad kultúra. *A kreativitás természete és jövője*. <http://www.szabadkultura.hu/> (2010. november 22.)

Hieronymus Lorm: Der Beruf des Feuilleton's. *Presse*, 1848. július 3.

Martin Löffelholz: Theorien des Journalismus. Entwicklungen, Erkenntnisse, Erfindungen – eine metatheoretische und historische Orientierung, In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2000. 15-61.

Niklas Luhmann: *Einführung in die Systemtheorie*. Carl-Auer Verlag, Heidelberg, 2004.

Niklas Luhmann: *Soziale Systeme*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984.

Niklas Luhmann: Paradigmawechsel in der Systemtheorie (Ein Paradigma für Fortschritt?) In: Herzog – Koselleck (szerk.): *Epochenschwelle und Epochenbewusstsein*. München, 1987. 305-322.

Niklas Luhmann: *Die Realität der Massenmedien*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996.

Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997.

Niklas Luhmann: „A konstruktivizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradó realitás” In: Uő: *Látom azt, amit te nem látsz*. 1999.

- Niklas Luhmann: Az értelem mint a szociológia alapfogalma. In: Némedi Dénes (szerk.): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus – Leninizmus oktatási főosztálya, Budapest, 1987
- Niklas Luhmann: Sinn, Selbstreferenz und soziokulturelle Evolution. In: Uő: *Ideen Evolution*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008, 7-72.
- Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat, Budapest, 2006.
- Niklas Luhmann: Bevezetés a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok elméletéhez. In: Némedi Dénes (szerk.): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus – Leninizmus oktatási főosztálya, Budapest, 1987
- Niklas Luhmann: *Die Kunst der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.
- Niklas Luhmann: Das Medium der Kunst. In: *Delfin* 4. (1986), 6-15.
- Niklas Luhmann: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990.
- Niklas Luhmann: *A tömegmédiá valósága*. Gondolat kiadó, Budapest, 2008
- Niklas Luhmann: A műalkotás és a művészet önreprodukciója. In: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor s.k. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes Könyv I.* (deKON-KÖNYVEK 8.) Szeged, Ictus és Jate , 1996. 113-161
- Lev Manovich: *The Language of New Media*. MIT Press, Cambridge, 2001.
- Lev Manovich: *Software Takes Command*.
http://softwarestudies.com/softbook/manovich_softbook_11_20_2008.pdf
- Lev Manovich: Az adatbázis mint szimbolikus forma. *Apertúra*, 2009/őszi.
<http://apertura.hu/2009/osz/manovich> (2010. november 22.)
- Frank Marcinkowski – Thomas Bruns: Autopoiesis und strukturelle Kopplung: Interrelationen von Journalismus und Politik, In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000: 209-223.
- Reinhard Magreiter: *Medienphilosophie*. Parega, Berlin, 2007.
- Marshall McLuhan: The Medium is the Message. In: Noah Wrdip-Fruin – Nick Montfort (szerk.): *The New Media Reader*. MIT Press, Cambridge Mass. – London, 2003.
- Klaus Merten – Siegfried J. Schmidt – Siegfried Wischenberg (szerk.): *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen, 1994.

Robert Merton: *Társadalomelmélet és társadamlí struktúra*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Im Goldenen Hecht. Über Konstruktivismus und Geschichte. Ein Gespräch zwischen Heinz von Foerster, Albert Müller und Karl H. Müller. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 8 (1997.), 129-143.

Albert Müller – Karl H. Müller (szerk.): *Heinz von Foerster, Der Anfang von Himmel und Erde hat keinen Namen. Eine Selbst-Erschaffung in 7 Tagen*. Wien, 1999. (a továbbiakban: Müller – Müller 1999.)

Odorics Ferenc: A konstruktivista irodalomtudomány. In: *Helikon* 1993/1. 7-8.

Manfred Rühl: Des Journalismus vergangene Zukunft. Zur Theoriengeschichte einer künftigen Journalismusforschung, In: Martin Löffelholz (szerk.): *Theorien des Journalismus*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000: 64-79

Marshall Poe, "The Hive," *The Atlantic*, September 2006.

Bernhard Pörksen: Ethik der Erkenntnistheorie. (Bernhard Pörksen über Heinz von Foersters Wissen und Gewissen). In: Uő. (szerk.) *Schlüsselwerke des Konstruktivismus*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2011. 319-341.

Andreas Reckwitz: Die Logik der Grenzhaltung und die Logik der Grenzüberschreitungen: Niklas Luhmann und die Kulturtheorien. In: Günter Burkart – Gunter Runkel (szerk.): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 213-241

Manfred Rühl: *Die Zeitungsredaktion als organisiertes soziales System*. Bielefeld: Bertelsmann Universitätsverlag, 1969.

Lasse Scherffig: Feedback (vom Unding zur Sache). In: Georg Trogemann (szerk.): *Code und Material. Exkursionen ins Undingliche*. Wien, Springer Verlag, 2011. 65-86.

Martin Seel: Medien der Realität und Realität der Medien. In: Sybille Krämer (szerk.): *Medium, Computer, Realität*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 244-269

Andreas Ströhl: Introduction. In: Vilém Flusser: *Writings*. University of Minnesota Press, Minneapolis/London, 2002. ix – xxxvii.

Szakadát István: *Egyben az egész – egytől egyig*. Typotex, Budapest, 2007.

Leitartikel und Feuilleton, Scherz in einem Aufzuge von Sigmund Schlesinger, Im Selbstverlag des Verfassers, Wien, Durch T. Löwenthal, 1864

Siegfried J. Schmidt: A világunk – és ez minden. In: *Helikon* 1993/1. 18.

Siegfried J. Schmidt: *Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991

Siegfried J. Schmidt (szerk.): *Kognition und Gesellschaft. Dr Diskurs der Radikalen Konstruktivismus 2*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992.

Siegfried J. Schmidt: *Kalte Faszination. Medien, Kultur, Wissenschaft in der Mediengesellschaft*. Velbrück, 2000.

Armin Scholl – Siegfried Weischenberg: *Journalismus in der Gesellschaft. Theorie, Methodologie und Empirie*. Opladen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998.

Alfred Schütz – Thomas Luckmann: Az életvilág strukturái (részletek). In: Hernádi Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

George Spencer-Brown: *Laws of Form*. Allen & Unwin, London, 1969.

Markus Stauff: Technik plus X: Digitalisierung und die mediale Prägung von Gesellschaft. In: Lutz Hieber - Dominik Schrage(Szerk.): *Technische Reproduzierbarkeit. Zur Kulturosoziologie massenmedialer Vervielfältigung*. Bielefeld: Transcript. 39–56.

Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, Universitas, 2005.

Tóth Benedek: Élet és/vagy irodalom: a heti csevegés (tárca) a 19. század második felének elkülönülő sajtórendszerében. In: Dajkó Pál -Labádi Gergely (szerk.): *klasszikus - magyar -irodalom –történet*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2003. 215-233.

Tóth Benedek: Újságírók, terek, médiumok. In: Hász-Fehér Katalin (szerk.): *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2006.

Tóth Benedek: Vezércikk és tárca, avagy az államban negyedik hatalom. (Siegmond Schlesinger és Kecskeméthy Aurél szövegei, mint adalékok egy médium önleírásának alakulásához a 19. századból.) In: Havasréti József – Szijártó Zsolt: *Reflexiók és mélyfúrások. A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*. Gondolat, Bp. 2008.

Tóth Benedek: Niklas Luhmann elmélete és a német médiatudomány, avagy adalékok a publicisztikatudomány és a zsurnalizmus fogalmihoz. In: Ivaskó Livia (Szerk.): *A kommunikáció útjai*. Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 2004. 83-111.

Tóth Benedek: A művészet rendszere Niklas Luhmann szociológiájában. In: Bangó Jenő - Karácsony András (Szerk.): *Luhmann-könyv*. Rejtjel, Budapest, 2002. 131-153.

Tóth Benedek: Második rendbéli bevezetés (Niklas Luhmann Bevezetés a rendszerelméletbe című könyvéhez) In: *Educatio* 2004. 2. szám, 319-324

Tóth Benedek: Konstruktivista rendszerfelfogás és formafogalom Niklas Luhmann kommunikációelméletében. In: Ivaskó Livia (Szerk.): *Érthető kommunikáció*. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2005. 115-120.

Tóth Benedek: Megfigyelni a megfigyelést: Heinz von Foerster ismeretelméletének alapvonalairól. In: Jancsák Csaba – Nagy Gábor Dániel – Szűcs Norbert (szerk.): *Céhem Vándorkönyvei. Tanulmányok a 60 éves Pászka Imre tiszteletére*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2009. 139-149.

P. Watzlawick – J.A. Beavin – D. Jackson: A kommunikáció két axiómája. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*. General Press, Bp. 2003. 98-101.

Stefan Weber: Komparatistik: Theorien-Raum der Medienwissenschaft. In: Uő. (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 325-346.

Stefan Weber: Konstruktivistische Medientheorien. In: In: Uő. (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 180-202

Stefan Weber: Einführung: (Basis-) Theorien für die Medienwissenschaft. In: Uő. (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 11-49.

Stefan Weber: *Non-dualistische Medientheorie. Eine philosophische Grundlegung*. UVK, Konstanz, 2005

Niels Werber: Das Kunstwerk im Zeitalter seiner systemtheoretischen Beobachtbarkeit. Zu Niklas Luhmanns Buch „Die Kunst der Gesellschaft”. In: *Weimarer Beiträge*, H. 3. 1997, 339-349.

Norbert Wiener: Mi a kibernetika? In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1974

Andreas Ziemann: Medienwandel und gesellschaftliche Strukturänderungen. In: Lutz Hieber - Dominik Schrage(Szerk.): *Technische Reproduzierbarkeit. Zur Kultursoziologie massenmedialer Vielfaltigung*. Bielefeld: Transcript. 17-38.